

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

УДК 94(477.82)«1804/1905»:2(043.3)

СТОРОЖУК Ірина Анатоліївна

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ
ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1804 – 1905 РР.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник

БОРИСЕНКО Володимир Йосипович,

доктор історичних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Стан наукової розробки	11
1.2. Джерельна база	33
1.3. Методологія	44
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА	51
2.1. Протидія римо-католицького духовенства суспільно-політичній системі Російської імперії на Волині.....	51
2.2. Суспільно-політична трансформація діяльності уніатського духовенства.....	75
2.3. Неоднозначність суспільно-політичної позиції православного духовенства.....	97
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНІ	125
3.1. Форми та методи боротьби католицького й уніатського кліру за освіту і культуру.....	125
3.2. Освітня діяльність православного духовенства.....	151
3.3. Вплив православного кліру на духовно-культурну сферу Волині.....	172
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	189

ВСТУП

Актуальність проблеми. На початку XXI століття питання впливу церкви на суспільство набуває особливого значення, адже позиція цієї інституції щодо різних політичних подій чи організацій великою мірою формує громадську думку населення. Існування в Україні кількох віросповідань і навіть кількох церков православного обряду породжує проблему міжцерковного розколу, подолання якого набуває загальнонаціонального значення. Іноді духовенство Східної і Західної України відстоює протилежні точки зору на болючі питання сьогодення, чим загострює суспільну ситуацію в країні. Тому створення єдиної православної церкви має стати ще одним кроком до консолідації суспільства.

Історія кожного із віросповідань, представлених в Україні, містить багато «білих плям», стереотипів та помилкових точок зору. Тому наразі важливим є висвітлення діяльності духовенства різних конфесій, його ролі у суспільно-політичному та культурно-освітньому житті. В контексті міжконфесійних відносин особливо цікавою є територія колишньої Волинської губернії. У цьому регіоні наприкінці XVIII – на початку XX ст. тісно переплелися інтереси католицької, уніатської, православної церков. Відносини між прихильниками зазначених конфесій на Волині часто були ворожими. Однак, не останню роль у цьому протистоянні відіграла Російська імперія, що постійно втручалася в релігійні справи. Тому для того, щоб досягнути згоди між віруючими сучасної України, необхідно розглянути помилки, що існували в цій площині у минулому. Висвітлення цієї сторінки історії надасть змогу з'ясувати витоки міжцерковних протистоянь в Україні.

Вагомою для сучасного суспільства є проблема взаємин між церквою і державою. За показником довіри церква продовжує утримувати першість

серед суспільних і соціальних інститутів. Згідно із даними соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова у 2014 р., 66 % опитаних громадян засвідчили ту чи іншу міру довіри до церкви [401, с. 15]. Тому для ефективнішої реалізації своєї політики владі доцільно було б об'єднати зусилля із духовенством. Однак, між обома інституціями має залишатися певна дистанція. В такій ситуації корисним стане досвід волинської православної церкви. В результаті цілеспрямованої політики Російської імперії структура зазначеної конфесії була перетворена на ще одне державне відомство і втратила будь-яку самостійність. Тому, на нашу думку, засвоївши гіркі уроки минулого, ми зможемо підтримувати сталі відносини між церквою і державою.

Чільне місце серед болючих питань сьогодення посідають освітні проблеми. Для вирішення їх слід використати досвід попередніх поколінь. Традиційно освітня царина була полем діяльності духовенства. Волинські священики різних віросповідань досягли значних успіхів у цій площині. До другої половини XIX ст. освітньою галуззю опікувалися лише священики. Саме завдяки їх праці на Волині утворилася мережа початкових шкіл, в яких грамоти навчалися представники всіх верств населення. Варто відзначити, що до 1911 р. у регіоні не існувало земських шкіл, тому провідну роль у поширенні писемності, насамперед, серед простих людей, відігравали саме церковні початкові школи.

Окреслені проблеми мають загальноісторичне значення. Без врахування особливостей суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності волинського духовенства складно дослідити не тільки історію регіону, а й України. Однак, у вітчизняній історіографії, досі відсутні праці, де цілісно та неупереджено розглядалися б різні аспекти діяльності православного, католицького, уніатського кліру Волинської губернії 1804 – 1905 рр. Таким чином, обрана для дослідження тема має важливе наукове, гуманітарне значення, що й обумовлює її суспільну актуальність за сучасних умов розвитку України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконувалася в руслі наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова 28 лютого 2011 р., протокол № 7.

Об'єктом дослідження є функціонування різних конфесій на території Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.

Предмет дослідження – участь православного, католицького та уніатського духовенства у суспільно-політичних і культурно-освітніх процесах Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1804 до 1905 р. Нижня межа обумовлена завершенням формування Волинської губернії (24 червня 1804 р.), а також реформуванням духовної і світської освіти у Російській імперії. Верхня межа – 1905 р. – визначається початком розгортання першої демократичної революції, що дала поштовх до початку загального церковно-реформаційного руху та появи «Тимчасової постанови про віротерпимість» (квітень 1905 р.), що спричинила зміну загального стану церкви в Україні.

Територіальні межі дослідження локалізуються територією, яку наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. займала Волинська губернія. Відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу межі єпархії збігалися з межами губернії. Вона, у свою чергу, поділялася на 12 повітів: Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Володимир-Волинський, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Староконстантинівський.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного, об'єктивного аналізу різноманітних джерел і здобутків історіографії визначити характерні особливості суспільно-

політичної та культурно-освітньої діяльності духовенства Волині 1804 –1905 рр.

Для досягнення окресленої мети були поставлені такі дослідницькі завдання:

- встановити стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження, висвітлити його методологічні засади;
- з'ясувати особливості протистояння між римо-католицькою церквою та самодержавним режимом на Волині;
- проаналізувати зміни у суспільно-політичній діяльності греко-католицького духовенства;
- обґрунтувати різні аспекти суспільно-політичної діяльності православного кліру;
- дослідити форми й методи боротьби греко-католицьких та католицьких священників за освіту і культуру краю;
- з'ясувати значення освітньої діяльності православного кліру;
- узагальнити внесок православних священників у розвиток культури Волині.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності, багатфакторності, всебічності, світоглядного плюралізму, політичної та конфесійної неупередженості, що формують засади конкретно-історичного підходу до певних процесів і явищ, водночас вимагають дослідження не окремих випадків історії, а сукупності причин і мотивів, що зумовили наявність цього факту.

Враховуючи різнопланову діяльність кліру всіх конфесій у різних царинах життя Волинського краю, у дисертації використані загальнонаукові та конкретно-історичні методи дослідження.

Для досягнення окресленої мети дисертант використовував такі методи: аналітико-синтетичний – при аналізі джерел і літератури; критично-порівняльний – при порівнянні суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності духовенства різних конфесій; проблемно-

хронологічний метод – під час висвітлення подій і процесів; метод аналогій – при аналізі опозиційної позиції православних священників; метод періодизації – при визначенні основних етапів розвитку духовної освіти; статистичний – при обробці цифрових даних, що містяться в архівних джерелах.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у постановці і першій комплексній розробці актуальної й важливої проблеми, яка досі не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці.

Вперше в українській історіографії:

- зроблено спробу комплексно дослідити суспільно-політичну та культурно-освітню діяльність духовенства Волинської губернії протягом 1804 – 1905 рр., що дало змогу визначити роль священників християнських конфесій у суспільно-політичному та культурно-освітньому житті регіону;
- до наукового обігу введено й інтерпретовано масив рідко вживаних дослідниками архівних документів і матеріалів тогочасної преси;
- окреме місце відведено вивченню опозиційної та проурядової діяльності католицьких, уніатських і православних священників;
- доведено історичний факт підтримки окремими представниками православного кліру антикріпосницької боротьби селян;
- визначено форми і методи боротьби католицького та уніатського кліру за освіту і культуру;
- з'ясовано, що головним напрямом освітньої діяльності волинського православного духовенства було створення мережі початкових шкіл.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика особливостей релігійної політики Російської імперії на території Волинської губернії;
- вивчення позиції духовенства щодо національно-визвольних рухів на Правобережжі у досліджуваній період, зв'язок із таємними польськими громадсько-політичними організаціями;

- висвітлення основних напрямів культурної діяльності священників православних конфесій.

Уточнено:

- зміст понять і термінів пов'язаних з освітньою діяльністю католицького, уніатського і православного кліру;
- соціальну й етнічну структуру волинського духовенства.

Проведене дослідження дало підстави для обґрунтування принципово важливих теоретичних положень, що відзначаються науковою новизною і виносяться на захист:

- встановлено, що місцеве католицьке духовенство знаходилося в напружених відносинах з офіційною владою, що стало однією із причин підтримки ксьондзами польського національно-визвольного руху. Навіть після придушення російським урядом польських повстань католицькі священники продовжували відверто демонструвати свою антиросійську громадянську позицію;
- обґрунтовано, що волинському уніатському кліру теж була притаманна опозиційна діяльність. Опираючись на підтримку дрібної української шляхти, греко-католицькі душпастирі підбурювали місцеве населення до спротиву Російській імперії. Відзначається, що реакція уніатів на приєднання до православ'я у 1839 р. була різною. Більшість священників поступово почали адаптуватись до нових умов. Радикально налаштоване крило уніатської церкви було рішучим у своїх діях, але малочисельним.
- з'ясовано, що місцеве православне духовенство підтримало курс самодержавства, спрямований на включення Волині до складу Російської імперії. Згодом православна церква входить до бюрократичної системи держави, тому, крім основних обов'язків, парохі виконували й поліцейсько-охоронницькі функції;
- стверджується теза про те, що православне священство не було монолітним у своєму ставленні до самодержавства. Починаючи з

другої половини XIX ст. середній та дрібний клір активно підтримував антикріпосницькі настрої селян;

- доведено, що на початку XIX ст. беззаперечними лідерами у галузі освіти були католицькі й уніатські священики. Завдяки клопотанням ієрархів зазначених віросповідань Волинь була охоплена мережею католицьких та уніатських навчальних закладів. Внаслідок репресій царського уряду латинська освіта переходить у підпілля. На початку XX ст. починається процес відродження польської освітньої системи, в якому важливу роль відіграє саме католицьке духовенство;
- простежено процес формування православної системи освіти на Волині і визначено в ньому роль духовенства. У першій половині XIX ст. вплив православних священиків на цю царину був мізерним. Не маючи гідної альтернативи православному шкільництву царська влада здійснює певні заходи для його підтримки. З огляду на це православні священики поступово отримують монополію у початковій освіті. Однак це навчання мало відвертий антиукраїнський характер і головною його метою було виховання молоді в дусі повної покори самодержавству;
- відзначається, що у другій половині XIX ст. відбувається піднесення культурницької діяльності православного священства. З середовища волинських священиків, які займалися збиранням та систематизацією пам'яток давнини формується плеяда краєзнавців. Крім цього, до інтересів священиків входили бібліотечна та пам'яткоохоронна справа. Завдяки старанням еліти православної церкви на Волині були створені давньосховища старожитностей, де зберігалися цінні пам'ятки минувшини.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її результатів при підготовці узагальнюючих праць із історії церкви, для написання навчальних посібників, наукових праць, при розробці спеціальних лекційних курсів з історії України, релігієзнавства,

української культури, українознавства, у краєзнавчій роботі. Систематизований фактичний матеріал може застосовуватися в проведенні подібних досліджень в інших регіонах України.

Апробація результатів роботи. Результати отримані у ході дисертаційного дослідження, доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, оприлюднені авторкою на трьох міжнародних конференціях та двох всеукраїнських наукових конференціях. Зокрема, на IV Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені І.Франка (Житомир, 2012); Регіональній міжвузівській науково-практичній конференції «Гадяцька угода 1658 року в контексті польсько-українських історичних взаємин» (Житомир, 2012); XVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2013); XVI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Християнські цінності в системі освіти : теорія, традиції, практика» (Умань, 2014).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження опубліковані в дев'яти наукових статтях, з яких шість – у фахових наукових виданнях України та одна – у зарубіжному науковому виданні.

Структура дисертації зумовлена змістом проблеми, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів поділених на дев'ять підрозділів, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, із них – 189 сторінок основного тексту. Список використаних джерел і літератури включає 402 позиції і поданий на 49 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки

У сучасній історіографії одним із пріоритетних напрямів дослідження стала регіональна історія. Зокрема, завдяки науковим розвідкам подібного характеру вдається відтворити цілісну картину діяльності, місця та значення духовенства всіх конфесій у суспільно-політичному й культурно-освітньому житті України. Особливо цікавою у цьому відношенні є Волинська губернія, на території якої традиційно співіснували католицька, греко-католицька, православна церкви. Цілком закономірно, що діяльність священників кожної із конфесій викликала інтерес у науковців ще з XIX ст. і триває нині. Проте, ще й досі не існує конкретної праці, де б висвітлювалися всі аспекти функціонування духовенства, подавалася єдина картина співіснування різних релігій на Волині.

Історіографічний доробок дослідників, які тією чи іншою мірою вивчали цю тему, можна умовно поділити на три групи: праці дореволюційних авторів (XIX – початок XX ст.); дослідження радянських науковців (1920 – 1980-ті рр.); наукові розвідки сучасних вчених (1990 – 2000-ті рр.).

Перші праці, в яких простежуються різні аспекти діяльності духовенства Волині, з'являються ще в другій половині XIX ст. Окреслена нами проблема в основному розглядалася у двох структурно-тематичних ракурсах – у загальних наукових студіях щодо Російської імперії і дослідженнях, де Волинська губернія виступала окремим об'єктом розвідок. Авторами цих публікацій були переважно російські історики. Тому історіографії зазначеного періоду притаманна певна тенденційність у

висвітленні релігійного життя. Науковці намагалися переконати читача у винятковості та перевагах саме їх віросповідання, зображуючи протилежну конфесію лише з негативної точки зору. Зазвичай ці дослідження не містять глибокого аналізу подій, а дійсність в них зображена доволі ілюзорно та описово. Однак, саме вони заклали фактологічне підґрунтя досліджуваної нами теми.

З-поміж наукових розвідок, присвячених вивченню розвитку православ'я на Волині, слід відзначити працю П.Карашевича, який у хронологічній послідовності аналізував буття православної церкви в період польського панування [250]. Велику кількість фактологічного матеріалу містить фундаментальне колективне дослідження діячів церкви «Дев'ятисотлеття православия на Волині». Праця складається із двох книг, в яких вміщено відомості про різні сторони церковного життя в краї [218]. Інформацію про діяльність православного духовенства вміщено у публікації К.Левицького. Зокрема, науковець розглядав діяльність Житомирського та Волинського архієпископа Модеста [273]. Загалом усі зазначені вище розвідки цінні з огляду на те, що містять значну кількість фактологічного матеріалу. Проте, релігійні питання в них розглядаються однобічно, під кутом зору російського самодержавства.

Ще одним яскравим зразком історіографії зазначеного періоду є монографія П.Батюшкова [187, с.44]. Для сучасних дослідників вона цікава насамперед тим, що базується на величезній кількості історичних джерел. Проте, вона має чітко виражене ідеологічне підґрунтя. Автор неодноразово наголошує на величезному значенні приєднання Волині до Російської імперії, що цей край здавна був православною територією. У праці негативно оцінюється діяльність католицької та уніатської церков. Таким чином, дослідник переконував читача у безперспективності унії та обґрунтовував необхідність об'єднання церков. Також науковець зробив акцент на прагненні більшості населення до повернення «...в лоно істинної православної віри».

У другій половині XIX ст. вийшли друком окремі праці, що містили загальні відомості про культурно-освітню діяльність православного духовенства Волині. Зокрема, це наукові розвідки С. Миропольського [283], М. Барсова [185; 186], Г. Фальборка [337]. На окрему увагу заслуговує монографія М. Теодоровича [232], де автор доводить необхідність заснування нових початкових духовних освітніх закладів на Волині. М. Теодорович надав загальні відомості про функціонування окремих навчальних закладів Волині: Волинська духовна семінарія, Луцька уніатська єпархіальна семінарія у Жидичині, Олицьке світське, Ковельське парафіяльне, Милицьке повітове, Білостоцьке духовне училище та ін. [232, с.77–78; с.92–97].

До кола наукових інтересів російських істориків XIX ст. потрапила й греко-католицька церква. Значна частина науковців були сучасниками об'єднання греко-католиків із православ'ям. Тому у своїх наукових студіях вони обґрунтовували необхідність і позитивні результати цього процесу. Діяльність волинського греко-католицького духовенства розглядалася в контексті історії Південно-Західного краю. Більшість представників офіційної російської історіографії засуджували уніатську церкву, не обтяжуючи себе вивченням процесів, що відбувалися в ній самій.

Своєрідним сплеском у активізації розгляду історії греко-католицької церкви стало відзначення 50-річчя приєднання уніатів до православної церкви. В результаті з'явилося кілька досліджень І.Чистовича. В одній із розвідок автор ознайомив читача зі станом греко-католицької церкви в період правління Миколи I [348, с.75]. Науковець акцентував увагу на глибокій кризі уніатської конфесії, зокрема, через колосальний вплив латинської віри. Таким чином, І.Чистович обґрунтував доцільність приєднання уніатів до православ'я як єдиний спосіб спасіння від неминучого окатоличення греко-католицької церкви. Російський історик описував зміни у складі керівництва уніатських єпархій, у тому числі у Луцькій єпархії. Крім цього, дослідник наголошував на зухвалому

вчинку почаївських василіан, коли під час повстання 1830 – 1831 рр. монахи із почестями зустрічали польського генерала Ю. Дверницького. В підтримці польського національно-визвольного руху звинувачувалися й ченці Овруцького монастиря [348, с.88].

Інші дослідники ХІХ ст. висвітлювали діяльність головних дійових осіб акта «возз'єднання». Так, викладач Литовської духовної семінарії Г. Кипріанович описав сфери діяльності митрополита Й.Семашка, відзначав участь частини відданих самодержавству греко-католицьких священників у ліквідації уніатської церкви. У цій праці проілюстровані заходи підготовки до ліквідації греко-католицької церкви [255, с.29]. Велику увагу Г.Кипріанович приділяв джерелам, де йшлося про репресивні заходи щодо уніатів.

Значний інтерес для сучасних дослідників становить праця архімандрита Почаївської лаври Амвросія. Ієрарх ознайомив читача з найважливішими періодами в історії обителі. Амвросій детально обґрунтував історію Лаври в уніатський час, однак доволі однобоко оцінив культурно-освітню діяльність почаївських василіан, вбачаючи у будь-яких діях ченців недобрі наміри. Архімандрит стверджував, що навіть «...передруковуючи російські книги духовного змісту, василіани свідомо їх псували» [181, с.119]. Амвросій звинуватив василіан у тому, що вони допомагали полякам золотом і сріблом, друкували прокламації із закликом до повстання під час виступу польської шляхти у 1830 – 1831 рр. Звичайно, ієрарх не міг оминати увагою зустріч почаївськими василіанами польського генерала Дверницького «як свого визволителя» [181, с.220]. У набагато м'якшому тоні Амвросій оповідав про православний період в історії лаври. Дослідник описав діяльність православних архімандритів Почаївської лаври (свою, Іннокентія, Антонія Рафальського, Никанора, Арсенія, Агафангела) і рядового священства [181, с.222].

У вигідному для самодержавної доктрини світлі російські історики описували і католицьку церкву. Так, Д.Толстой з'ясував

функціонування цієї конфесії на територіях, що входили до складу Російської імперії. Він аналізував правовий стан католицької церкви у імперії, діяльність церковних інституцій, їх взаємовідносини із офіційною владою, відтворював картину протистояння Російської монархії та Ватикану. Розглядаючи стан католицької церкви в межах Російської імперії, вчений розглядав і Правобережну Україну [335; 336]. У своїй праці Д.Толстой торкався деяких аспектів існування уніатської церкви. Він стверджував, що унія є неприродним явищем і цілком закономірним було б повернення греко-католицької церкви до православ'я [335, с.440].

Окрему нішу у церковній історіографії другої половини XIX ст. займає науковий доробок українських дослідників – краєзнавців. Саме завдяки цим науковцям було виявлено та систематизовано, вивчено й опубліковано більшість джерел з історії релігії на Волині. Велике значення для діяльності зазначених дослідників стало заснування у 1866 р. релігійного часопису «Волинські єпархіальні відомості». На його сторінках місцеві науковці друкували результати своїх досліджень, ознайомлюючи з ними громадськість.

Одним із найактивніших дописувачів часопису був О.Фотинський. Головним напрямом його діяльності стало збереження та систематизація пам'яток Волині. З цією метою він ініціював заснування Товариства дослідників Волині [339]. Зібраний ним фактологічний матеріал виявився основою для багатьох наукових розвідок, присвячених діяльності духовенства краю.

М. Теодорович опрацювавши та систематизувавши доступні йому матеріали, видав п'ятитомну працю «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», в якій вмістив інформацію про 1477 церков та парафій Волинської губернії. У кожному томі автор розміщував статті, в яких досліджував певні аспекти історії Волині. Зокрема, у третьому томі значну увагу приділено розвитку Кременецького ліцею та семінарії [333]. Величезну кількість інформації про розвиток

православ'я в досліджуваному регіоні містять публікації А.Хойнацького. Краєзнавець намагався простежити історію Почаївської лаври в уніатський та православний періоди, описав святині та пам'ятки, стан обителі на той час [344].

Отже, незважаючи на певний конфесійний підхід, волинські краєзнавці зробили значний внесок у вивчення історії релігії на території свого краю. Цінність їх доробку полягає насамперед у тому, що головну увагу вони акцентували саме на церковні джерела. Ці дослідники ввели до наукового обігу основний комплекс відомих нині джерел із історії церкви на Волині. Важливо, що результати своїх досліджень науковці публікували переважно на сторінках «Волинських єпархіальних відомостей». Таким чином, пересічні читачі часопису знайомились з історією власної місцевості.

Крім дослідників, які відображали діяльність духовенства регіону в межах офіційних канонів російської історіографії у зазначений період з'являються праці, автори яких – фахові українські історики та етнологи. Однак, цим науковцям теж була притаманна певна суб'єктивність у зображенні конфесійного буття регіону. Зокрема, видатний український історик В.Антонович, що з особливим інтересом опікувався життям правобережних українців, вкрай негативно ставився до унії. У своїх працях він доводив, що унія була політичною зброєю поляків з допомогою якої останні прагнули привести українців до католицизму. Головна цінність наукового доробку В.Антоновича полягає у залученні до наукового обігу величезної кількості історичних джерел [180].

Загальну характеристику конфесійного життя регіону знаходимо і в працях польських дослідників, які з'являються наприкінці ХІХ ст. Зокрема, до поля зору науковців потрапила громадянська позиція римо-католицького кліру в періоди піднесення польського національно-визвольного руху. Характерною особливістю цих розвідок є прагнення авторів висвітлити і виправдати дії католицького духовенства. Так,

М. Лорет спростовував точку зору про те, що архієпископ Луцько-Житомирської дієцезії К. Цецішовський засудив польське повстання 1830–1831 рр. Дослідник стверджує, що архієпископ через втрату зору міг прийняти необ'єктивне рішення. З цієї причини лист на підтримку російського самодержавства склав не сам архієпископ, а його помічник – М. Пивницький [369, с.9]. Версію М. Лорета підтримав І. Хжановський, однак, він доводить, що автором пасторського послання був не М. Пивницький, а канонік М. Скерневський [373, с.7]. Таким чином, польська історіографія, присвячена католицькій церкві ілюструє оригінальні точки зору на проблему. На відміну від російських істориків, які розглядали католицьких священиків лише з негативного боку, польські науковці намагалися виправдати дії католицького духовенства.

Отже, історіографія кінця XIX – початку XX ст. подана у великій кількості праць церковних і світських істориків, накопиченням фактичного матеріалу, що дозволяє характеризувати діяльність духовенства в різних життєвих сферах. Проте, всі ці фахові розвідки відзначаються певною необ'єктивністю щодо релігійних питань. Зокрема, зміст праць російських науковців, відповідає тріаді, проголошеній графом С. Уваровим, «...православ'я, державність, народність».

Радянський етап у вивченні окресленої теми відзначається певним регресом. Загальні оцінки ролі церкви у житті українців зустрічаються в працях істориків ранньої радянської доби. Варто відзначити науковий доробок дослідника релігійного життя в Україні В. Чехівського. Колишній голова уряду Директорії В. Чехівський у радянські часи працював у історико-філологічному відділенні Всеукраїнської академії наук. Ще під час української революції науковець намагався дослідити проблему українського церковного руху («Кому служить церковне панство на Україні») [345]. Головним надбанням В. Чехівського стала праця «За церкву, христову громаду, проти Царства Тьми», видана у 1922 р. [346]. У ній автор аргументує необхідність відокремлення української церкви від

російської. Подібні ідеї поділяє М. Грушевський, який у своїх наукових студіях наголошував на «...зросійщенні офіційної церкви» і відзначав масове несприйняття її з боку народу [217]. Однак, внаслідок репресій більшовицької влади над українськими істориками неупереджений аналіз конфесійних процесів в Україні став неможливим.

Упродовж наступних десятиліть радянські вчені дотримувалися атеїстичного підходу, тому наукових розвідок, присвячених конфесійним питанням, мало. Діяльність духовенства розглядалася з точки зору класової боротьби, відзначалися лише негативні тенденції у розвитку церкви. Праці, що стосувалися окресленої проблеми, мали переважно загальний характер, лише побіжно торкаючись діяльності священників на Волині.

Радянські автори підтримували антиунійний напрям своїх попередників. Науковці, які досліджували церковне життя, зображували греко-католицьку церкву лише в негативному світлі. С.Возняк розглядав уніатство як знаряддя клерикального антикомунізму [214, с.6]. Він стверджував, що греко-католицька церква була більшою мірою політичною, аніж релігійною організацією [214, с.7]. Закономірно, що в радянський період не було створено серйозних досліджень зазначеної проблеми.

Історію католицької конфесії радянські вчені розглядали у тому самому руслі. Зокрема, дослідник Я.Ковальчук стверджував, що після 1863 р. католицтво перетворилося на релігію меншості [257, с.14]. Науковець відстоював думку, що головною метою діяльності католицьких ксьондзів було «набити власні кишені», а досягти цього можна було лише в Польській державі [257, с.15]. Цією причиною Я.Ковальчук пояснює польський патріотизм католицьких священників.

«Хрущовська відлига» привела до часткового послаблення ідеологічного тиску на українських істориків. Крім цього, саме тоді відзначалися роковини польського повстання 1863 – 1864 рр. Тому вийшло

друком ряд праць, в яких науковці у дозволеніх радянською владою межах намагалися висвітлити цю проблему. Безпосередньо листопадовому і січневому польським повстанням були присвячені дослідження М. Лещенка [274], Г. Марахова [281; 282], М. Миска [284], Р. Олексіюка [294]. У цих розвідках головна увага приділялася політичним і соціально-економічним проблемам поляків Правобережної України. Участь католицького та уніатського духовенства у цих подіях висвітлена частково та однобічно.

У 80-х роках радянські науковці здійснили спробу проаналізувати економічну діяльність православної церкви на Правобережній Україні. Зокрема, А. Зінченко у своїй монографії торкався особливостей економічної могутності церкви на Правобережжі. Він визначив місце церковної земельної власності в системі соціально політичних відносин, роль духовенства у ринкових відносинах, простежив хід і наслідки секуляризації церковних маєтків на Правобережжі з точки зору класового підходу [238, с.200].

Таким чином, радянська історіографія лише епізодично зверталася до деяких аспектів цієї проблематики. Питання діяльності духовенства, його ролі в суспільстві не вважалися пріоритетними, тому жодних ґрунтовних досліджень у цей період не було створено.

У сучасній історіографії значна кількість недосліджених раніше проблем з історії церкви спричинила появу нових праць з історії церкви в Україні. Дослідники зосереджували свою увагу на вивченні розвитку конкретних конфесій або подавали загальну картину релігійних відносин у певному регіоні. Так, О. Крижанівський здійснив одну з перших спроб узагальнити церковно-релігійне життя в Україні з середини XV до середини XIX ст. [270]. Науковець відзначав, що взаємини між духовенством християнських конфесій та іншими суспільними верствами були особливо складними саме на Правобережжі. Одним із факторів, що призвів до падіння суспільного престижу церкви, був низький культурно-

освітній рівень основної маси духовенства, зокрема, православного. Разом з тим церква певною мірою сприяла розвитку українського шкільництва, проте з часом духовні школи виявилися засобом денаціоналізації [270, с.17].

Значну кількість цінної інформації про розвиток духовної освіти в Україні містять праці В. Борисенка [196;197; 198]. Дослідник відзначає, що матеріальне забезпечення церковно-парафіяльних шкіл у першій половині XIX ст. було вкрай незадовільним. Часто ці заклади розміщувалися у непристосованих приміщеннях, не мали необхідного навчального приладдя і підручників [196, с.407]. В. Борисенко стверджує, що терор народників змусив урядові кола звернути увагу на православне духовенство як силу, здатну забезпечити мир і спокій у суспільстві. З цією метою Кабінет міністрів у 1881 р. затвердив рішення про поширення впливу духовенства на всі типи училищ, а у 1884 р. було створено церковно - парафіяльні школи, що підпорядковувалися синоду [196, с.532]. Саме через ці навчальні заклади православне духовенство виховувало учнів у дусі повної і беззаперечної покори царському режиму. Загалом у дослідженнях В. Борисенка простежуються основні тенденції у розвитку початкових шкіл в Україні, у тому числі й церковно-парафіяльних. Його наукові розвідки допомогли у вивченні освітньої діяльності православного духовенства.

Важливими для з'ясування громадської позиції та культурно-освітньої діяльності духовенства стали дослідження Л. Іванової [242; 243; 244]. До кола наукових інтересів авторки потрапила національна ідея в українській суспільно-політичній думці XVIII–XIX ст. Розглядаючи це питання, Л.Іванова, крім українського, розкриває суть польського та російського національно-визвольного руху, головні напрями діяльності таємних товариств. Зокрема, науковець відзначає, що саме завдяки підтримці польських нелегальних організацій на Правобережжі існувала мережа таємних шкіл, у яких викладали ксьондзи. Дослідниця аналізує

діяльність «Товариства навчальної допомоги польському народу» (його ще називали «Шкільним товариством»), яке відкривало таємні безкоштовні школи для українських дітей при костьолах [242, с.80]. Л. Іванова стверджує, що подібні школи мали чітко виражений пропольський характер. У них українську молодь переконували, що вона є «...частиною польського етносу і тому всі мусять підтримати боротьбу поляків за відновлення власної держави» [242, с.80]. Автор наголошує, що протягом 1861–1862 рр. на Правобережжі жандарми викрили 43 такі школи [242, с.80]. Л. Іванова розглядає ідеологію польської революційної організації «Співдружність польського народу», до складу якої входили деякі римо-католицькі священники [243, с.170]. Науковець акцентує увагу на тому, що головним завданням майбутньої боротьби лідер товариства Ш.Конарський вважав визволення від російського самодержавства [244, с.60]. Крім цього, автор наголошує, що діячі польського національно-визвольного руху виступали категорично проти українського руху. Таким чином, дослідження Л. Іванової допомагають зрозуміти суть антиурядової діяльності католицького кліру, усвідомити взаємозв'язок між ксьондзами та польським національно-визвольним рухом.

Значним внеском у історіографію досліджуваного питання є публікації С. Жилюка та Б. Бойка [231], які аналізують релігійну політику царизму на Волині протягом 1793 – 1917 рр. Зокрема, дослідники розглядають внутрішньоконфесійний стан та процес ліквідації греко-католицької церкви. У праці проілюстровано особливості інституційного розвитку православної церкви, суспільно-релігійні зміни та етноконфесійну політику на Волині. Автори стверджують, що, незважаючи на плани російського уряду, православне духовенство виявилось неспроможним виконувати покладені на нього функції ідеологічного впливу. В монографії наголошується на конфлікті між католицькою та православною конфесіями, сутність якого проявлялася у боротьбі між ними за вплив на населення краю [231, с.193]. Ця праця є важливою при

розгляді питання впливу особливостей конфесійної політики царизму на функціонування кліру всіх конфесій на території Волині.

Крім цього, до кола наукових інтересів С. Жилюка потрапили монастирі Волині [233]. Науковець висвітлює історію монастирів, що діяли на території Волинської губернії і належали у XIX – на початку XX ст. російській православної церкві. Зокрема, в науковій розвідці міститься інформація про такі чоловічі храми: Почаївська Свято-Успенська лавра, Богоявленський монастир у Житомирі, Володимиро-Волинський монастир Різдва Христового, Дубнівський Хрестовоздвиженський монастир, Дерманський Свято-Троїцький монастир, Загаецький монастир та ін. [233, с.207]. У цій праці знаходимо короткі відомості й про жіночі обителі, а саме: Городищенський Різдово-Богородичий монастир, Дубнівський Свято-Миколаївський монастир, Зимненський Святогірський монастир, Корецький Свято-Троїцький монастир, Любарський Свято-Георгіївський монастир та ін. [233, с.207].

Серед узагальнюючих праць слід виділити монографію Ю. Хитровської, в якій авторка розглянула офіційну позицію православної, римо-католицької, греко-католицької та протестантської громад у їх ставленні до самодержавного режиму на Правобережжі [340]. Дослідниця стверджує, що духовенство Правобережної України було неоднорідним у своїх політичних поглядах [340, с.55]. Використовуючи публікацію Ю. Хитровської, можна простежити тенденції у формуванні громадянської позиції духовенства регіону. В ній частково висвітлюється роль волинського кліру різних конфесій у суспільно-політичних процесах Правобережжя [340, с.77]. Зокрема, науковець відтворює еволюцію відносин правобережного кліру та їх пастви, політичну диференціацію православних священиків.

Певна інформація про діяльність католицького духовенства міститься у монографії Ю. Поліщука [304]. Науковець розглянув основні принципи соціально-економічної, освітньої, церковно-релігійної політики

Російської імперії та її вплив на національні меншини Правобережжя. В цьому контексті дослідником висвітлюється боротьба російської влади із польським шкільництвом краю. Науковець стверджує, що бажання поляків розбудувати мережу освітніх закладів і будувати нові костьоли сприймалося імперським урядом як культурна агресія. В основу праці науковця покладено значний пласт джерел з історії польської спільноти краю. О. Рафальський здійснив історіографічний аналіз наукових студій, присвячених національним групам України, у тому числі й полякам [306]. Тому праці Ю. Поліщука та О. Рафальського стали важливим доповненням під час вивчення окремих аспектів теми.

Різні площини суспільно-політичного життя православного духовенства розглянуто у дослідженнях Г. Надтоки і В. Борщевича. Зокрема, Г. Надтока акцентує увагу на протистоянні національного та російського ідеологічного напрямів у православних єпархіях України [290]. Окремі сфери життя православних священників Волині відображають статистичні дані, подані в праці [290, с.65]. У полі зору В. Борщевича стан православного духовенства Волині початку ХХ ст. як соціальної групи. Науковець відзначає, що протягом століття волинські православні священники поступово втрачали раніше здобутий соціально-економічний і політичний статус. В. Борщевич вважає піком станових досягнень священнослужителів час напередодні Першої світової війни [199, с.230]. Саме в цей період на законодавчому рівні за кліром було закріплено кілька матеріальних привілеїв в обмін на входження до державного адміністративно-управлінського апарату імперії Романових.

У своїх працях науковці торкаються питань культурно-освітньої діяльності православного кліру. Зокрема, С. Гладкий зупиняється на пасторській, місіонерській функціях православного духовенства України. Автор аналізує внесок священників у розвиток шкільної справи, богословську та історико-археологічну роботу православних душпастирів. Проте, культурницька діяльність волинського кліру висвітлена в цій праці

частково, в основному у вигляді статистичних даних [215, с.26]. Дослідниця Н. Шип відзначає, що волею імперської влади православне духовенство було перетворене на знаряддя русифікаторської і централізаторської політики [349, с.10]. Для досягнення цієї мети цілеспрямовано впливали на людську свідомість церковно-парафіяльні школи [349, с.18].

Значний вклад у вивчення історії православ'я на Волині зробив В. Рожко. На основі першоджерел Держархіву Волинської області науковець різнобічно розглянув життя православної конфесії на Волині – історію монастирів, розвиток церковного мистецтва, книгодрукування. У праці «Духовні православні освітні заклади Волині Х – ХХ ст. Історико – краєзнавчий нарис» В. Рожко характеризує діяльність духовних училищ, описує головні напрями їх діяльності [311, с.77]. Окремі дослідження присвячені розвитку Волинської та Рівненської духовних семінарій, Мілецького духовного училища та ін. [310; 314]. Тому наукові студії дослідника містять багато важливого матеріалу для вивчення культурно-освітньої діяльності православного духовенства Волині. Роль православного кліру у громадському житті краю В. Рожко майже не розробляє.

Окремі сучасні автори зосередили увагу на історії греко-католицької церкви. В цьому напрямі варто відзначити наукові розвідки В.Лось, Н.Стоколос, Р. Шеретюк, П. Шкраб'юка. Зокрема, В.Лось розглянула джерела з історії греко-католицької церкви на Правобережжі. У монографії дослідниця аналізує освітню та видавничу діяльність уніатської церкви у зазначеному регіоні у першій третині ХІХ ст. [275]. Автор справедливо відзначає, що в цей період першість у монастирській освіті належала василіанам. Саме василіанські школи стали центром освіти для дворянських родин Правобережжя. В.Лось стверджує, що освіта василіан мала чіткий пропольський характер, що, у свою чергу, не сприяло розвитку української просвіти [275, с.78]. До кола наукових інтересів дослідниці

потрапляють майнові конфлікти уніатського та православного духовенства Луцької єпархії протягом 1801–1825 рр. Відзначається, що, незважаючи на певні успіхи у цій боротьбі, уніатська конфесія так і не змогла досягти статусу католицької чи православної церков у Росії [275, с.110]. У цілому наукова розвідка В.Лось базується на значній джерельній базі, тому є цінною для нашого дослідження.

Привертають увагу наукові студії Н. Стоколос, присвячені історії греко-католицької церкви. В одній із праць науковця розглядає особливості церковно-релігійних процесів в Україні у ХІХ – першій половині ХХ ст. Аналізуючи конфесійні трансформації на Правобережжі, автор стверджує, що уніатська культурно-релігійна традиція особливо сильною була на Волині, Холмщині й Підляшші. Тому й після ліквідації уніатства в цих регіонах російський уряд ще довго боровся з проявам греко-католицької конфесії [329, с.50]

У монографії «Драма церкви», написаній Н. Стоколос разом із Р. Шеретюк, аналізуються основні етапи скасування греко-католицької церкви у Російській імперії. Крім цього, автори наголошують на проблемі викорінення основних здобутків уніатства у сакральній царині до та після офіційного возз'єднання у 1839 р. [330, с.117]. У зазначених монографіях суспільно-політична та культурно-освітня діяльність волинського уніатського кліру розглянута лише частково, зокрема у контексті Правобережжя.

П. Шкраб'юк висвітлює суспільно-культурну діяльність василіан, починаючи від виникнення ордену і до ХХ ст. [351]. Територіально дослідження охоплює Правобережну та Західну Україну. Науковець з'ясовує позицію василіан щодо української мови, книговидавничу, педагогічно-наукову та письменницьку діяльність ордену, ставлення ченців до національних рухів. У монографії П. Шкраб'юк торкається окремих сторін діяльності волинських василіан, зокрема, функціонування Почаївської друкарні. Тому зазначена праця була корисною під час

розгляду культурно-освітньої діяльності чорного духовенства греко-католицької церкви.

Поза увагою українських вчених не залишилася історія римо-католицької церкви. Сучасні дослідники намагаються висвітлити різні аспекти функціонування цієї церкви в Україні, зокрема й на Правобережжі. Наприклад, у праці Ю. Білоусова розглядається історія римо-католицької церкви на Волині та Київщині. Науковець порушує питання культурно-освітньої діяльності духовенства, участі римо-католицького кліру в суспільному житті регіону [190, с.88]. Проте, в праці є багато «білих плям», картина релігійного життя Волині є неповною. Зокрема, недостатньо висвітлено громадянську позицію католицького кліру.

Монографія Н. Сейко присвячена польському шкільництву на Волині у XIX – першій половині XX ст. До поля зору дослідниці потрапляють і католицькі навчальні заклади. Авторка висвітлює історію організації польських шкіл у різні періоди історії. У монографії аналізується діяльність польських навчальних закладів у період царської Росії та на початковому етапі встановлення більшовицької влади в Україні [318, с.90]. У науковій розвідці краще висвітлено педагогічну сторону навчального процесу, питання освітньої діяльності католицького кліру розглядаються поверхнево.

Функціонування домініканського ордену на Волині наприкінці XVI – на початку XIX ст. аналізує Н. Сінкевич, яка стверджує, що головним напрямом культурницької роботи волинських домініканців була організація шкіл для світських осіб [320, с.209]. Автор подає загальну картину добродійної та культурницької діяльності домініканців. Науковець розглядає конфлікти волинських домініканців із місцевим суспільством, відзначаючи, що домініканці підтримали польське повстання 1830 – 1831 рр. [320, с.92]. Таким чином, вчена частково розглядає громадянську позицію римо-католицького чернецтва.

У монографії І. Шостак аналізуються процеси, пов'язані зі становленням Луцько-Житомирської дієцезії та органів її управління після трьох поділів Речі Посполитої та до середини ХІХ ст. Дослідниця розглядає суспільну діяльність вищих ієрархів католицької церкви К. Цецішовського та М. Пивницького [352]. Особливе місце відводиться проблемі парафіяльного шкільництва на Волині та залученню до цього процесу римо-католицького кліру. Авторка довела, що біле духовенство та монастирі організовували та утримували парафіяльні школи, де могли навчатися здібні незаможні учні. Дослідниця стверджує, що важливу роль у освітньому житті краю відігравали Луцька, Житомирська та Олицька духовні семінарії. І. Шостак наголошує, що за період свого існування ці навчальні заклади виховали плеяду священиків, які продовжували працювати в другій половині ХІХ ст., поширюючи основи католицької віри серед населення Російської імперії [352, с.69]. Тому монографія І. Шостак стала цінним доповненням при дослідженні культурно-освітньої діяльності католицького духовенства краю.

Загальну картину розвитку католицької церкви на Правобережній Україні кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. подає О. Буравський, який аналізує конфесійну карту досліджуваного регіону. Процес ліквідації греко-католицької церкви вчений розглядає у контексті загального наступу царизму на римо-католицьку церкву. Значну увагу науковець приділяє визначенню місця і ролі конфесії у соціально-економічному розвитку Правобережної України. О. Буравський констатує, що римо-католицький клір мав тісний зв'язок із польським національно-визвольним рухом [204, с.44]. Аргументованим є висновок дослідника про те, що після поразки повстання 1830 – 1831 рр. католицьке духовенство стало головним ідеологом підготовки майбутнього повстання на Правобережжі, зокрема, на Волині [204, с.55]. Однак, метою дослідження не стало релігійне життя саме Волині, тому розвиток католицтва в регіоні висвітлено частково.

З-поміж закордонних науковців, чиї праці допомогли нам у вивченні теми, слід відзначити Даніеля Бовуа – француза, що є фахівцем з історії України та Польщі. Кілька монографій Д. Бовуа присвячено проблемі українсько-польських відносин. У цьому контексті автор частково торкається питань суспільно-політичної діяльності католицького духовенства, а саме – його причетності до польського національно-визвольного руху. Проблемі польської освіти присвячено працю «Польське шкільництво на литовсько-руських землях: 1803 – 1832 рр.» [367]. Автор аналізує стан польських початкових і середніх шкіл, які традиційно були сферою впливу католицьких священиків та чернечих орденів. Дослідник критично ставиться до дій А. Чарторийського та Т. Чацького, стверджуючи, що на початковому етапі реформування освіти в Російській імперії було продовженням політики полонізації на Правобережній Україні. Тому Т. Чацький відкрив на Волині Кременецьку гімназію як новий елітарний навчальний заклад для дітей польських шляхтичів [192, с.86]. Значну роль у процесі полонізації місцевого населення відіграло й католицьке духовенство.

Значний внесок у розвиток церковно-історичної науки зробили українські історики діаспори. На жаль, представники діаспори були відірвані від більшості архівних джерел, тому їх праці іноді мають описовий виклад матеріалу. Однак, саме ці науковці одними з найперших здійснили спробу неупередженого та об'єктивного аналізу релігійної ситуації в Україні. Зокрема, розглядаючи розвиток православної церкви в ХІХ ст., Д. Дорошенко наголошував, що остання «...опинилася в ролі сторожа поліцейсько-бюрократичного режиму й пануючої русифікаторської системи» [220, с.43]. На його думку, Почаївський монастир став притулком найчорнішої московської реакції і україножерства, а духовна школа – засобом зросійщення молоді [220, с.44].

Важливою у дослідженні цієї теми є багатотомна монографія І. Власовського. Так, у четвертому томі автор аналізує конфесійну

ситуацію на Правобережжі в XIX ст. Свої висновки І.Власовський підкріплює конкретними фактами про стан православ'я, католицизму та уніатства в цей час. Посилаючись на слова волинського митрополита Антонія, дослідник стверджував, що «...церковно-парафіяльна школа була чужою народові ... хоч і продовжувала носити на собі відбиток православної культури» [213, с.259]. Загальні відомості з історії православної церкви містяться в працях О. Лотоцького [280], І. Огієнка [292; 293].

Представники діаспори зосереджували свою увагу на позитивних рисах унії та репресивній політиці царського та радянського урядів щодо греко-католиків. Так, В. Мурович стверджував, що у 1839 р. після скасування унії на Волині багато українських священників було ув'язнено, вислано до Сибіру та на Соловки, позбавлено посад. Дослідник вважав, що разом з унією Москва знищувала й українську культуру [287, с.25]. І. Назарко подав короткі біографічні дані з життя уніатських митрополитів І. Лісовського, Г. Кохановича, Й. Булгака. Автор проаналізував позицію ієрархів щодо ордену василіан [291, с.66]. Т. Коструба розглядав процес ліквідації унії в Україні у цілому, не виокремлюючи окремі регіони. Дослідник розмірковував над причинами знищення греко-католицької церкви. В його праці висвітлено спротив уніатів проти введення православного обряду в богослужінні, особливо проти російського служебника [266, с.66].

С. Баран заявляв про жорстокі переслідування греко-католицького духовенства на Волині та Поділлі наприкінці XVIII ст. Вчений вважав, що і в той тяжкий час греко-католицька церква залишалася вогнищем української культури і письменства [184, с.16]. Дослідник відзначав, що в уніатський період Почаївський монастир був головним центром видання церковних і світських книг українською мовою [184, с.16]. А. Великий також засуджував релігійну політику російського самодержавства [210, с.44]. Наукова розвідка М. Варик присвячена історії розвитку та

функціонування ордену василіан. У ній містяться загальні відомості, що стосуються конфесійного життя Правобережної України [208, с.46].

Цінними для дослідження стали наукові збірники, в яких подано цілісну картину конфесійного життя в Україні XIX ст. Значна частина цих історіографічних праць присвячена розвитку церкви саме на Правобережжі, тому містять інформацію і про Волинь. Інші дослідники розглядають історію релігії у загальноукраїнському масштабі. До праць загального характеру відносимо 10-томну роботу «Історія релігій в Україні», що містить загальні відомості щодо розвитку всіх віросповідань [246]. Зокрема, у другому томі автори розглядають розвиток православ'я, а у четвертому – католицизму в Україні. Дослідники наголошують на глибокому корінні унії на Волині [246, с.102]. Проте, незважаючи на об'ємність, цій праці бракує джерельної бази.

Певні відомості щодо правобережного православного духовенства містяться в збірці наукових праць «Історія православної церкви в Україні» [247]. Науковці стверджують, що на Правобережжі, як і на українських землях загалом, хід подій відображав єдину для Російської імперії тенденцію до перетворення її на поліцейсько-бюрократичну феодальну державу з практично повним підпорядкуванням церкви самодержавній владі [247, с.217]. Важко не погодитись з тим, що «...системою заходів щодо духовенства у першій половині XIX ст. ... царському уряду вдалося звести стіну відчуження між православним духовенством і рядовими віруючими в Україні» [247, с.222].

Зі значної кількості наукових публікацій заслуговує на увагу стаття О. Баковецької, в якій дослідниця аналізує вплив польського повстання 1830–1831 рр. на позиції римо-католицької церкви в Україні. Авторка стверджує, що репресивні заходи влади щодо зазначеної конфесії набули планомірного характеру ще до початку повстання. Польський національно-визвольний рух став для самодержавства дуже доречним у поясненні цілеспрямованих утисків католиків. На думку вченої, саме після повстання

1830–1831 рр. офіційна влада видала кілька наказів, спрямованих на знищення католицької церкви [183, с.15]. О. Баковецька детально розглядає переслідування царською владою римо-католицької церкви, описує наслідки подібної політики Російської імперії.

Діяльність жіночих духовних училищ на Правобережній Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. розглядає у своїй публікації А. Святненко, яка аналізує становлення мережі зазначених закладів, визначає їх типи, з'ясовує джерела та рівень їх матеріального забезпечення. Тут міститься інформація про побудову навчального процесу у Волинському та Віталіївському жіночих училищах духовного відомства. Авторка відзначає, що організація занять у Віталіївському жіночому училищі проводилася на високому рівні [317, с.175]. Однак, А.Святненко розглядала волинські жіночі духовні училища через призму Правобережжя. Тому її наукова розвідка є цінною при з'ясуванні основних тенденцій у розвитку цієї царини духовної освіти.

Окремі питання окресленої теми стали об'єктом дисертаційних досліджень. Так, сучасний науковець В.Левицький охарактеризував основні етапи формування церковного землеволодіння в регіоні. Автор висвітлив особливості розвитку землеволодіння духовенства, встановив основні фактори, що впливали на еволюцію поземельних відносин. В. Левицький з'ясував закономірність у розвитку законодавства Російської імперії стосовно землекористування та землеволодіння католицького, уніатського та православного духовенства. В.Левицький зазначає, що «...перетворення церкви на культово-господарську організацію, втягнення її в економічні відносини неминуче мало створити з неї також і активного суб'єкта політичних відносин» [387, с.19].

Ю. Коптюх відтворює взаємовідносини імперської влади та православної церкви в масштабі Правобережної України. Важливим для нас є те, що дослідник розкрив зміни, що відбулися в соціальному статусі кліру та його обов'язках, проаналізував реформи матеріального

забезпечення кліру, з'ясував реорганізаційні процеси, що змінили систему діяльності духовно-освітніх закладів. Науковець доводить, що в результаті реформ, проведених царським урядом, погіршилися відносини православного духовенства та місцевого населення [385, с.10]. Реорганізація православної церкви на Правобережжі призвела до зміни місця в суспільстві православних священників. Такі трансформації безпосередньо вплинули на поведінку служителів культу [385, с.11].

О. Костюк аналізує процес становлення та розвитку релігійної освіти на Волині XIX – початку XX ст. [386]. Варто відзначити, що авторка розглядає це питання з точки зору педагогіки, акцентуючи увагу на навчальному процесі. Дослідниця відзначає, що значну роль у запровадженні релігійної освіти на Волині поряд із державними діями відіграло й православне духовенство, завдяки якому було створено не лише мережу релігійно-освітніх закладів, а й певною мірою визначено її зміст [386, с.3]. Крім цього, О.Костюк намагається простежити особливості розвитку католицьких навчальних закладів на Волині [386, с.13]. Також дослідниця торкається питань становлення та розвитку єврейської, німецької та чеської початкової освіти. Проте, ще раз наголошуємо, що праця має більшу цінність для педагогіки, ніж для історії. Науковець не ставить собі за мету проаналізувати саме освітню діяльність духовенства.

В. Білик у своїй дисертації розкриває деякі аспекти стану греко-уніатської церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х роках XIX ст. Авторка аналізує структуру та функціонування Луцької уніатської єпархії, торкається суспільно-політичної діяльності греко-католицького духовенства, висвітлює стан василіанських монастирів, з'ясовує особливості та основні напрями благодійницької діяльності уніатської церкви [378, с.16].

Дисертаційне дослідження В. Дударя присвячене громадсько-політичному та культурному впливу Почаївського монастиря на населення Волині протягом XIX – початку XX ст. Науковець аналізує роль

монастирського духовенства у церковно-державних відносинах у різні періоди історії. Зокрема, він відтворив життя ченців обителі в часи унії та після переходу лаври до російської православної церкви. В. Дудар доводить, що серед керівної верхівки монастиря відбувся активний процес формування верстви свідомих adeptів Російської імперії [384, с.18]. Тому і в культурно-освітній сфері керівництво святині намагалося відповідати ідеям самодержавного курсу.

Предметом дослідження Г. Степаненко стала освітня діяльність православного духовенства на Україні протягом XIX – початку XX ст. Автор характеризує політику царського уряду і Синоду щодо участі православного духовенства в справі початкової освіти та виявляє особливості цієї політики в Україні. Дослідниця ілюструє діяльність православного духовенства в сфері духовної початкової та середньої освіти, висвітлює історію духовних освітніх закладів для жінок. Науковець розглядає культурницьку діяльність представників тогочасного духовенства, зокрема, викладачів і вихованців духовних семінарій [393, с.15]. Завдяки цій праці можна простежити основні тенденції у розвитку духовної освіти в Україні і, зокрема, на Волині.

Питання, що стосуються суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності волинського духовенства розкриті у дослідженнях Л. Баженова [376, 377], І. Гуржій [380], В. Денисенка [381, 382], В. Денисюка [383], В. Омельчука [389], Б. Опрі [390], О. Сажок [392], А. Радчука [391], І. Ярмошика [398, 399.]

Отже, історіографія цього питання представлена працями присвяченими різним аспектам проблеми. На кожному історичному відрізьку досліджувана тема набувала особливого забарвлення залежно від політичних чинників. Однак, незважаючи на доволі значну кількість досліджень, питання суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності волинського духовенства різних конфесій і сьогодні комплексно не висвітлене в історичній літературі.

1.2. Джерельна база

В основу джерельної бази дослідження покладено широкий комплекс архівних і опублікованих джерел, що стосуються суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності духовенства Волині. Всі джерела залежно від їх виду умовно можна поділити на чотири групи. Це архівні матеріали, публіцистика, опубліковані документи та епістолярій.

Серед неопублікованих джерел особливо цінними для дослідження стали фонди Центрального історичного архіву України у м.Києві (ф. 442, 486, 707, 1335, 2227) та матеріали Державного архіву Житомирської області (ф. 1, 70, 71) . Більшість дослідників акцентували увагу головним чином на документах Державного архіву Житомирської області. Тому ми більш широко використали архівні матеріали ЦДІАК, оскільки в них міститься багато важливої інформації, що стосується окресленої нами теми.

Найбільш об'ємним є ф. 442 ЦДІАК, що складається з документів Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. У фонді зібрано пласт документів, що ілюструють громадсько-політичну позицію волинського кліру. Зокрема, унікальною є спр. 144, оскільки в ній містяться відомості про підтримку православними священиками польського національно-визвольного руху, що було винятковим явищем [1]. Участь греко-католицького кліру в політичних подіях на Волині висвітлено і в інших справах [2; 3; 6; 9]. З них ми дізнаємося про протидію монахів Володимирського уніатського василіанського монастиря переходу місцевих міщан греко-католиків на православ'я [3]; про опір уніатських священиків впровадженню православної обрядовості [2]; про втручання греко-католицьких душпастирів у надання треб православним вірянам [6; 9].

Важливі відомості про антиурядові настрої у середовищі католицького кліру зосереджені у ф. 442. У цих справах знаходяться факти, що вказують на активну підтримку польського національно-визвольного

руху римо-католицькими монахами. Йдеться про те, що деякі католицькі монастирі стали схованкою для зброї повстанців: в одному із монастирів навіть було надруковано книгу з молитвою про бунтарів [24; 26; 28; 31], а частину ченців репресовано через їх причетність до повстань [20; 22; 30]. Документи вказують на те, що римо-католицькі священники відверто висловлювали своє невдоволення російською владою та православною церквою [32; 41; 42; 43; 44; 45; 46]. Подібних прикладів безліч, що дає нам підставу стверджувати, що більшість римо-католицького кліру не підтримувала нову владу. Між православними та католицькими священниками точилася постійна боротьба за вплив на парафіян.

Не менш яскраво у ф. 442 проілюстровано суспільно-політичну позицію православного духовенства. Зокрема, група документів вказує на те, що і вищі ієрархи церкви, і рядові священники постійно інформували російський уряд про політичну ситуацію на Волині. Зокрема, із цих справ ми дізнаємося про те, що Волинський єпископ Іннокентій у 30-ті роки XIX ст. повідомляв про ставлення до уряду місцевого населення, особливо польської шляхти. Єпископ скаржився на переслідування православних священників-інформаторів з боку місцевих шляхтичів і вимагав нагородити державними нагородами зазначених священнослужителів [24]. У відповідь волинський губернатор наказав суворо засекречувати інформаторів донощиків із духовних кіл [23]. Так, священника О.Сеницького, завдяки свідченню якого було знайдено склад гармат і зброї у кляшторі піарів, було представлено до нагороди [26]. Деякі документи містять інформацію про псування майна священників місцевими селянами [4; 5].

Однак не весь православний клір займав чітку проурядову позицію. Деякі документи висвітлюють опозиційну діяльність православного духовенства проти самодержавства. Іноді православні священники виявляли своє невдоволення шляхом різких висловлювань на адресу царя та уряду [9]. Окрему групу становлять справи про підтримку священнослужителями антикріпосницьких настроїв селян [11; 12; 13].

Надзвичайно цікавими виявилися справи зазначеного фонду, що розкривають культурно-освітню діяльність волинського кліру. У архівних документах міститься інформація про стан сільських однокласних училищ, церковно-парафіяльних шкіл Волині [15], про перетворення сільських шкіл на народні училища або церковно-парафіяльні школи [17]. Проте, найціннішими для вивчення цього питання стали документи з управління Київського учбового округу (ф.707). Звідси отримуємо загальні дані про кількість викладачів та учнів парафіяльних училищ Волинської губернії із зазначенням їх походження та віросповідання [49]. Документи свідчать, про конфлікти між законовчителями та викладачами церковно-парафіяльних шкіл [51]. Велику інформативну цінність становлять відомості про тотальний контроль російського уряду над навчальним процесом у католицьких закладах освіти, зокрема у Луцькій гімназії [52; 54]. Скарги місцевого єпархіального керівництва містять дані про опозиційну налаштованість законовчителів римо-католицького віросповідання [53; 58]. В одній із праць проілюстровано опір католицького духовенства репресивній політиці самодержавства у сфері освіти. Документ, в якому висвітлюється згаданий аспект вперше введено до наукового обігу. Так, у цей складний період римо-католицький єпископ К.Боровський закликав усіх законовчителів зберігати догмати католицької релігії шляхом читання проповідей поза стінами навчальних закладів [56].

Із матеріалів фонду дізнаємося про головні проблеми православної освіти на Волині. Грунтовним є рапорт вчителя Мізочського парафіяльного училища, в якому він вказує на те, чому селяни відмовляються віддавати своїх дітей на навчання [50]. Основні причини конфлікту між світською і церковною владою з приводу відкриття народних училищ проілюстровано в листі архієпископа Волинського Антонія до попечителя Київського учбового округу від 26 листопада 1865 р. [57]. В одній із справ йдеться про звільнення наглядача Заславського двокласного училища з посади через те, що він був

одружений на польці [55]. Звіт волинського губернатора про стан губернії за 1890 р. містить перелік заходів щодо посилення впливу православного кліру на населення регіону, зокрема, й через царину освіти [60].

Певну інформацію додаткового характеру становить справа 860 з ф. 486 Київської палати цивільного суду, яка розкриває політику царського самодержавства щодо змішаних шлюбів між католиками та православними вірянами. Цей документ містить циркуляр, згідно з яким генерал-губернатор зобов'язував підлеглих негайно повідомляти йому про будь-який спротив католицьких священиків при укладанні змішаних шлюбів [48]. Ф. 2227 вміщує Колекцію документів Волинського музею. Він повністю опрацьований нашими попередниками, тому ми використовували його матеріали для уточнення, зокрема, для висвітлення освітньої діяльності католицького кліру та морального рівня православних священиків [62].

У дисертації використано матеріали справ державних архівів Волинської та Рівненської області (далі – ДАВО та ДАРО). Відомості про перехід католиків у православ'я наявні у справах ф. 35 ДАВО (Волинська духовна консисторія). Значну кількість документальних матеріалів про відкриття та роботу шкіл при монастирях, перехід уніатів на латинський обряд, про заборону уніатським священикам проводити обряди православним, суперечки між духовенством автором досліджено у ф. 382 ДАВО (Луцька уніатська генеральна духовна консисторія). У фондах ДАРО вміщено інформацію про скаргу на ксьондза, який утискав осіб православного віросповідання (ф. 22 «Острозький повітовий суд»), про майнові конфлікти між уніатським і православним духовенством, перехід православних у католицизм (ф. 370 «Дубенський повітовий суд», ф. 563 «Дубенський земський суд»), про кількість парафіяльних шкіл у Рівненському повіті, поведінку православних священиків, релігійну політику Російської імперії щодо осіб католицького віросповідання (ф. 379 «Рівненський повітовий справник»), нарікання місцевого населення

на православне духовенство (ф. 639 «Колекція матеріалів релігійних установ та культових об'єднань на території Рівненської області»).

У дисертації використано матеріали державного архіву Житомирської області, які містять інформацію про діяльність волинського кліру. У фонді 1 «Волинська духовна консисторія» зібрано документи, що стосуються громадянської позиції православних священиків під час російсько-французької війни 1812 р. [82]. Справи фонду яскраво висвітлюють проурядовий курс православного кліру, проявами якого була допомога священиків офіційній владі під час введення уставних грамот для селян у 1863 р. [84]. Крім цього, священики намагалися запобігти поширенню серед парафіян соціалістичних ідей, зокрема, чуток про новий переділ землі [85]. Окремі архівні документи пояснюють напругу в взаєминах між священиками та місцевим населенням [86]. Фонд 71 «Дирекція народних училищ Волинської губернії» містить інформацію про місцеві навчальні заклади [89].

Таким чином, архівні джерела містять важливу інформацію і допомагають висвітлити нез'ясовані раніше аспекти церковно-релігійного життя Волині. Зокрема, ця група джерел стала найголовнішою у дослідженні громадянської позиції католицького, уніатського, православного духовенства, ролі церковного кліру в культурно-освітньому житті Волині протягом 1804–1905 рр.

Важливе значення у вивченні означеної проблеми має періодика XIX ст., зокрема, матеріали офіційного церковного часопису - «Волинські єпархіальні відомості». Релігійний часопис поділявся на дві частини: офіційну та неофіційну. В офіційній частині подавалися царські маніфести і накази по духовному відомству, накази місцевого духівництва – консисторії, архієрея, училищної ради, розпорядження Синоду та місцевого духовного керівництва, розпорядження світської влади стосовно духовенства та його взаємовідносин з парафіянами. Також у виданні надавалася інформація про нагороди священиків, присвоєння духовних і

наукових ступенів, призначення, звільнення і переміщення духовенства по єпархії, подавалися відомості про вакансії, різні оголошення тощо [169; 170; 171].

Неофіційна частина становила приблизно 2/3 обсягу відомостей, що вказує на її важливість. Вона включала єпархіальний літопис (дослідження з історії православної церкви на Волині, історико-статистичний опис церков, монастирів Волинської єпархії тощо) та єпархіальну хроніку (найважливіші поточні події в єпархії) [167; 172; 173;]. Зокрема, зі статей, присвячених історико-статистичному опису церков, дізнаємося про історію храмів, в них детально описано процес передачі костьолів у володіння православної церкви. На основі даних матеріалів можна простежити роль в цих подіях місцевого католицького, уніатського та православного духовенства.

На шпальтах часопису головна увага акцентується на діяльності православного духовенства. Із «Волинських єпархіальних відомостей» дізнаємося про життя і побут православного кліру. У виданні вміщено багато інформації про розвиток духовної освіти на території Російської імперії, зокрема, про стан жіночої освіти та початкових шкіл, проект реформи нижчої школи та інше [154]. На основі випуску «Волинських єпархіальних відомостей» за 1869 г. можна розкрити пасторську діяльність священників, зокрема, їх боротьбу за тверезий спосіб життя [151, с.166-227]. На сторінках видання опубліковано історичні дослідження, в яких використано значну кількість архівних матеріалів. Так, велику наукову цінність має розповідь про Почаївську Успенську лавру [155, с.901-919].

В неофіційній частині «Волинських єпархіальних відомостей» побіжно висвітлювалася громадянська позиція римо-католицького кліру. Зокрема, описано протидію Луцько-Житомирського єпископа К.Боровського перетворенню костьолів у православні храми [144, с.14]. З матеріалів часопису отримуємо докази підтримки католицьким білим та чорним духовенством польського національно-визвольного руху [125,

с.105]. Автори публікацій намагалися очорнити не тільки волинське католицьке духовенство, а загалом всіх католицьких священнослужителів починаючи від папи і закінчуючи простими ксьондзами. Тому значна увага приділялася історії католицької конфесії, опису життя і діяльності католицького кліру. Звичайно, ці матеріали є доволі суб'єктивними і при використанні потребують детального аналізу.

Історія греко-католицької церкви не залишилася поза увагою видання. Значна кількість статей присвячена розвитку уніатства, обґрунтуванню необхідності приєднання уніатської церкви до православної. У виданні містяться відомості про спробу Катерини II об'єднати зазначені церкви ще наприкінці XVIII ст. [130, с.187-195]. У деяких публікаціях висвітлюється процес «возз'єднання» уніатів із православною церквою у 1839 р. У цих статтях автори намагалися довести читачу, що уніатське духовенство підтримувало об'єднання греко-католицької та православної церков [158, с.58-60]. Період унії в історії Волині автори зображують як час суцільних переслідувань і принижень православного населення «купкою католиків та уніатів». Діяльність ордену василіан зображувалася у виданні лише з негативної точки зору [147, с.456]. Читачу нав'язувалася думка, що «...багато хороших людей жалкували про те, що ввійшли до ордену, оскільки тут не дотримувався і не мав сили ні закон, ні порядок» [147, с.457]. Таким чином, офіційна влада виправдовувала перед громадськістю ліквідацію ордену василіан.

Отже, важливе значення у дослідженні нашої теми мають матеріали, розміщені на сторінках «Волинських єпархіальних відомостей». Інформація, розміщена в часописі, дає змогу доповнити картину конфесійного життя Волині протягом 1804-1905 рр. Слід наголосити, що оригінали деяких документів, розміщених на шпальтах видання, не збереглися, що підвищує наукову цінність цього рідкісного видання.

Велике значення мають опубліковані джерела, використані у дисертації. Насамперед, вони допомагають уточнити певні аспекти в

історії різних конфесій, доповнити інформацію у працях російських істориків XIX ст., наукових розвідках представників діаспори та сучасної історіографії. Тому важливим джерелом для вивчення досліджуваної теми стало багатотомне видання «Полное собрание законов Российской империи». Вміщені в ньому імператорські укази, а також розпорядження Синоду та Сенату дають можливість простежити релігійно-церковну політику самодержавства. Завдяки їм ми отримали інформацію про устрій і розвиток православних та інших християнських інституцій у Російській імперії, у тому числі й на Волині. Посилаючись на ці документи, можна проаналізувати офіційну позицію імперського уряду щодо ролі та впливу церкви на життя регіону. Ця збірка законів дає можливість простежити політику самодержавства щодо питань церковного землеволодіння, взаємовідносин між греко-католицьким, католицьким та православним духовенством та представниками урядових структур, територіальні зміни в парафіях, деканатах на [115]. До того ж у виданні опубліковані документи, що висвітлюють толерантний підхід уряду до конфесійного життя в губернії на початку XX ст. (укази «Про віротерпимість», «Про скасування деяких обмежувальних постанов, що діяли в дев'яти західних губерніях» [116, с.432; с.334]) тощо.

Особливості господарського життя в маєтках православного, католицького та уніатського духовенства на Волині наприкінці XVIII ст. віддзеркалено в окремих документах, опублікованих у серійних виданнях: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе [108; 109], Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России [106], «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа» [110]. Крім того, у праці використані документи із збірників «Описание документов архива западно-русских униатских митрополитов 1701–1839 гг.» [114], «Сборник

документов уясняющих отношение латино-польской пропаганды к русской вере и народности» [118]. Завдяки зазначеним збіркам документів вдалося відтворити окремі аспекти церковно-релігійного життя, причини, зміст, наслідки численних реорганізацій християнських конфесій на Волині.

Процес приєднання греко-католицької церкви до православ'я описано в збірнику «Унія в документах» [119]. Окремі сторони діяльності уніатського духовенства виписані в інших збірниках матеріалів, а саме: «Правда про унію: документи й матеріали» [117], «Луцьку 900 років. 1085–1985: Збірник документів і матеріалів» [113]. Всі зазначені праці містять переважно документи, що стосуються попередньої історії унії.

Безперечну цінність для дослідження становлять листи, послання, звернення громадських і культурних діячів XIX ст. У спогадах сучасники подій залишили власні точки зору щодо історичних фактів, місця окремих церковних і громадських діячів у подіях конфесійного життя Волині. Зокрема, цікавими є мемуари провідних діячів приєднання уніатської церкви до православ'я у 1839 р. Це спогади митрополита І.Семашка, єпископа-вікарія Литовської єпархії А.Зубка [175; 177]. Загалом ці праці істотно не відрізняються від робіт істориків російської історичної школи XIX ст. Важливими для дослідження стали спогади архієпископа Антонія (Зубко). Ієрарх розповідав про підготовку до об'єднання церков, відзначаючи роль у цьому процесі І.Семашка, якого він називав «душею греко-уніатської колегії» [177, с.326]. Архієпископ вбачав божу волю у «возз'єднанні» уніатів із православною церквою. З цієї розповіді дізнаємося про ставлення до процесу «возз'єднання» вищого уніатського духовенства, зокрема про позицію архієрея Луцької єпархії Г. Кохановського. Автор стверджував, що уніатський клір підтримував здебільшого ініціативу російської православної церкви. Антоній розглядав приєднання уніатів до православ'я через призму самодержавства та з точки зору офіційної церкви. Тому Полоцький собор 1839 р. архієпископ зображував як цілком закономірне явище [177, с.88]. «...видно, що дійсно

була Божа воля на те, щоб уніати возз'єдналися з православною церквою» стверджував у своїх спогадах А.Зубко [177, с.86]. Єпископ-вікарій описав процес переведення уніатського духовенства на московські служебники, ставлення вищих ієрархів та рядового кліру до «возз'єднання». А.Зубко переконував, що більшість білого уніатського духовенства з радістю зустріли новину про «об'єднання». Автор стверджував, що й ченці уніатської церкви не чинили спротиву цьому процесу [177, с.87].

Не оминули у своїх спогадах сучасники подій участь католицьких священиків у польських повстаннях 1830–1831 та 1863–1864 рр. Так, М.Чайковський стверджував, що чернече духовенство брало активну участь у польському національно-визвольному русі, відстоюючи свої переконання [176, с.45]. Б.Познанський теж наголошує на підтримці ксьондзами польських повстань [178, с.109]. О.Вайде висвітлює репресивні заходи влади щодо католицьких священиків учасників виступів 1863 –1864 рр.[179, с.77.]

Отже, джерельна база дисертації представлена різними типами джерел. Окремі з них опубліковані, значна частина – вводитьься нами до наукового обігу вперше. Саме наявність багатого джерельного матеріалу, його різноплановість дозволила дисертанці розв'язати поставлені завдання та досягти заявленої мети.

1.3. **Методологія**

Досліджувана нами тема включає спектр питань, що знаходяться у сфері наукових інтересів таких дисциплін як історія України, соціальна історія, історія церкви, політологія, релігієзнавство. Тому при розгляді порушених нами проблем було використано полідисциплінарну методологію. Основний напрям дослідження проводився головним чином у межах конкретної спеціальності – історії України.

Наразі триває процес методологічної переорієнтації пострадянських істориків і засвоєння ними здобутків західних історичних шкіл [248, с. 430]. Гострою є необхідність переосмислення заідеологізованих та сфальсифікованих сторінок минулого, критичного аналізу джерел. Поділяємо точку зору О. Реєнта, який стверджує, що сучасна історична наука нагадує флот без прапора. Методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких методологічних засад, апробованого методологічного інструментарію [307, с. 3]. Тому нині наростає тенденція пошуку нових підходів, концепцій, теорій історіографічної практики. Осмислення заявленої теми можливе на основі новітніх теоретичних та методологічних засад історичної науки, використання принципів і методів історіографічного дослідження, уточнення понятійного апарату, використання широкого кола дослідницьких прийомів історичного пізнання .

Для досягнення поставленої мети дисертанткою були використані цивілізаційний, діалектичний, історико-антропологічний, культурологічний підходи. Слід зазначити, що цивілізаційний підхід – це крок вперед до сучасної української історіографії, який знаменує собою перехід від ери класичної науки до неklasичних моделей осмислення історичного процесу [216, с. 156]. Для цивілізаційної теорії характерним є більш широке бачення суспільних процесів, врахування багатьох факторів при їх аналізі. До уваги беруться не лише економічні показники

суспільства, а й технічні, політичні, релігійні та соціально-культурні виміри соціуму [234, с.45]. Слід підкреслити, що цивілізаційний підхід до розгляду історії не відмінняє формаційну теорію. Цивілізаційний підхід включає формаційний як складову причинності певних етапів історичного процесу. Зважаючи на багатовекторність цивілізаційного підходу, саме він був використаний при аналізі заявленої нами теми.

У дослідженні застосовано і діалектичний метод, який є універсальним інструментом для всіх наук при вивченні будь-яких проблем пізнання і практики. В основу його було покладено зв'язок теорії і практики, принципи пізнання реального світу, детермінованості явищ, взаємодії зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного. Тому з допомогою цього методу вдалося обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції. Згідно з ним, досвід і факти є джерелом, основою розуміння дійсності, а практика – критерієм істинності теорії.

Під час аналізу історичних фактів та явищ було використано історико-антропологічний підхід, за яким історія є наукою про суспільну людину, яка діє у часі, історичному просторі. У центрі уваги цього наукового напрямку конкретні особистості і спільноти, їх життєва позиція за різних обставин. Тому для дослідження особливого значення набувають свідчення особистості про себе – мемуари, щоденники, листи. Історико-антропологічний підхід застосовувався під час аналізу мемуарної літератури. Зокрема, це спогади учасників польських повстань, вищого православного духовенства, яке брало участь у ліквідації греко-католицької церкви, вчителів церковно-парафіяльних шкіл. Предмет історичного пізнання на підставі цього принципу зміщується від вивчення «знелюднених» соціальних структур до людини як суб'єкта соціальних утворень.

Дослідження культурно-освітньої діяльності духовенства спирається на культурологічний підхід. Саме освіта є складовою загальнокультурного

простору на певному історичному етапі його розвитку. Крім цього, культурологічний підхід є особливо суттєвим для аналізу культурницької діяльності кліру. Тому цей підхід дисертантка використовувала при викладі матеріалу третього розділу, аналізуючи внесок священників різних конфесій у культуру та освіту Волинської губернії. Зокрема, культурологічний підхід застосовано для розгляду видавничої діяльності василіан.

Основними у дослідженні стали традиційні принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності, багатофакторності, всебічності, світоглядного плюралізму, політичної та конфесійної неупередженості. Принцип історизму передбачає розгляд діяльності духовенства з урахуванням конкретних просторово-часових факторів. Звідси вимога системності в його дослідженні: з'ясування причин, етапів функціонування, еволюції. Він дозволив з'ясувати вплив таких політичних факторів як національно-визвольні повстання поляків, реформ царського уряду на діяльність духовенства різних конфесій. Загалом цей принцип є фундаментальним у нашій науковій розвідці. Крім цього, у роботі використано принцип науковості, який передбачає співвідношення логічного та історичного.

Надзвичайно важливим при вивченні релігійних питань є принцип об'єктивності. З допомогою цього принципу вдалося критично вивірити окремі заідеологізовані штампи радянської історіографії та упереджені інтерпретації російських дослідників XIX ст., польських авторів та діаспорних істориків щодо ролі православного, католицького та уніатського кліру в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті регіону. Принцип об'єктивності дозволив неупереджено осмислити участь священників заявлених конфесій у польському-національно визвольному русі, прояви опозиційної діяльності священників та дії православного кліру на підтримку офіційної влади. Принцип об'єктивності доповнюється принципом позаконфесійності, за яким дослідниця орієнтується на відхід

від конфесійної зацікавленості при дослідженні релігійних явищ і процесів.

Дослідження релігійного життя неможливе без використання принципу плюралізму, яким передбачається однакове ставлення науковця до всіх конфесій. Також у роботі використано принцип системності, який забезпечив вивчення функціонування кожної зазначеної конфесії Волині у взаємозв'язку з окремими аспектами діяльності віруючих і кліру, відносинами з органами влади.

Принцип багатовекторності застосовувався з метою дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливали на поведінку духовенства за умов загальноімперської дійсності. Під час дослідження ми відштовхувалися від того, що в суспільстві не існує окремо взятого фактора, який впливав би на його розвиток. Одночасно діяло багато причин і факторів, що впливали на поведінку кліру в певних ситуаціях.

Принцип всебічності було застосовано до аналізу взаємин католицького, уніатського та православного священства з російською владою у зазначений період. Також для дослідження важливими є використані дисертанткою принципи світоглядного плюралізму та політичної й конфесійної неупередженості, за допомогою яких вдалося простежити різноманітні й протилежні точки зору на проблему.

Враховуючи різнопланову діяльність кліру всіх конфесій у різних царинах життя Волинського краю, у дисертації використано загальнонаукові та конкретно-історичні методи дослідження. Аналітико-синтетичний метод використано для аналізу джерел і літератури, здійснення теоретичних висновків. Системно-структурний метод дав можливість розглянути різноманітні форми зв'язку в об'єкті і поєднати їх у єдиній теоретичній системі. Проблемно-хронологічний метод допоміг висвітлити події і процеси у хронологічній послідовності. Застосування критично-порівняльного методу дозволило дисертанці співставити суспільно-політичну та культурно-освітню активність католицького,

уніатського та православного духовенства. Використання методу аналогії дало змогу висловити припущення у випадках відсутності достатньої інформації з окремих питань. Статистичний метод задіявався авторкою при обробці цифрових даних. Метод періодизації дозволив простежити основні етапи в розвитку духовної освіти та зміни у взаєминах між державою та християнськими церквами в Україні протягом 1804–1905 рр. Застосування методу систематизації та узагальнення допомогло зробити висновки за результатами дослідження.

Також варто зауважити, що серед визначальних засад дослідження є інтеграція мікро- та макроісторії, що дозволило простежити за розвитком подій, виявити його загальні тенденції, вивчити прояви на рівні окремих соціальних груп. Так, залучивши до аналізу методи мікроісторичного і факторного аналізу ситуації, на прикладі окремих соціальних груп здійснено спробу з'ясувати реакцію на жорсткий контроль за діяльністю православної церкви з боку самодержавства.

При розгляді будь-якої проблеми не обійтися без належного понятійно-категоріального апарату, наявність якого власне і виокремлює напрям досліджень у самостійну наукову систему. При дослідженні ми використали кілька термінів у контексті порушеної нами проблеми.

Духовенство – особлива, як правило, організована за ієрархічним принципом група професійних служителів культу в деяких сучасних релігіях [258, с.44]. Іноді як синоніми до терміну «духовенство» вживаються слова «клір», «священнослужителі». У радянські часи для характеристики цього терміну використовувалося словосполучення «служителі культу». Ця верства суспільства має чітко організовану ієрархію. Поділяється на чорне (ченці, висвячені у священний сан) та біле (священики, що не приносили чернечих обітниць) духовенство. Оскільки ми досліджували діяльність православного, уніатського та католицького кліру, потрібно уточнити терміни, якими користуються відповідно до кожного віросповідання. Розбіжностей не багато, але вони є. До ієрархів

католицької та уніатської церкви відносимо Папу Римського, кардиналів, архієпископів, єпископів. У православ'ї це відповідно – патріархи, митрополити, єпископи. До рядового кліру відносимо священиків, у православ'ї іноді в цьому ж відношенні використовують назви «ієрей» та «диякон», в католицтві – «ксьондз».

Також у дослідженні використовується термін «церковнослужитель» щодо осіб, які не зведені у ступінь священства, але допомагають у здійсненні богослужінь. У всіх зазначених релігіях до церковнослужителів відносяться іподиякон, чтець, паламар, псаломщик [258, с. 43].

Термін «церква» має кілька визначень. Насамперед, церква це – організація, що є об'єднанням громади віруючих однієї конфесії. Недоречно плутати поняття «церква» і «конфесія», оскільки вони позначають різні речі. Конфесія – віросповідання. Тому, коли ми вживаємо термін «церква», то маємо на увазі соціальну інституцію, тип релігійної організації зі складною, чітко ієрархізованою системою взаємин між духовенством та віруючими. З іншого боку, церква – будівля для богослужінь у християнській релігії [254, с. 101]. У дисертації зустрічається назва храм, для католицьких церков – костьол.

Під «суспільством» дисертантка розуміє форму життєдіяльності людей, спосіб їх соціальної організації. Це система, що розвивається на основі об'єктивних соціальних законів. Як тотожне використовується поняття «соціум». Соціум – це система суспільного співжиття людей. Соціум походить від латинського слова «соціо», що означає з'єднати, поєднати, розпочати спільну працю. Звідси первинне значення поняття «суспільство», що означає спільність, союз, праця [289, с.44]. У нашому дослідженні суспільство розглядається через призму його ставлення до певних віросповідань у контексті різних соціокультурних параметрів.

У дисертації використовуються терміни, зафіксовані в джерелах ХІХ – початку ХХ ст. Сьогодні частина з подібних понять є застарілими, насамперед, термін «уніатство».

Крім того, важливим підґрунтям для роботи слугували теоретичні розробки, представлені у працях О.Крижанівського [270], А.Колодного [258], Н.Шип [350], С.Жилюка [231] та інших науковців.

Отже, під час дослідження теми дисертантка використовувала цивілізаційний, діалектичний, історико-антропологічний, культурологічний підходи. Робота проводилася на принципах історизму, науковості, об'єктивності, системності, багатofакторності, всебічності, світоглядного плюралізму, політичної та конфесійної неупередженості. У праці застосовані наукові терміни і поняття, що допомогли автору розкрити суспільно-політичну та культурно-освітню діяльність духовенства Волині.

Таким чином, аналіз історіографічної традиції проблеми суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр. дає підстави констатувати про фрагментарність розгляду теми в історіографії. Вітчизняними та зарубіжними вченими напрацьовано масив наукової інформації, який стосувався питань конфесійного життя в Україні (релігійна політика самодержавства, громадянська позиція священників, соціально-економічні зміни у середовищі духовенства) тощо. Однак, діяльність православного, католицького, уніатського духовенства Волині протягом 1804–1905 рр. потребує подальшого глибокого осмислення та вивчення. Наявна джерельна база є достатньою і ґрунтовною. Застосування різних наукових методів та принципів допомогло дисертантці підійти до вирішення поставлених перед нею у роботі завдань, враховуючи багатовимірність означеної проблеми, глибоко осмислити аналізовані процеси і явища, а також уникнути тенденційності, конфесійної чи політичної упередженості.

РОЗДІЛ 2.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

2.1. Протидія римо-католицького духовенства суспільно-політичній системі Російської імперії на Волині

Протягом віків на території поліконфесійної Волині перетиналися інтереси представників кількох віросповідань. У ХІХ ст. йдеться насамперед, про взаємини між католиками, уніатами та православними. Стан римо-католицької церкви, яка за часів Речі Посполитої мав статус державного, у цей час кардинально змінився. Із включенням краю до складу Російської імперії панівну нішу в суспільстві займає православ'я – офіційна ідеологія царизму. Якщо в період панування Польської держави на Волині в православ'ї, яке поєднувалося з історичною традицією українського народу, останній черпав свою моральну силу і усвідомлював власну ідентичність, то в ХІХ ст. роль православної віри змінюється. Під владою Російської імперії вже католицька та уніатська церкви стали єдиними репрезентами національної самобутності місцевого населення за умов невинної русифікації губернії. Саме це обумовило важливість дослідження впливу римо-католицького духовенства на суспільно-політичне життя Волині.

Після інкорпорації «Південно-Західного краю» до складу Російської імперії римо-католицька церква була поставлена в нові, складні для розвитку умови. Зміцнюючи своє панування на Правобережній Україні за допомогою православ'я, царизм вдався до насильницьких заходів, спрямованих на утиски, обмеження, а то й заборону діяльності церковних громад інших християнських віросповідань. Насамперед, йшлося про католицьку конфесію, пов'язану в основному з польським населенням, і греко-католицьке віросповідання, які за кілька століть уже вкоренилися

серед багатьох українців Волині та Поділля [329, с.51]. Проте, антикатолицькі заходи в краї проводилися поступово – імперська влада зважала на сильні позиції конфесії у губернії.

Царський уряд враховував традиційні риси соціально-політичного ладу Речі Посполитої: впливову роль духовенства в політичному житті країни, його тісний зв'язок із шляхтою за соціальним походженням і маєтковими привілеями. Дійсно, суспільно-правовий статус римо-католицького духовенства в Речі Посполитій був надзвичайно високий. Воно користувалося юридичним імунітетом, мало можливість втручатись навіть у громадські справи, наприклад, розглядати справи про церковну десятину, про фондушові записи та інші дарчі акти, що стосувалися церкви, контролювати видавництво літератури, в якій так чи інакше торкалися проблеми релігії та моральних норм суспільства [343, с.28]. Земельні володіння католицької церкви становили економічну основу її політичної могутності. Римо-католицька церква на Волині була одним з найбільших землевласників [231, с.131]. Наявність значної кількості земельної власності пов'язувала церкву з тими колами, які ефективно захищали її станові інтереси. Необхідну матеріальну опору для католицького духовенства забезпечував міцний союз із польською шляхтою. Тому на початку XIX ст. офіційна влада вважала за потрібне послабити вплив католицької церкви на Волині і встановити над нею державний контроль.

Традиційно католицьке духовенство було неоднорідним станом. Залежно від стану священослужителів у соціумі визначалася і їх міра впливу на суспільно-політичне життя краю. Вище духовенство, яке мало значний авторитет і вагу в суспільстві, зазвичай досить обережно ставилося до будь-яких змін. Дослідниця І.Шостак на прикладі суспільно-політичної діяльності луцько-житомирських єпископів К.Цецішовського та М.Пивницького ілюструє досить лояльну позицію вищих ієрархів до офіційної влади [352, с.122]. Більше того, ієрархи не схвалювали участь

духовенства і вірян у національно-визвольних рухах. Так, вище духовенство засудило листопадове повстання 1830–1831 рр. На нашу думку, головною причиною такої позиції ієрархів католицької церкви було те, що їх задовольняв той соціальний захист, який надавав їм російський уряд. Показово, що римська курія також не підтримала цей бунт проти самодержавства через нестабільне становище римо-католицької церкви в Російській імперії та в світі взагалі, а також через відсутність достовірної інформації про події на теренах імперії. Тому логічно, що на місцевому рівні єпископи не відхилялися від офіційної лінії, продиктованої Папою.

Незважаючи на таку позицію ієрархів після повстання 1830–1831 рр., російська влада почала підозріло ставитися до них. Характерним є приклад, що стався під час відкриття Луцької гімназії 6 грудня 1833 р. Так, незадоволення місцевої влади спричинила промова, виголошена польською мовою єпископом М.Пивницьким на честь відкриття гімназії. У ній єпископ закликав учнів гімназії любити свій край. Однак, це викликало обурення чиновників, оскільки зміст промови не був попередньо узгоджений з місцевою владою [52, арк.3-4]. Найімовірніше, що в самій промові не було нічого протизаконного, але після подій 1830–1831 рр. патріотичні заклики єпископа могли збудити нову хвилю вільнодумства серед мирян. Розуміючи подібну перспективу, генерал-губернатор ще 24 травня 1833 р. впровадив спеціальне розпорядження про нагляд за католицькими священиками і про цензуру їх проповідей. Цивільних губернаторів було зобов'язано видати негласні циркуляри, згідно із якими міська і земська поліція мала взяти під свій контроль всі богослужіння у римо-католицьких та уніатських храмах і з'ясувати, чи не виголошуються там проповіді, які містять підозрілі висловлювання щодо політичних подій у країні. Про випадки крамоли чиновники мали доносити негайно. Пізніше аналогічний наказ видав і Волинський губернатор [330, с.34.]. Отже, місцеві можновладці усвідомлюючи силу проповіді католицького

духовенства, подбали про обмеження впливу священників на населення краю.

Незважаючи на лояльне ставлення єпископа М. Пивницького до влади, царський уряд вбачав у його особі, як і у всьому католицькому духовенстві, таємну загрозу для імперського режиму. Тому і надалі діяльність представників духовної еліти завжди залишалася під прискіпливим наглядом поліцейського режиму. Так, у 1840 р. наставнику Луцького повітового училища було надіслано таємне доручення, за яким він мав непомітно спостерігати за діями єпископа Пивницького (у цей час його резиденція знаходилася в Луцьку), католицького духовенства і всіх жителів краю. Особливу увагу наставник мав звернути на зміст проповідей, проведення певних особливих молебнів, зібрань, процесій та ін. Під нагляд потрапляли і католицькі монастирі. Чиновник мав звітувати про найменші деталі – привітання, промови, і навіть, тости, особливо, якщо вони виголошені в присутності єпископа [52, арк.4-5]. Пізніше, з посиленням позицій російської православної церкви, втручання місцевої влади в справи католиків постійно зростало. Вже у 1844 р. єпископ М. Пивницький був змушений перенести свою резиденцію з Луцька до Житомира. Тепер резиденція єпископа знаходилася ближче до центру імперії і перебувала під більш жорстким контролем поліцейського режиму.

За умов подальшого наступу православної імперії на права католицької конфесії, починаючи із 60-х років XIX ст., представники латинської духовної еліти поступово змінюють власну громадсько-політичну позицію та починають виступати проти офіційного курсу російської влади. Після того, як єпископом Луцьким і Житомирським стає К. Боровський, життя в дієцезії пожвавлюється. Новий єпископ мав безперечно рідкісний дар відстоювання власної точки зору та підкріплення її значними аргументами. Крім того, активній суспільній діяльності єпископа сприяли зовнішні обставини. Напередодні між Римом та Санкт-

Петербургом був підписаний Конкортад, яким мали захищатися права католиків у Росії. Тому єпископ мав більшу свободу дій порівнянно зі своїми попередниками. З перших же днів перебування на посаді К.Боровський розпочав будівництво і реставрацію костьолів, каплиць, опікувався проблемами життєвих умов і праці духовенства [231, с.85].

Єпископ був дуже обережним і намагався не здійснювати вчинків, що могли б спровокувати російський уряд до репресивних дій. На нашу думку, головною метою К.Боровського був захист позицій католицької церкви, єпископ намагався втримати хоча б ті права, що вже отримала його конфесія. Тому ієрарх не підтримував відверто польський національно-визвольний рух. Так, у вересні 1861 р. у м. Житомир відбулися маніфестації в пам'ять про вбитих польських патріотів. Під час однієї з процесій демонстранти рушили до Житомирського кафедрального костьолу, делегували групу жінок до К.Боровського просити очолити демонстрацію, яка просувалася до будинку Волинського губернатора. Але єпископ відмовився і демонстранти рушили до губернатора самі [340, с.253]. На нашу думку, ця ситуація засвідчує мудрість і виваженість ієрарха. Загальновідомо, що насправді єпископ схвалював польський національно-визвольний рух. Доказом цього є той факт, що в березні 1861 р. він здійснив урочисте богослужіння, після якого всі присутні заспівали патріотичний польський гімн й розпочали маніфестацію [340, с.252]. Можна припустити, що не випадково очолити демонстрацію жінки пропонували саме К.Боровському, оскільки відчували його сприяння польському руху. Проте, за умов посилення тиску російського уряду на католицьку церкву ієрарх розумів, що всі питання можна вирішити тільки шляхом переговорів, досягненням компромісу. А неприхована підтримка повстанців безумовно дискредитувала б єпископа в очах імперської влади.

Однак виважена позиція К.Боровського щодо офіційної влади не стала перешкодою для його діяльності, спрямованої на захист прав католицької церкви. Єпископ цілеспрямовано оберігав і зберігав католицькі храми від

переосвячення на православ'я. Зокрема, ієрарх намагався вберегти римокатолицький костюл у с.Старий-Олексієць Кременецького повіту. В 1868 р. генерал-губернатор розпорядився закрити костюл і передати його будівлю православному відомству. Проте, єпископ довго ухилявся від закриття храму і не призначив зі свого боку депутата. Тому костюл зачинили і передали православним без участі католицького депутата, в присутності лише місцевого ксьондза. Однак, ксьондз за підтримки свого єпископа відмовився віддавати ключі від храму. Тому процедура передачі будівлі російській православної церкві затяглася на тривалий час. Проте, незважаючи на всі зусилля ієрарха, католицький храм все таки був переосвячений на православний [125, с.13]. У матеріалах місцевої преси цій події надавалося величезне значення. Переосвячення костюлу на православ'я розглядалося як міра, необхідна для збереження державної конфесії у регіоні [125, с.15]. Отже, маємо підстави стверджувати, що католицький єпископ став на захист інтересів власної церкви та всіма силами прагнув відстояти її власність.

К. Боровський також займав жорстку позицію щодо збереження католицьких навчальних закладів на Волині. Ще на початку 30-х років уряд визнав за потрібне уніфікувати освітні установи Правобережної України до зразка імперських навчальних закладів та поставити їх під цілковитий контроль світської адміністрації, а частину – взагалі ліквідувати. Шкільну справу необхідно було підігнати під загальноімперський стандарт, а систему навчання насамперед перевести на російську мову [213, с.61]. У 1868 р. єпископ Боровський енергійно протистояв цим заходам не тільки на території Волинської губернії, а й за її межами. Священнослужитель надіслав створену ним інструкцію для католицьких законовчителів у навчальні заклади Київського округу. Значна увага в інструкції приділялася збереженню самобутності римокатолицької церкви. Вчителі мали докладати особливих зусиль для того, щоб «...у розумі і серцях учнів відклалися ті догмати католицької віри,

якими вона відрізняється від інших» [56, арк.3]. Щоб обмежити поширення російської мови, єпископ пропонував за межами навчальних закладів літургію і проповіді проводити польською мовою, оскільки «...російська мова відноситься лише до училищ» [56, арк.3-4]. Зрозуміло, що царська поліція не допустила реалізації цієї інструкції. Таким чином, у період, коли Російська імперія розгорнула повномасштабний наступ на латинську конфесію Боровський перейшов до рішучих дій для захисту католицької віри. Документи засвідчують, що єпископ виступав проти русифікації освіти не лише у Волинській, а й у Київській губерніях.

Показово, що вищі ієрархи, маючи вагомні можливості і великий вплив на громадськість, протягом тривалого періоду у своїх діях були досить пасивними. Водночас, середнє та дрібне духовнство, суттєво обмежене в своїх перспективах, відіграло значно активнішу роль в суспільно-політичних процесах регіону. Тому окремо потрібно виокремити громадянську позицію середнього і нижчого кліру. Характерно, що рядові священики вдавалися до набагато рішучіших дій, аніж їх очільники. Незадоволене офіційним курсом російської влади, рядове католицьке духовенство дозволяло собі не тільки критику православної церкви, а й існуючого імперського ладу, вдаючись до порівняння його з іншими європейськими державами. Так, ксьондз І. Верховинський у приватній розмові розповідав про правління пруського короля Фрідріха, який милістю і милосердям завоював любов своїх підданих. За такі небезпечні висловлювання І. Верховинського було звільнено з посади законоучителя Луцької гімназії і встановлено за ним таємний нагляд [53, арк.12]. Власне незадоволення новими порядками латинські духівники розповсюджували й серед місцевого населення, готуючи таким чином підґрунтя для національно-визвольних рухів. Архієпископ Волинський Антоній звертався до вищого керівництва з проханням дозволити йому звільнити парафіяльних учителів польського походження і римо-католицької конфесії та призначити на їх місця осіб православного віросповідання,

оскільки вони «...співчуваючи римо-католицькій пропаганді, можуть іноді поширювати її і в православно-російське селянське населення і навіть викликати в селян невпевненість у православних священиках» [57, арк.10]. Таким чином, російська православна церква вбачала в католицькому клірі небезпечну протидію самодержавно-поліцейському режиму. Крамольні ідеї римо-католиків були особливо небезпечними місцевому населенню, яке також зазнавало тиску православної імперії.

Архієпископ Антоній прагнув обмежити вплив католицького кліру на волинян через призму навчальних закладів, оскільки на території губернії дійсно проживало велике число ксьондзів, які були потенційно небезпечними для православної церкви. Станом на 1804 р. до складу Луцько-Житомирської дієцезії входило 146 костьолів, 60 чоловічих (550 ченців), три жіночих (51 черниць) монастирів, працювало 214 дієцизальних священиків, а також було 132 800 вірних серед дорослого населення [204, с.94]. Окремі представники римо-католицького духовенства в минулому вже відзначилися опозиційною діяльністю проти самодержавства. Так, у с. Межиріч Рівненського повіту у місцевому монастирі перебував піарський монах А. Михайлович. Раніше ксьондз викладав у Полоцькому піарському училищі всесвітню історію [22, арк. 1]. У 1833 р. було виявлено, що на уроках вчитель пропагував серед учнів почуття ненависті до Росії. Перед заняттями Михайлович приймав присягу у юнаків про збереження в таємниці змісту лекцій, в іншому випадку залякував їх відрахуванням з училища. На уроках ксьондз знайомив дітей з творами Й.Лелевеля, учні співали пісні польською мовою із закликом до повстання проти імператора і Росії [22, арк 9]. За монахом було встановлено таємний нагляд, пізніше заарештовано і відправлено до особливої слідчої комісії у м. Вітебську [22, арк 11]. Маємо підстави припустити, що якби піара не затримали, то подібну діяльність він би продовжив і на Волині. Думки, які Михайлович посіяв у душі учнів, рано чи пізно могли привести до нового піднесення польського національно-визвольного руху. Архівні документи

вказують на те, що піарський монах був не єдиним, хто через навчання прищеплював учням ненависть до Росії. Тому місцева влада всіма способами прагнула обмежити вплив католицького духовенства на освітню сферу.

Рядові римо-католицькі священики відверто демонстрували свою антиросійську позицію і намагалися впливати на настрої місцевого населення. Настоятель католицького костьолу В. Яцкевич розповсюджував у власній парафії чутки про оголошення Австрією війни Росії і наближення ворожих військ до Волинської губернії, що породжувало паніку серед жителів місцевості [34, арк.5]. Вчитель Рівненської гімназії ксьондз Хоцинський не відпустив своїх учнів на панахиду, присвячену князю Миколі Олександровичу, і у своїх розмовах з учнями засуджував випадки прийняття деякими католиками православного віросповідання, як «...вчинки негативні і не гідні справжнього католика» [59, арк.6]. Ксьондз Локачівського римо-католицького приходу С.Гавронський висловлювався проти царя, не визнаючи над собою його влади, а настоятель Миропільського приходу ксьондз І. Ульяніцький виганяв з костьолу вірян, котрі мали в себе вдома православні ікони. І.Ульяніцький заявляв про свою зневагу до російського уряду та законів [42, арк.3,7,27]. Таким чином, відверто засуджуючи російське самодержавство та православ'я, місцеві ксьондзи поширювали подібні настрої і серед населення губернії.

Відмінності в громадянській позиції ієрархів католицької церкви та середнього і нижчого кліру особливо яскраво виявились у періоди піднесення польського національно-визвольного руху. У той час як очільники конфесії були нейтральними, а іноді й засуджували польські повстання, більшість пересічних священиків активно підтримували поляків. Такій поведінці ксьондзів і монахів сприяла і польська шляхта. Протягом тривалого часу (з 1830 до 1863 р.) католицька церква підтримувала тісні звязки з польською шляхтою на ґрунті боротьби за відродження Речі Посполитої [340, с.28].

Водночас, у ставленні до польського національно-визвольного руху середній католицький клір був неоднорідним. Найактивнішими у цьому відношенні були римо-католицькі чернечі ордени, які безпосередньо брали участь у виступі та різними способами сприяли повстанцям. Зокрема, в друкарні ордену кармелітів у м. Бердичеві було опубліковано книжку з молитвою про повстанців. На її головній сторінці зображено воєнні знаряддя у вигляді двох колон, об'єднаних багатьма знаменами, серед яких знаходилося зображення Богородиці. Цікавим є той факт, що книга була надрукована з дозволу Санкт-Петербурзького комітету іноземної цензури. У результаті подальшого розслідування в самій молитві не було знайдено політичних мотивів. У ній містився заклик не до політичного, а до морального повстання [28, арк.5,14]. Проте, на нашу думку, враховуючи опозиційну спрямованість католицького чернецтва щодо самодержавного режиму, в молитву вкладався інший підтекст. За допомогою подібних молитв частина католицького духовенства закликала селян підтримати повстанців і чітко окреслювала свою громадсько-політичну позицію відносно польського руху. Схожі молитви стали характерними для Волині першої половини XIX ст. Так, аналогічну молитву знайдено у 1834 р. в Радзивілівському костьолі [31, арк.2].

Католицькі костьоли та монастирі нерідко слугували притулком для повстанців та сховищами для їх зброї. У м. Домбровиці в кляшторі піярів виявлено значну кількість зброї та гармат, за це донесення нагородили православного священника О.Сеницького [26, арк.5]. Ченці часто безпосередньо брали участь у повстаннях. Монахи Августинського монастиря с. Радзихов Володимирського повіту підтримали повстанців. Зокрема, ченці пожертвували бунтівникам значну суму [164, с.115]. Деякі монахи римо-католицьких орденів брали участь безпосередньо у самому повстанні 1830–1831 рр.

У свою чергу біле католицьке духовенство обирало більш пасивні методи допомоги повстанців. Більшість священників залишалася на місцях,

щоб своїми палкими проповідями підбурювати мирян проти російського уряду [340, с.44].

Після придушення повстання російська влада розгорнула наступ проти всіх, хто його підтримував. Щодо римо-католицького духовенства найчастіше практикувалося виселення монахів або взяття підписки про непохитну вірність російському уряду і самодержавству. Інформацію про це дізнаємося із документів про покарання ченців за участь у польському національно-визвольному русі. Головною суттю репресивних заходів було те, що католицький клір потрапляв під пильний поліцейський нагляд. Наприклад, священика піарського монастиря А. Татуру, що брав участь у виступах, було помилувано, але взято з нього подібну підписку. Водночас за ним встановлювався нагляд духовного керівництва для того, щоб визначити, чи може він після протизаконних дій залишатися в духовному сані [30, арк.3]. Проте, навіть після виселення Татури в Межирічський піарський монастир, він залишався вірним своїм ідеям. Так, у 1836 р. у нього було знайдено польські революційні вірші, автором яких був сам монах [32, арк. 6].

Зважаючи на те, що однією із головних вимог учасників руху було відновлення Польської держави, такі міри покарання можуть здаватися досить м'якими. Це пояснюється тим, що на тому етапі офіційна влада уникала відкритого конфлікту з польською шляхтою, яка мала спільні інтереси із католиками. Бажаючи втихомирити польський національно-визвольний рух, офіційний уряд не вдавався до жорстких репресій відносно до шляхти, а відповідно проводив досить помірковану політику щодо католицької церкви. Але повністю оминати покарань римо-католикам не вдалося. Повстання підтримали насамперед монастирі, тому головний удар влади було спрямовано проти них. 19 липня 1832 р. вийшов царський указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів». Згідно з цим указом на Правобережжі було закрито 61 монастир, у тому числі на Волині – 35, Поділлі – 19, Київщині – 7 [231, с.32]. Прикметно, що

найбільшу кількість монастирів було ліквідовано на Волині, де позиції польської шляхти та католицького духовенства були найміцнішими. Зрозуміло, що ще з часу входження Волинської губернії до складу Російської імперії офіційна влада прагнула послабити вплив латинського священства в краї. Участь ченців у виступі 1830–1831 рр. була використана як привід для здійснення цієї мети, одним із шляхів реалізації якої стало закриття католицьких монастирів.

Перед передачею монастирів православним ксьондзи намагалися не залишити жодних цінностей. Так, ченці Августинського монастиря с.Радзихов приховали всі коштовності. Предмети, що використовувалися при богослужіннях, були передані іншим костьолам, інші речі продані. Те, що вивезти виявилось неможливим, монахи поспували. Тому в день передачі монастиря православним священник нічого не застав, крім «одних стін» [164, с.114].

Позиції російської влади на Волині після придушення польського повстання залишалися досить хиткими. Тому уряд не відважився на повну ліквідацію католицьких монастирів. Більше того, щоб відволікти католицьке духовенство від руху опору, офіційна влада наділяє деякі обителі землею. Розбудова власних господарств мала зацікавити й заспокоїти пропольськи налаштоване латинське священство. О.Буравський відзначає, що навіть після підтримки католиками виступу 1830–1831 рр. римо-католицька церква продовжувала відігравати важливу роль у місцевому сільськогосподарському виробництві та отримувати певні прибутки [206, с.47]. Саме католицькі священники одними з перших почали використовувати вільнонайману працю, чим сприяли розвитку капіталістичних відносин у краю [206, с.467]. На нашу думку, активна участь у господарському житті губернії сприяла збагаченню латинського духовенства. Наслідком цього було закріплення економічних позицій римо-католицької церкви в регіоні.

Після придушення повстання 1830–1831 рр. католицьке духовенство продовжувало підтримувати польський національно-визвольний рух. Волинь XIX ст. стала осередком активної діяльності масонських та польських таємних організацій. Ще П.Батюшков відзначав особливий розвиток масонських лож на Волині, які з'явилися тут ще наприкінці XVIII ст. [187, с.274]. На території краю існувала також мережа польських таємних організацій, зокрема, Патріотичне товариство та Товариство тамплієрів [299, с.54]. Метою діяльності цих не легальних організацій було відновлення незалежності Польщі. Оскільки більшість католицького кліру вбачали своє майбутнє у вільній Польщі, тому цілком логічним стало об'єднання зусиль католицького духовенства з масонами і підпільниками для досягнення спільної мети. Гіпотетично можна стверджувати, що незначна частина патріотично налаштованого католицького духовенства брала безпосередню участь у діяльності цих організацій. Але навіть приблизну кількість духовних осіб, учасників масонських лож і таємних організацій через брак джерел вказати складно. Адже учасники організацій, особливо масони, не афішували своєї приналежності до товариств, а церква і офіційна влада взагалі замовчувала такі факти.

Водночас, незважаючи на законспірованість діяльності таємних товариств на Волині, деякі приклади участі католицького духовенства у їх складі нам відомі. Так, серед членів товариства «Співдружність польського народу», що діяло на Правобережній Україні та на Волині зокрема, рахувались деякі представники римо-католицького священства. Особливо важливу роль у товаристві відігравав ксьондз Н. Яржина. Політична біографія цього польського патріота розпочинається з участі у таємній організації «Товариство польського народу». Показово, що здібного ксьондза до неї прийняв сам Ш. Конарський. Спершу Яржина виконував доручення Конарського з ведення таємної кореспонденції. Згодом емісар познайомив його з К. Мошковським – керівником таємного товариства «Віра, надія й любов», який прибув до Володимирського повіту для

організації дій товариства. К.Мошковський доручив Н. Яржині встановити контакти з луцьким духовенством. Щоб виконати це доручення, Яржина почав відвідувати духовні семінарії у Луцьку, Клевани та Олиці, де розповсюджував нелегальну літературу. Завдяки активній пропаганді ксьондза до складу товариства було включено віце-ректора духовної семінарії у м. Луцьку К. Гааса. Пізніше до них приєдналися клірики із Луцької семінарії І. Сакович та І. Мрозовський [207, с.112]. До товариства також входив ксьондз Т. Павловський, який ще у 1832 р. у м. Рівному оголосив себе довіреною особою Ю.Дверницького. Цей римо-католицький священник поширив на території губернії 20 примірників твору «Повстання Дверницького на Волині». Крім того, Павловський обіцяв пропагувати патріотичні ідеї серед місцевої шляхти. Внаслідок агітації ксьондза Ю.Зелінського, який мешкав поблизу Луцька, товариство постійно розросталося за рахунок римо-католицьких священників [207, с.113]. У свою чергу це духовенство поширювало антиурядові настрої серед власних вірян.

Учасники товариства ставили за мету досягнення незалежності Польщі і повалення самодержавного деспотизму. Однак, протягом 1838–1839 рр. організація була виявлена, а органи безпеки заарештували її членів, зокрема, згаданих духовних осіб. Участь у товаристві духовенства викликала особливе занепокоєння уряду. Влада вважала, і не без підстав, що змовники саме через церкву, яка мала ідеологічний вплив на населення, поширювали свої крамольні ідеї [340, с.139]. Отже, католицьке духовенство відкрито демонструвало власну громадянську позицію, беручи участь у діяльності польських таємних товариств.

Закономірно, що католицький клір був безпосереднім учасником масових демонстрацій 1861 р., головною вимогою яких стало негайне відновлення незалежності Речі Посполитої. Ці події відбувалися і на території Волині, зокрема, у березні 1861 р. Житомир був охоплений релігійними демонстраціями. За даними поліції, у 1861 р. в Київській

губернії відбулося 97, у Волинській – 142, у Подільській – 21 маніфестація [341, с.29]. Нерідко саме в католицьких костьолах виголошувалися антиросійські проповіді та виконувався польський гімн. Подібний випадок стався у храмі м. Березне Рівненського повіту. Студент Дерптського університету О. Цвікліг заспівав заборонений польський гімн, а більшість присутніх парафіян його підтримали [99, арк. 2].

Крім участі в маніфестаціях, католицькі ксьондзи нерідко відслужували панахиди по загиблих у Варшаві польських патріотів. Подібні церемонії відбулися в Житомирі, Рівному [340, с.66]. Проте помилково було б стверджувати, що латинське духовенство виявилось повністю монолітним у своєму ставленні до цього руху. Зокрема, в паперах поміщика В. Фліорковського вилучено літографічні портрети п'яти осіб, убитих під час повстання у Варшаві в лютому 1861 р. і копія листа до настоятеля Бердичівського кармелітського монастиря, в якому поляки докоряли настоятеля і деяких ксьондзів у неспівчутті їх політичним інтересам і у відмові відслужити панахиду за зазначеними особами [37, арк.44, 52]. Нам невідомо, з яких причин настоятель монастиря відмовився проводити панахиду. Можливо, це був просто страх перед репресіями з боку царської поліції або певні особисті переконання. Але цей факт ще раз підтверджує те, що не все римо-католицьке духовенство Волині симпатизувало польському руху. Участь частини католиків у національно-визвольній боротьбі використовувалася імперським урядом для подальшого наступу на їх позиції.

Більшість ксьондзів підтримали польське повстання 1863–1864 рр. Потрібно відзначити, що найактивнішою участю священиків і ченців у патріотичному русі з усієї Правобережної України виявилася саме у Волинській губернії [204, с.265]. На цій території численними були випадки підбурювання католицькими священиками місцевих жителів до повстання, підтримки повстанців та безпосередньої участі у польському національно-визвольному русі. Так, 13 травня 1863 р. у бою із царськими

військами під с. Миньковцями Заславського повіту із 78 вбитих повстанців було три ксьондзи [204, с.273].

У результаті придушення цього виступу польської шляхти через репресії вплив католицької церкви в цьому регіоні краї було значно послаблено. Активна участь латинського духовенства стала поштовхом до ще більшого обмеження діяльності римо-католицької церкви. Багато ксьондзів і монахів було повішено, розстріляно чи заслано до Сибіру. 130 чоловічих монастирів із 155 і 32 жіночих із 42 закрили, церковні маєтки конфіскували [231, с.116]. З іншого боку, в результаті цих подій за російською православною церквою цілковито закріпилася роль єдиного захисника інтересів імперії на території Волинської губернії.

Внаслідок такої жорсткої політичної лінії царського уряду відносини між Петербургом та Римом значно загострились. Папа Пій IX 2 жовтня 1866 р. у своєму виступі засудив репресії імперської влади щодо католицької церкви. Російська столиця відреагувала указом про розрив конкордату 1847 р. з усіма дипломатичними відносинами з Римом [235, с.24]. Скасування чинності конкордату мало трагічні наслідки для католицького духовенства Волині. Фактично католицький клір залишився без опіки свого могутнього покровителя – Папи Римського.

Влада також здійснила репресивні заходи з метою позбавлення економічної незалежності римо-католицького духовенства. Крім закриття більшої частини монастирів, царизм обмежив земельні володіння польської шляхти. Так, 27 грудня 1884 р. уряд видав закон, яким заборонялось віддавати під заставу маєтки, що належали католицькому населенню краю [206, с.50]. Частина ксьондзів вміло обходила цей закон і вдало продовжувала власну господарську діяльність. Але в цілому, незважаючи на ці успіхи винахідливих священників, заборона здавати в оренду землю стала серйозним ударом по економічних позиціях римо-католицької церкви. Переслідувань зазнали всі особи римо-католицького

віросповідання. Зокрема, в 1868 р. католикам було заборонено працювати у канцелярії поліції [100, 23 арк].

Незважаючи на репресії уряду, деякі ксьондзи у відкритій формі продовжували декларувати своє несприйняття і непокору російській владі. Так діяв ієромонах капучинського монастиря, що знаходився у м. Старокостянтинів, В. Цицашовський. Під час молебню з приводу врятування імператора Олександра II після замаху на його життя в Парижі католик виголосив проповідь, але прочитав її з такими зупинками та інтонацією, що вийшло так, нібито потрібно завдячувати Богу за цей замах на імператора. Такий виступ викликав сміх у лавах поляків, присутніх у храмі, та невдоволення серед росіян [38, арк 8]. Таким чином, незважаючи на намагання російської влади підпорядкувати собі римо-католицьку церкву, деякі ксьондзи продовжували демонструвати власну громадсько-політичну позицію.

Активна опозиція латинських священників дуже часто ставала лише відповіддю на репресивні дії офіційної влади. Очевидно, це був природний спротив за умов, коли тиск на їх церкву постійно посилювався. Одним із проявів цієї тенденції виявилось переосвячення католицьких костьолів на православ'я. Так, 20 липня 1869 р. у м. Ляховці Острозького повіту відбулося урочисте «...приєднання католицького костьолу до православ'я». Для святкування такої тріумфальної події у містечко мав прибути навіть Архієпископ Волинський та Житомирський Агафангел. Згідно з матеріалами місцевої преси, приїзду владыки чекало все духовенство та населення, включно з католиками. Для православної церкви переосвячення костьолу в м.Ляховцях мало величезне значення. Адже будівництво храму в 1812 р. розпочав «перший в краї відступник» Петро-Христофор Синеута, який свого часу перейшов з православ'я в католицизм. Потім «відступник» віддав костьол послідовникам секти аріан. Коли ж аріан було виведено не тільки з храму, а й з містечка загалом, будівля перейшла до домініканців. Католицькі ченці навіть

створили тут училище для, як наголошували владні кола, швидшої «полонізації та окатоличення краю». Тож можна уявити, наскільки показовим стало для православної церкви переосвячення костюлу, який виявився справжнім «...оплотом латинництва та розколу». Проте, власну «ложку дьогтю у бочку меду» додав місцевий ксьондз. Священик поширив серед католиків чутки, що до них приїхав не архієрей, а тільки архімандрит, якого «...попи називають архієреєм». Зрозуміло, що ця витівка ксьондза була безвинною порівняно із виступами поляків минулих років. Все ж таки, це стало проявом боротьби за власну церкву [144, с.567].

Великий вплив католицькі священники здійснювали на особисте життя вірян. Латинський клір усілякими способами намагався відвернути парафіян від змішаних шлюбів. Причиною такого спротиву було відверто антикатолицьке законодавство. Так, православні миряни могли одружуватися з особами іновірного віросповідання лише за умови, що останні подадуть письмове зобов'язання виховувати своїх дітей виключно в православній вірі [64, арк.76]. Це правило змішаних шлюбів підтверджувалося наказом Синоду в грудні 1830 р. [231, с.137]. На знак протесту волинські ксьондзи відмовлялись видавати своїм парафіянам свідоцтва про відсутність перешкод для шлюбу. Зокрема, настоятель Лещинської римо-католицької парафії ксьондз Яблоновський не надавав передшлюбні метричні свідоцтва католикам, які зважилися на шлюб із православними [46, арк.3]. Вище католицьке духовенство схвалювало і покривало такі дії священників. Наприклад, настоятель Луцько-Житомирської єпархії виправдав ксьондза Яблоновського, посилаючись на хворобу останнього та й на те, що майбутні молодята були родичами [46, арк. 3].

Відповіддю на подібні дії латинського духовенства став циркуляр генерал-губернатора від 5 січня 1903 р., згідно з яким у випадку невидачі потрібних документів ксьондзами віряни могли звернутися до місцевої поліції [48, арк. 4]. Якщо подібних відомостей надати було неможливо,

достатньо було показань двох достовірних свідків. У цьому самому документі наголошувалося на величезному значенні змішаних шлюбів для імперії, оскільки за допомогою них «...досягається найбільше злиття католицького населення з православним» [48, арк. 4] .

Католицькі священники й іншими способами намагалися відмовити місцеве населення від шлюбів із православними. Так, настоятель Куневської парафії ксьондз А. Капустянський намовляв місцевих юнаків і дівчат не одружуватися з православними, переконуючи, що таким чином вони перейдуть у «собачу віру» [43, арк. 16]. Настоятель Миропільської парафії ксьондз І. Ульяніцький теж відмовлявся вінчати своїх парафіян з іновірцями і взагалі виганяв з костьолу тих католиків, котрі були одружені з православними вірянами, називаючи їх «російськими свинями» [41, арк. 50]. В Острозькому повіті ксьондз А. Бродницький теж забороняв одружуватися католикам із православними [91, арк 101]. Іноді духовенство використовувало більш радикальні методи боротьби зі змішаними шлюбами. З матеріалів місцевої преси відомо про волинських ксьондзів, які у випадку подібного союзу оголошували відступника мертвим і на його весіллі лунав поминальний дзвін [92,с.506-515]. Можемо припустити, що подібна інформація була вигадкою російської пропаганди. У статті не зазначається, де саме ця подія відбулася.

Православні священники теж неприхильно ставилися до подібних союзів, побоюючись, що такі шлюби можуть стати засобом навернення православних у католицьку віру. Власне, переслідування зазнавали й представники православної церкви, які зважувалися на одруження з іновірцями. Наставника Заславського двокласного училища Є. Андрієвського було звільнено з посади через те, що він «...одружений на польці, у святкові дні в церкві не з'являється, у минулий великий піст не був на сповіді і Святому Причасті» [55, арк. 8]. Тому «...для усунення спокуси і недовіри до керівників училищ, для досягнення однастайності і повної згоди в діяльності училищ і міської спільноти, вирішено доцільним

перемістити глядача Андрієвського в одне з училищ Полтавської чи Чернігівської губернії, або ж в одне з двокласних училищ Волинської губернії, де його сімейний статус згладжується і менше кидається в очі» [55, арк. 9]. Таким чином, водночас заохочуючи католицьких вірян до змішаних шлюбів, російська православна церква негативно ставилася до подібних союзів між православними і католиками.

Отже, роль церкви в регіоні великою мірою залежала від впливу священиків на приватне життя парафіян. Тому боротьба за контроль над цією сферою життя стала однією з причин міжконфесійного протистояння між католицьким та православним духовенством. Представники обох віросповідань використовували різні методи для досягнення цієї мети. Нерідко це були образи, залякування парафіян. У результаті відверто репресивної політики царського уряду на початку ХХ ст. кількість змішаних шлюбів на Волині зменшується.

Архівні матеріали дають підстави стверджувати, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. католицькі священики прагнули поширити невдоволення офіційною владою серед місцевих жителів. Волинський генерал-губернатор у звіті за 1890 р. відзначав, що «...ксьондзи продовжують розпалювати ворожість до послідовників нашої церкви і все ще підтримують уніатів Люблінської та Сідлецької губерній, здійснюючи для них треби» [18, арк. 28]. Особливо небезпечною для Російської імперії була антиурядова діяльність католицького кліру у прикордонній зоні. Тому більшість «шкідливих латинських парафій», розміщених там, планувалося закрити. З оголошенням російсько-японської війни католицькі священики яскраво демонстрували свою позицію щодо імперської влади. У цей час у своїх проповідях ксьондзи переконували парафіян, що Росія знаходиться в критичному стані і тому настав час подумати про незалежну Польську державу. Також латинське духовенство залишалося незмінним учасником таємних зібрань польських поміщиків, де панували антиросійські настрої. Тому російський уряд видав циркуляр від 8 березня 1904 р., згідно з яким

нагляд за ксьондзами та поміщиками польського походження, що мешкають на прикордонних територіях посилювався [18, арк. 29].

Фактично, владою було розроблено комплекс заходів щодо зміцнення на прикордонних територіях позицій православної церкви та обмеження впливу католицького духовенства. У вказаному звіті губернатора за 1890 р. зазначається, що найбільшої шкоди латинські священики завдають у «Володимир-Волинському повіті, який має принципове значення для православ'я» [18, арк. 30]. Особливе ставлення уряду до Володимир-Волинського повіту було обумовлене насамперед його розташуванням між Забужною Руссю та Східною Галичиною, де також були поширені антиправославні настрої. Саме в цьому регіоні концентрація католицького населення виявилась чи не найвищою на Волині. Тому м. Володимир-Волинський мало стати місцем перебування православного єпископа; у місті планувалося відкрити народне училище та відбудувати храм Успіння Пресвятої Богородиці, побудований князем Мстиславом Ізяславовичем. Разом з тим на території Волині пропонувалося облаштувати рухомі церкви. Вони мали розміщуватися у вагонах по лінії Південно-Західної залізниці та на станціях, розташованих на значній відстані від православних церков [18, арк. 35]. Отже, наприкінці XIX ст., незважаючи на тривале панування Російської православної церкви на Волині, її вплив на населення краю був слабким і на це переконливо вказує перелік заходів, спрямованих на зміцнення православ'я в краї.

На початку XX ст., незважаючи на всі спроби царського уряду ідеологічно уніфікувати Волинь, у регіоні поширювались антиросійські настрої. Місцеві урядовці неоднозначно пов'язували останнє з католицькою пропагандою. Варто наголосити, що безперечно католицьке духовенство перебувало в опозиції до імперського режиму. Однак, вплив ксьондзів на місцеве населення у офіційних документах надто перебільшений. Католицькі священики були популярними насамперед серед поляків, які становили незначний відсоток жителів губернії. Тим

більше, що за роки царських репресій католицька церква втратила свої провідні позиції у суспільстві. На думку автора, російські можновладці на цьому етапі прагнули свої політичні невдачі перекласти на католицьке духовенство, використовуючи останнє як цапа-відбувайла.

Волинський генерал-губернатор відзначав, що латинські священники прагнули переманити православних до своїх костьолів за допомогою урочистих богослужінь. Для цього на храмові свята в костьолах проводилися з'їзди ксьондзів. Під час цих з'їздів ксьондзи сповідували, на думку чиновника, величезну кількість народу. Тому найчастіше місцева влада забороняла подібні зібрання. На рівні губернатора розглядалися повідомлення про звинувачення ксьондзів у спробах навернути православних у свою віру. Так, настоятель Злочевської римо-католицької парафії ксьондз С. Цеходський у своїх проповідях переконував вірян, що «...католицька віра існувала раніше інших релігій, а католицькі храми вище храмів інших віросповідань і лише католики отримують спасіння» [45, арк. 7]. Настоятель Несвічської римо-католицької парафії ксьондз С.Жуковський засудив хресний хід селян на честь придбання ікони Почаївської Божої Матері, заявивши, що «...російська святиня така ж далека від польської, як земля від неба» [47, арк. 3].

На початку ХХ ст. російський уряд видав кілька законів щодо юридичного оформлення толерантного ставлення до інших релігій. Так, законом про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. проголошувалась свобода віросповідання [235, с.244]. Відтепер можливою стала зміна віросповідання. Внаслідок цього на Волині кількість православних віруючих «спокушених ксьондзами» у 12 разів перевищувала число переходів католиків у православ'я [231, с.138]. Ця цифра могла бути й більшою, але вірян стримували обтяжливі правила переходу від православ'я до іншої конфесії, видані 25 червня 1905 р. Згідно з ними, той, хто бажав покинути православну церкву, писав прохання на ім'я губернатора, який повідомляв про це архієрея. Впродовж місяця справа

розглядалася світськими органами влади і консисторією. «Відступника» кілька разів примушували покаятися, після чого місцеве духовництво привселюдно проголошувало йому анафему. Лише після цього губернатор видавав посвідчення про право переходу до іншого віросповідання [204, с.145]. Незважаючи на це, на Волині існувала тенденція до збільшення католиків за рахунок православних.

На жаль, архівні документи не містять інформації про те, до якої конфесії насправді належали «відступники» до того, як вони вирішили змінити своє віросповідання. Можемо припустити, що парафіяни, які раніше були католиками або уніатами, але внаслідок різних причин змушені перехреститися на православ'я, тепер скористалися пом'якшенням релігійної політики царського уряду і повернулися до свого традиційного віросповідання. Складно уявити ситуацію, коли внаслідок пропаганди ксьондзів православні українці почали масово переходити в католицизм, яке переважно було релігією поляків. Наймовірніше, що цей крок був свідомим вибором вірян. Роль католицьких священиків в цьому процесі була набагато меншою, ніж та, якою її змальовувала царська влада. Місцеві можновладці спеціально прекладали провину на ксьондзів, намагаючись таким чином виправдати збільшення числа католиків на Волині.

Ще одним свідченням авторитету римо-католицької церкви у губернії було використання традиційних обрядів конфесії. Навіть ті католики, які змінили віросповідання на користь православ'я, тривалий час не могли відмовитись від рідних таїнств. Так, з матеріалів «Волинських єпархіальних відомостей» ми дізнаємося, що «...ще не все населення звикло хреститись по православному, оскільки це потрібно робити однією рукою без відомого складення пальців і без точного покладання руки на плечі» [129, с.435]. Цікавий випадок зафіксовано в 1865 р. в м. Рівне. Протоієрей місцевої церкви І.Клюковський звинувачувався у прихильності до католицизму, оскільки в його храмі зберігалися католицькі ікони

[9, арк. 12]. Звичайно, католицька обрядовість міцно вкоренилася у свідомості волинян і одних заходів уряду для її заміни на православну виявилось замало. Потрібен був час для того, щоб більшість місцевих жителів звикла до російської православної церкви.

Таким чином, відверто дискримінаційна політика царського уряду щодо римо-католицької церкви на Волині призвела до протидії латинського духовенства. Опозиційні настрої були поширені серед більшості римо-католицьких священиків, однак окремі представники цієї верстви намагалися залишатися лояльними до російської влади.

2.2. Суспільно-політична трансформація діяльності уніатського духовенства

Після входження Волині до складу Російської імперії під прискількивою увагою уряду опинилася греко-католицька церква. Саме на цій території позиції уніатів виявились одними з найміцніших в імперії. Зокрема, за даними 1803 р., в цьому регіоні знаходилась більшість уніатських парафій (164 із 176) [278, с.111]. Слід додати, що саме Волинь була твердинею унії, поширення якої тут розпочалося ще з XVII ст. Якщо греко-католицька віра в XVII ст. сприймалася жителями краю як засіб ополячення та окатоличення, то у першій половині XIX ст. ця конфесія стала репрезентом національної самобутності та ідентичності українців.

З самого початку включення Південно-Західного краю до Російської імперії греко-католицька конфесія перебувала в прямій залежності від особливостей політики самодержавства. Катерина II своїм наказом від 22 квітня 1794 р. розпочала приєднання уніатів до православної церкви, але смерть перешкодила їй реалізувати свої плани. За правління Павла I тиск на унію дещо послабився, результатом чого стало повернення значної кількості новонавернених «благочестивих» парафіян у лоно греко-католицизму. В часи правління Олександра I уніатська церква переживала складні внутрішні трансформації, що мали двоякий характер. З одного боку, відбувалося деяке розширення прав кліру, цьому періоду притаманні тенденції до якісного зміцнення внутрішнього устрою церкви та, зрештою певне усамостійнення греко-уніатської церкви. Так, у 1810 р. вдалося відновити ієрархію. З іншого боку, в результаті втручання римо-католицької церкви в уніатські справи греко-католицька віра все відчутніше набувала ознак «златинщення» та «спольщення» [330, с.82].

На початку XIX ст. свої позиції зміцнила верхівка греко-католицької церкви. Головним рушієм позитивних змін, безумовно, був митрополит І.Лісовський, котрий прагнув піднесення авторитету білого духовенства й

«очищення» монастирів від римо-католиків [329, с.339]. Його наступником на митрополичій кафедрі став луцький єпископ Г.Коханович, який продовжував політику свого попередника, чому сприяли й зовнішні обставини. У зв'язку із війною 1812 р. російський уряд на деякий час дистанціюється від «уніатського питання». Цілком логічно, що всі сили імперського режиму зосереджувалися на зовнішній політиці. Крім цього, можна припустити, що офіційна влада уникала різких дій щодо греко-католицької конфесії для того, щоб ще більше не налаштувати проти себе й так доволі опозиційний уніатський клір і парафіян. Тому саме на початку ХІХ ст. значно посилюється вплив очільників уніатської церкви, свідченням чого є розгортання боротьби ієрархів за втрачене церковне майно. Показово, що у більшій частині майнових конфліктів перемога була на боці греко-католиків.

У період толерантної політики царського уряду в розвитку уніатської конфесії простежуються тенденції до окатоличення та ополячення. Насамперед, такі зміни пов'язані із діяльністю Й.Булгака, який став митрополитом «уніатських церков у Росії» в 1817 р. Ієрарх був вихованцем і висуванцем єзуїтів, василіан та польської аристократичної партії [191, с.81]. Тому протягом правління Й.Булгака процеси латинізації в уніатській церкві, які прагнув загальмувати І.Лісовський, набирають нових обертів. У цей період католицька церква відверто втручалася у справи уніатської конфесії. З часом звинувачення у «златинщенні» та «сполщенні» стали одними із головних аргументів російського уряду щодо необхідності ліквідації уніатської церкви.

Таким чином, у першій чверті ХІХ ст. вирішальний вплив на діяльність греко-католицьких ієрархів мала віротерпима політика Олександра І. Наслідки такої позиції імператора були неоднозначними. Уніатські ієрархи отримали більшу свободу дій, але водночас зростала роль римо-католицької церкви, уніатам ставало все складніше вберегти свою віру від сторонніх впливів.

Якісно новий етап у ставленні самодержавства до греко-католицького духовенства розпочався у 1825 р. з приходом до влади Миколи I. На політичні погляди імператора великий вплив здійснило повстання декабристів і виступ поляків 1830–1831 рр. Зазначені події остаточно переконали правителя у необхідності жорсткої боротьби з будь-якими проявами лібералізму та вільнодумства. З цієї точки зору греко-католицька церква не вписувалася в конфесійну картину Російської імперії. Нішу греко-католицької релігії на Волині мало зайняти офіційне православ'я. Проте, хибно було б стверджувати, що греко-католицька церква почала зазнавати тиску з боку самодержавства лише в період правління Миколи I. Протягом першої половини XIX ст. уніатське духовенство перебувало під пильним наглядом російської влади. Навіть за часів толерантного Олександра I цей контроль не зник, лише дещо пом'якшився [329, с.20]. Тому уніатський клір був значно обмежений у своїх діях, намагаючись вкластись у тісні рамки, визначені імперською владою для неофіційного віросповідання.

Слід відзначити, що російський уряд прагнув використати уніатську церкву як «розмінну монету» у своїх політичних іграх. З точки зору офіційної влади більш вагомим була католицька церква, що мала беззаперечну підтримку Ватикану і впливових польських шляхтичів. Поляки та росіяни ставилися до греко-католицької церкви як до меншовартісної. Значна частина верхівки уніатського духовенства усвідомлювала цей факт, тому деякі ієрархи намагалися уникати конфліктів із місцевою владою. Наприклад, коли губернське управління сповістило уніатського єпископа С. Левинського про виведення із с. Полче Дубенського повіту священника Полюжинського, якого звинуватили у наверненні жителів краю в унію, той не заперечував і наказав уніату шукати іншу парафію. Не отримавши підтримки від греко-католицьких ієрархів, священник звернувся за допомогою до римо-католицького луцького єпископа К. Цецішевського. Католицький єпископ врегулював

вказаний конфлікт. Крім того, у 1807 р. К.Цецішевський дозволив облаштувати церкву у с. Полче в місцевому млині та здійснювати в ній публічні богослужіння [6, арк.15]. На нашу думку, цей випадок ілюструє слабкість позицій греко-католицьких ієрархів у порівнянні з католиками. У цій ситуації єпископ просто і без суперечок підтримав лінію офіційної влади. Можна припустити, що подібна бездіяльність уніатських ієрархів стала однією із причин переходу греко-католицького духовенства та вірян до більш захищеної католицької церкви.

Проте, нами віднайдені документи, що вказують і на протилежну позицію вищого духовенства. Так, луцький уніатський єпископ К. Строчинський рішуче став на захист греко-католицьких мирян того ж таки села Полче Дубенського повіту. Єпископ вимагав від Волинського громадського губернатора зупинити примусове перехрещення на православ'я місцевого населення, яке відбувалося за активної участі православного духовенства та жандармів. Передбачуваною була відповідь офіційної влади. Було обіцяно знайти винних у цій ситуації, але насправді нічого подібного зроблено не було [6, арк.20]. На нашу думку, парадокс цієї ситуації у тому, що уніатський ієрарх просив допомоги в російській владі, яка сама була організатором насильницької зміни обряду уніатів. Разом з тим, можна стверджувати, що в громадянській позиції вищого уніатського кліру не було одностайності. Маємо випадки лояльного ставлення до релігійної політики імперського режиму та непокори йому.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в середовищі рядового волинського уніатського духовенства формується верства священиків, які намагалися протистояти конфесійній політиці Російської імперії. Обурення місцевого духовенства та населення викликало примусове приєднання до православної церкви. Основними формами протидії священиків була проповідницька та організаційна діяльність. Під впливом своїх душпастирів місцеві селяни масово відмовлялися від зміни обряду. Це твердження яскраво ілюструє справа про «полчанських відступників», в

якій головну роль відіграв уніатський священник. Після приєднання жителів с.Полче Дубенського повіту до православної конфесії уніатського священника Полюжинського було усунуто від обов'язків, а на його місце призначено православного дяка Г. Засадкевича. Проте, Полюжинський продовжував підтримувати зв'язки із селянами, зокрема, користувався церковними землями та надавав треби населенню і проводив богослужіння за уніатським обрядом. Зокрема, священник встиг обвінчати православну М. Комариху з уніатом С. Комаром, таким чином, мовою офіційних документів «спокусивши» її в унію. Наказ зі Св. Синоду від 30 травня 1833 р. ще раз підтверджує, той величезний вплив, який Полюжинський здійснював на місцевих жителів. Згідно зі зазначеним розпорядженням уніатський священник звинувачувався в тому, що повернув майже всю парафію до традиційної греко-католицької віри. Документ вказує на те, що православними залишилася лише десята частина вірян, які в 1796 р. були приєднані до російської церкви, всі інші повернулися до звичної уніатської віри [6, арк.24]. Показово, що і після смерті Полюжинського у 1826 р. його місце зайняв уніат Солодкевич, що теж продовжував підтримувати унію.

Архівні матеріали містять інформацію про значну кількість випадків, коли місцеві православні жителі надавали перевагу уніатським обрядам. Вочевидь тут мова йде про колишніх уніатів, які під примусом російської влади змушені були змінити свою релігію. Головними фігурантами цих справ були греко-католицькі священники, які здійснювали уніатські треби, таїнства та богослужіння. Подібні дії священників можна розцінювати як свідомий опір російській владі, оскільки уніатам суворо заборонялося здійснювати духовні обряди православному населенню вірян [72, арк.6]. Найчастіше уніатські ксьондзи сповідували та вінчали осіб православного віросповідання. Зокрема, у 1819 р. у с. Вербовець Кременецького повіту уніатський священник І. Гродський сповідував православних вірян [75, арк.6]. Ряд аналогічних інцидентів зафіксовано в Володимирському та Овруцькому повітах [70, 50 арк.; 75, арк.34; 79, 6 арк.; 73, 17 арк].

У 1828 р. ксьондз Дубенського повіту І. Левицький за уніатським обрядом обвінчав селянина Волковського з селянкою Болсуновською [76, 6 арк.; 80, 2 арк.] у 1833 р. уніатський священик В. Якубович обвінчав православного селянина Гораменчука [181, 4 арк.] Таким чином, протягом першої третини ХІХ ст. маємо численні факти спротиву волинського духовенства релігійній політиці Російської імперії.

Віддані конфесії греко-католицькі священики змушені були виконувати свої обов'язки за складних умов. Однією із проблем, яка стала наслідком спроби приєднання уніатів до православ'я – це нестача греко-католицьких храмів. Більшу їхню частину передали православним. Зокрема, на початку ХІХ ст. на Волині найбільшою виявилась чисельність уніатських священиків, позбавлених владою парафій. Так, станом на 1803 р. на Волині нараховувалося 211, на Поділлі – 198, на Київщині 185 безмісних священиків [278, с.60]. Тому уніатські священики влаштували каплиці в приміщеннях млинів та конюшень. Як зазначалося раніше, з дозволу римо-католицького єпископа К. Цецішевського у 1807 р. священик Полужинський перетворив на каплицю млин у с. Полче і використовував дзвін Полчанської православної церкви для своїх потреб [6, арк.8]. Нерідко уніати відправляли богослужіння у церквах, що належали католикам. Так, священик Г. Гродський, наперекір урядовим розпорядженням, проводив служби у Вербовецькій католицькій каплиці [9, арк.4]. Тому питання побудови нових церков мало для уніатського духовенства першочергове значення.

Волинський єпископ Стефан (1818–1828 рр.) свої зусилля спрямував на забезпечення уніатських священиків каплицями. За сприяння ієрарха в регіоні було побудовано 107 каплиць [246, с. 169]. Тому в 20-х роках зменшується кількість безмісного уніатського кліру. У Волинській губернії нараховувалося 66 безмісних священиків, у Подільській – 98, у Київській – 78 [276, с.111]. Протягом 1813–1819 рр. у єпархії Стефана до унії повернулося 4630 чоловіків і 4691 жінка, а до католицизму перейшло лише

601 і 657 осіб [276, с.112]. На думку автора, наведені дані безперечно вказують на певне відновлення позицій греко-католицької церкви на Волині. Незважаючи на тяжкі умови існування після об'єднання з православною церквою у 1796 р., уніатська церква завдяки активній діяльності власного духовенства не втратила своїх вірян.

На нашу думку, величезною заслугою греко-католицького кліру був той факт, що саме на Волині спостерігалася тісна взаємодія вірян і священників. У регіоні не відбувалося масового переходу уніатів до католицизму [71, 8 арк.]. Власне, саме цій губернії належала першість у природному зростанні уніатського населення. Так, за даними 1829 р., річна кількість уніатського населення зросла на 1264 осіб. Також звертає на себе увагу те, що станом на 1835 р. спостерігалось збільшення дерев'яних уніатських церков Волині на 8%, вдвічі зросла й кількість мурованих храмів. Показово, що в першій чверті XIX ст. втричі збільшилось число самих душпастирів (1798 р. – 191, 1826 р. – 433) [330, с.125]. Прикметно, що із загальної кількості священників Луцької єпархії на 1827 р. найбільше їх число – 60% – було посвячено в сан протягом саме 1800 – 1827 рр. [330, с.108]. У цей самий час в інших регіонах Правобережжя греко-католики тисячами приєднувалися до римо-католицької церкви. Автор вважає, що підтримка мирянами власної конфесії є незаперечним доказом престижу греко-католицького священства на Волині.

Спостерігалася тенденція до зростання чисельності уніатського кліру. Однією із причин цього було те, що достойних православних церковнослужителів катастрофічно не вистачало. Дуже часто місцева влада при наверненні уніатської парафії до православ'я не могла запропонувати гідної заміни уніатам, і обов'язки священників виконували випадкові люди. У 1826 р. Синод дозволив єпархіальній владі поставляти священників і приймати на інші духовні посади осіб недуховного походження «податного состоянія людей» і навіть звільнених селян-кріпаків [231, с.111]. Та й це не вирішило проблему, оскільки нові

православні духівники не мали такого впливу на вірян, як їх попередники уніати.

Безперечно, роль уніатського духовенства у соціумі безпосередньо залежав від позиції місцевої шляхти. На відміну від католицького кліру, який переважно походив із середовища польських шляхтичів, уніатське духовенство користувалося підтримкою середньої і дрібної української шляхти. Крім цього, греко-католицькі священники отримували матеріальну підтримку з боку місцевих поміщиків і купців, що робило їх незалежними від мирян. Волинська польська шляхта здебільшого теж сприяла уніатській церкві та зневажливо ставилась до православного духовенства, а особливо до тої частини кліру, яка змінила своє віросповідання після заходів Катерини II. Однак, поляки сприймали греко-католицьку церкву як меншовартісну і неповноцінну. Більше перспектив вони вбачали в католицькій конфесії. На нашу думку, прихильність польських шляхтичів до уніатів пояснюється насамперед тим, що вони прагнули використати греко-католицьке віросповідання як противагу офіційному православ'ю.

Архівні документи вказують на те, що соціальну базу уніатської церкви у шляхетському середовищі становила сполонізована українська дрібна шляхта [6, с.16]. Дійсно на Волині були випадки, коли у протистоянні з православними, уніатські священники опиралися на шляхтичів. Зокрема, в с. Полче Дубенського повіту греко-католицький душпастир Полюжинський з допомогою поміщика князя М. Любомирського відібрав у православного священника Г. Засадкевича церковні землі і вигнав його з церкви, перетворивши православну парафію на уніатську. А місцевий комісар Скомський наказав жителям того ж села відібрати в православного священника ключі від церкви, що вони й зробили [6, арк.22]. На нашу думку, на прикладі цього села ми маємо переконливі докази підтримки уніатів привілейованими верствами населення. Тож певну соціальну опору греко-католики мали і після спроби Катерини II здійснити об'єднання із православ'ям. Зокрема, станом на 1830 р. на

Волині мешкало близько 12 тис. шляхтичів-уніатів, більш як на Поділлі і Київщині разом взятих [278, с.79]. Варто наголосити, що йдеться насамперед про українську шляхту, поляки були більш прихильними до католиків.

Ще одним важливим чинником, яким визначалось місце духовенства у суспільстві, було матеріальне становище церкви. Соціально-економічною основою зміцнення позицій греко-католицької конфесії на Волині стало збереження її місцевого церковно-монастирського землеволодіння. На початку XIX ст. суперечки між православним і уніатським кліром точилися, насамперед, за церковні землі. Луцька уніатська консисторія на основі указу Св. Синоду від 23 квітня 1808 р. про спільне ведення слідства щодо суперечливих церков представниками світської та церковної влади вимагала залишити землі за уніатським духовенством до закінчення судових справ [276, с.113]. А оскільки такі справи тягнулися, то це перешкоджало прагненням православного духовенства закріпити ці землі за собою. Наприклад, дуже довго, протягом 1808–1824 р. точилася суперечка за землю між уніатським священиком І.Бочановським і Дубенською Ільїнською церквою [103, арк.20]. Не менш гострими стали конфлікти православних й уніатських архієреїв за монастирі та їх земельні угіддя [69, арк.18]. На Волині у різні роки першої третини XIX ст. нараховувалося від 21 до 26 уніатських монастирів та лише чотири православних, ще раніше відібраних в уніатів, зокрема, це – Острозький, Загаєцький, Корецький та Ясногірський [232, с.263]. Таким чином, майнові позиції уніатів у досліджуваній період значною мірою були відновлені, що є ще одним свідченням піднесення авторитету конфесії у краї. Великий внесок у цю справу зробили уніатські ієрархи, які змогли вміло скористатися релігійною толерантністю Олександра I.

Характерною особливістю судових справ між православними і греко-католиками була їх довготривалість. Більше того, у цей період велика кількість вироків виявилась на користь саме уніатського

духовенства. Так, Кременецький повітовий суд та Кримінальна палата виправдали греко-католицького священника Г. Гродського, якого звинувачували у антиправославній діяльності. Цікавим є те, що навіть православний духовний депутат, який мав відстоювати офіційне обвинувачення, підтримав рішення суду. Але Сенат вирішив переглянути цю справу: унаслідок цього Гродського було ув'язнено, а пізніше — вислано в іншу парафію [2, арк.11]. Таким чином, навіть місцева адміністрація іноді підтримувала інтереси уніатських служителів культу. Проте, їх успіхи виявилися тимчасовими, оскільки російська влада тримала ситуацію під прискіпливим контролем.

На окрему увагу заслуговує громадсько-політична позиція василіан, яка часто не збігалася з поглядами білого духовенства. Якщо частина уніатських священників все таки змушена була пристосовуватися до імперської політики, то василіани в цьому питанні виявилися категоричними. Ще М.Коялович відзначав, що російська влада найбільш підозріло ставилася до василіан, які від початку «...вооружили было против себя русское правительство» [268, с.56]. Але до початку 20-х років уряд не втручався у внутрішні справи чину. Тому ордену вдавалось зберігати свої маєтки та вплив на місцеве населення через систему освіти. Слід наголосити на тому, що між білим духовенством і ченцями існувало багато суперечностей. Так, василіани мали значно більші доходи, ніж парафіяльний клір, католицька церква ставилася до них більш прихильно і шанобливо, а архімандрити та єпископи обиралися саме із представників ордену. Це все викликало заздрість і невдоволення рядового духовенства. Можна припустити, що офіційна влада інспірувала конфлікти в середовищі уніатського духовенства. Протистояння всередині самої уніатської церкви послаблювали її позиції і вплив у суспільстві.

Найскладніший період для василіан починається після 1827 р., коли російський уряд поступово, крок за кроком, починає втілювати в життя план ліквідації уніатської церкви. Головний удар у цей час завдано саме

ченцям-василіанам, оскільки під час першої спроби ліквідації унії орден чинив найбільший спротив і розцінювався урядом як найбільш небезпечний. Офіційна влада проводить заходи з метою обмеження впливу василіан і таким чином закладає підґрунтя для повної ліквідації ордену. Насамперед, передбачалося усунути з василіанських монастирів усіх ченців латинського обряду, а також «златинщених» українців. Це рішення призвело до значного послаблення ролі ченців у суспільному житті. Наступним кроком влади стала ліквідація чернечої управи василіан і передання їх під контроль Греко-уніатської колегії у Петербурзі. Крім цього, влада планувала відкрити у василіанських Почаївському і Мелецькому монастирях духовні училища, а в Овруцькому – семінарію [233, с.53]. Таким чином, орден потрапив під контроль російського самодержавства.

Під наглядом уряду перебувало і біле уніатське духовенство. Місцева влада врахувала той факт, що після спроби Катерини II об'єднати уніатів із православними, частина греко-католицьких священиків виступили проти дій уряду і почала підбурювати до непокори селян. Тому тепер її головні зусилля спрямовувались на приєднання саме уніатських священиків. Нерідко влада переслідувала найбільш опозиційно налаштованих уніатських священиків. Тому останні переходять до більш прихованих форм спротиву. Боротьба за нові душі між уніатами та православними священиками тривала аж до остаточної ліквідації греко-католицької церкви у 1839 р. Під особливою увагою перебували міжконфесійні шлюби, оскільки для кожної сторони принциповим залишалося питання охрещення дітей з подібних родин. Священики прагнули заохотити до своєї віри таких мирян різними способами. Так, уніатський священик Г. Гродський виконував треби жителям сіл Вербовецьке і Росиновки, де мешкало багато змішаних сімейств. Напередодні Великодня уніат ходив по будинках подібних сімей і освячував їм хліб. у результаті ці сім'ї не з'явилися на Великодньому

богослужінні в православній церкві [2, арк.3]. На нашу думку, така проповідницька діяльність уніатського духовенства була проявом безперечної відданості власній конфесії.

Російська влада вкрай підозріло ставилася до уніатських священиків, розцінюючи їх як «не благонадійних». У 1826 р. кожен священик Луцької уніатської єпархії мав надати письмову розписку, в тому що не належить до масонських організацій та інших таємних товариств. Спочатку подібні розписки надав вищий уніатський клір, потім біле духовенство та в останню чергу ченці [77, арк. 65].

Польське повстання 1830–1831 рр. стало вирішальним фактором у подальшому розвитку церковної ситуації на Волині. Фактично, воно було поштовхом до утвердження остаточного курсу уряду Російської імперії на ліквідацію уніатської церкви в Україні. Більшість сучасних дослідників засвідчують, що греко-католицьке духовенство підтримало польський виступ 1830–1831 рр. [231, с.42; 340, с.18]. У повстанні взяли участь 64 католицькі, 31 уніатський та сім православних священиків [278, с. 213]. Проте, уніати не були одностайними у ставленні до польського національно-визвольного руху. Рядове уніатське духовенство було більш пасивним порівняно із ченцями. Найчастіше греко-католицькі священики обмежувалися закликами до селян підтримати або вступити до армії повстанців. На думку автора, уніатські священики менш активно брали участь у польському повстанні 1830–1831 рр. через страх перед репресіями царського уряду. Підтримка частиною уніатів польського національно-визвольного руху була обумовлена насамперед тим, що після спроби Катерини II об'єднати їх з православ'ям, священики безпосередньо відчували загрозу ліквідації своєї церкви.

Проте, незаперечним є той факт, що активну участь у бунті 1830–1831 рр. брали уніатські монастирі, зокрема, василіанські. Рішуче перейшли на сторону польських повстанців василіани Почаївської лаври. Зі свідчень архімандрита Амвросія дізнаємося, що василіани «...повним

складом підтримали ворогів Росії, таємно допомагали полякам золотом і сріблом, друкували прокламації із закликом до загального повстання на Волині» [221, с.141]. Коли у квітні 1831 р. керівник повстанців генерал Дверницький був розбитий та із залишками свого війська відходив до Австрії, василіани зустрічали його з радістю як свого визволителя. Архімандрит Амвросій стверджував, що ченці «...щедро пригощали генерала, жертвували йому значні суми..., а значна кількість василіан пішли до нього у військо» [221, с.143]. Незважаючи на певну суб'єктивність джерела (Амвросій безперечно прагнув очорнити василіан, показавши їх зраду) маємо достовірний факт підтримки уніатським чернецтвом польського повстання 1830–1831 рр.

Крім цього, у місцевому часописі стверджувалося, що василіани Овруцького монастиря палкими антиурядовими проповідями допомогли керманичу волинської повсталого шляхти В. Головинському підняти заворушення в Овруцькому повіті. Після цього ченці приводили до присяги на вірність повстанцям уніатів м. Овруча [222, с. 130]. Ченців Почаївського та Овруцького монастирів було звинувачено у розповсюдженні повстанських маніфестів [221, с.144]. Передусім, така поведінка пояснювалася російським урядом тим, що більшість монахів мало польське походження [221, с.145]. Однак, архівні документи не містять підтвердження цього факту. На нашу думку, поляки найчастіше входили до складу католицьких чернечих орденів. Можна припустити, що переважну більшість овруцьких василіан становило місцеве українське населення. Волинські урядовці вирішили пояснити підтримку ченцями повстання їх національною приналежністю, не вдаючись у глибше пояснення причин такої поведінки василіан. Варто зазначити, що офіційно було доведено, що збройну участь у повстанні взяли лише двоє ченців із Овруцького і Почаївського монастирів [278, с. 213].

Громадянська позиція монахів стала приводом до застосування репресій імперською владою. За допомогою царського війська

Почаївський монастир разом з його друкарнею передали російській православної церкві [221, с.130]. Також було закрито василіанський монастир в Овручі. Після ліквідації василіанських монастирів греко-католики втратили величезну частку церковно-монастирського землеволодіння. Більшість монастирів, що залишились, позбавлялися земельних угідь, що призводило до послаблення соціально-економічних позицій духовенства. У 1832 р. Василіанський орден було взагалі ліквідовано [221, с.131]. Цим заходом російська влада остаточно підірвала позиції уніатського духовенства в суспільстві.

Ще однією причиною жорстоких репресій влади проти почаївських василіан була їхня книговидавнича діяльність. Наприкінці XVIII ст. Почаївська друкарня була єдиною, що випускала книги українською мовою, близькою до розмовної. Тому російське самодержавство, яке намагалося викоринити з національної пам'яті українців будь-які спогади про їх ідентичність, прагнуло назавжди припинити видання українських книг. Крім цього, видавнича діяльність Почаївської лаври сприяла розвитку релігійної свідомості уніатського населення та впливала на його опір впровадженню православної обрядовості. Тому російський уряд таке велике значення вбачав у встановленні державного контролю над Почаївською лаврою.

Проте, й після знищення чину Св. Василя монахи продовжували здійснювати вплив на місцеве населення. Так, у 1836 р. відбувся судовий процес над міщанами м. Володимира, які повернулися до греко-католицької віри. Частина з них особливо «упиралася», оскільки місцеві василіани ще раніше переконали городян назавжди залишитися в унії [3, арк.2]. Таким чином, і після ліквідації ордену василіани відігравали важливу роль у житті суспільства. Проте, у протистоянні з російською владою у ченців не було жодних шансів на подальше існування.

Про роль василіан у суспільному та освітньому житті Волині можна судити з того, як сильно прагнув очорнити, засудити орден офіційний

уряд. Навіть через десятки років після повстання місцеві можновладці продовжували застосовувати всі засоби, щоб сформувати образ ополяченого василіана-зрадника в очах місцевого населення. В місцевій пресі постійно наголошувалося на підтримці василіанами поляків-бунтарів. «...Бунт польський 1830–1831 рр. довів, що орден василіан був не тільки фанатично ворожий православ'ю, а й російському уряду» [147, с.436]. Всі статті були пройняті ненавистю і відразою до ченців. «...Василіани, що раніше вже відзначилися деморалізацією, пияцтвом, бродяжництвом – під час виступу 1830-1831 рр. втікали до польських шайок, змагалися в рядах повстанців з нашими військами, висловлювали обурливі речі, розпускали неприйнятні чутки про Росію і друкували повстанські маніфести в своїх друкарнях» [147, с.437]. Відзначимо, що «Волинські єпархіальні відомості» були офіційним друкованим органом російської православної церкви. Тому ці статті ще раз ілюструють позицію російського уряду та церкви щодо василіан. З іншого боку, ці публікації є свідченням того, що із впливом василіан уряд продовжував боротись ще багато років після офіційної ліквідації ордену.

Після листопадового повстання змінюється громадянська позиція значної частини греко-католицького духовенства. З часом навіть найнепокірніші уніати почали із прихильністю ставитися до нової влади. Можливо причиною такої поведінки стало бажання уніатських душпастирів отримати той соціальний захист та матеріальні блага, які надавала православна церква власному кліру [189, с. 44]. Показовою у цьому відношенні є поведінка вже згаданого священника П. Солодкевича. Його особа фігурувала в справі про «полчанських відступників», в якій зазначалося, що, незважаючи на тиск офіційної влади, він залишався вірним унії. Проте, для того, щоб вижити за нових умов, уніат змушений був повідомляти імперську адміністрацію про ситуацію у краї. Зокрема, в 1833 р. П. Солодкевич сповістив місцеву владу про висловлену погрозу вбивства царя поміщиком с. Кнеруть Лясковським. Свій план Лясковський

хотів реалізувати під час поїздки царя до Волинської губернії [27, арк.4]. Складно уявити, що відчував священик, який волею долі був змушений перетворитися на інформатора колись огидної йому влади. Проте, наслідки такої діяльності стали цілком передбачуваними, оскільки уніатський парох втратив моральний авторитет серед місцевого населення, можливо підірвавши і довіру до греко-католицької релігії.

Поступово саме уніатське духовенство стає учасником процесу ліквідації власної церкви. Такому стану речей, насамперед, сприяла політика царського уряду. На відміну від попередньої спроби приєднання греко-католицької конфесії цього разу імперська влада діяла обережно і повільно. Особлива увага приділялася підбору адміністративних кадрів. Показово, що в цей час вища духовна еліта уніатів не тільки не чинила спротиву, а іноді виступала у ролі ініціаторів здійснення урядової акції. Н.Стоколос відзначає, що «своєрідною душею возз'єднання» став греко-католицький священик Йосиф Семашко, релігійна кар'єра якого починалася з посади кафедрального проповідника у Луцьку [330, с.85]. У 1834 р. саме він відігравав провідну роль у роботі «Таємної комісії у справах уніатів», яка розпочала справу ліквідації унії у червні наступного року [330, с.85]. Отже, знищення греко-католицької церкви російський уряд фактично проводив руками вищого уніатського духовенства. Результатом цього став слабкий спротив рядового священства репресивним діям влади.

На місцевому рівні царський уряд прагнув сформувати верству «благонадійних» уніатських священиків, які допоможуть приєднати до православ'я греко-католицьких вірян. Від таких священиків спочатку вимагали проведення внутрішніх змін у церквах, а потім повного зречення від своєї віри [330, с. 77]. В обмін на це «благонадійні» уніатські священики отримували матеріальну і соціальну підтримку влади.

Значна частина уніатських священиків змиралася з таким станом речей і почала пристосовуватись до всіх нововведень влади. Прикладом

конформізму уніатського кліру є його реакція на заходи, спрямовані на поступове «відновлення по греко-уніатських церквах обрядів богослужіння і постанов греко-східної Церкви у всій їх чистоті», що розпочались у 1834 р. [231, с.90]. Великий вплив на позицію уніатів мала інформаційна політика російського уряду, внаслідок якої священники не розуміли суті трансформацій, які переживала їх конфесія. Імперська пропаганда нав'язувала їм та населенню думку, що головною метою змін у обрядовості є очищення уніатської віри від католицьких домішок.

Навіть через багато десятиліть після акта возз'єднання через офіційну пресу місцеве населення постійно переконувалося в тому, що ця акція була явищем закономірним і цілком логічним. Так, у журналі «Волинські єпархіальні відомості» цій темі було присвячено кілька статей під загальною назвою «Про об'єднання православної церкви з уніатами». В одній із публікацій відзначалося, що «...польські впливи усіма засобами намагаються пригальмувати об'єднання церков в руській сім'ї» та незважаючи на це « 240 000 малоросів возз'єднані з вірою їх предків будуть врятовані для російського народу » [148, с.187]. Крім цього, у часописі йшлося про те, що необхідність об'єднання православної і греко-католицької церков назріла набагато раніше. Так, у статті «Дерманский настоятель Мелетій Смотрицький як діяч на користь об'єднання православних і уніатів (1627–1629 рр.)» обґрунтовувалась теза, що вже в перші поунійні десятиліття йшла боротьба за об'єднання церков [126, с. 750-764]. Читачу нав'язувалася точка зору, що М. Смотрицький, котрий з православ'я перейшов в унію, усвідомив свою помилку. Всі наступні роки життя М. Смотрицький присвятив справі об'єднання церков, проте смерть завадила реалізувати його плани до кінця. На нашу думку, публіцисти недаремно обрали саме «відступника» М. Смотрицького. На прикладі цього церковного діяча російські пропагандисти констатували, що помилитися може кожен і ніколи не пізно повернутися в лоно православної церкви.

Однак, не все уніатське духовенство під впливом імперської ідеології перетворилося на adeptів царського режиму. Священики, які усвідомлювали, до яких наслідків приведе заміна традиційних богослужбників рішуче виступили проти цього. Навіть російська історіографія відзначала, що роздача російських службників викликала різні «хвилювання» в середовищі уніатського духовенства. Деякі священики відмовлялися прийняти службники, навіть не заглянувши в них. Греко-католицьким священикам, які раніше проводили богослужіння українською мовою, використовуючи при цьому почаївські видання роздавалися службники московського друку. Таким чином, знищуючи уніатську церкву російський нищив і українську культуру.

Офіційна влада пояснювала таку позицію уніатів впливом римо-католицької пропаганди, а також їх низьким освітнім рівнем. Нібито більша частина білого уніатського духовенства «неосвічена, нездатна розуміти докази, несвідомо вірила в переваги католицизму». Імперські історики стверджували, що опір був незначним, що майже весь клір Литовської єпархії почав відправляти службу так, як потрібно. Із 700 священиків Литовської єпархії свій протест висловило близько 20 осіб [177, с.88].

Насправді, доступні факти переконують у абсолютно протилежній ситуації. Волинь, де коріння унії виявилось особливо глибоким, була охоплена хвилею протесту. Найбільші виступи відбулися в м. Ратному Ковельського повіту, с. Ходаки Овруцького повіту, с. Каленське Овруцького повіту, с. Боремель і Смордва Дубнівського повіту. Не останню роль у цих подіях відігравали уніатські священики. Так, у м. Ратне настоятель місцевої церкви М. Дмоховський за власні кошти облаштував у церкві престол. Також на території Волинської губернії протягом 30-х років XIX ст. активно діяв священик Левицький, який зміг зібрати на повстання значну суму грошей [195, с.449]. Імовірно, що під

впливом душпастирів селяни переоблаштовували церкви за уніатським зразком, виганяли звідти православних священиків.

Активний саботаж російської обрядовості уніатським духовенством серйозно занепокоїв царський уряд. Найнепокірніших священиків органи влади відправляли за межі Волині, на територію Гродненської губернії до єпархіального правління [270, с. 133]. Там діяла спеціальна комісія, яка примушувала відступників коритися. Вірність уніатського духовенства власним богослужбним книгам стала своєрідним виявом протидії втручанню у звичайний лад церковного життя, намаганням зберегти його традиції [329, с.14]. Передусім, цей спротив пояснюється тим, що місцеве населення асоціювало обряд із приналежністю до тієї чи іншої віри.

Під впливом найбільш дієвих уніатських священиків на території губернії лунали заклики до повстання. Це у свою чергу серйозно загостило суспільну ситуацію у регіоні. Так, Г. Коялович описував поїздку у 1839 р. архієпископа В. Лужинського по Вітебській, Могильовській, Мінській і Волинській губерніях. В.Лужинський здійснив подорож з метою зібрання підписів населення для прийняття православ'я. Г. Коялович характеризує цей вчинок як справжній подвиг, тому що в кожній місцевості архієпископу загрожувала смертельна небезпека. Несприйняття місцевими жителями православного архієпископа вказує на те, що ідеї непокори, посіяні уніатським кліром, підтримувала значна частина населення.

Проте, радикально налаштовані священики становили незначну частину уніатського духовенства. У більшості греко-католицького кліру новина про ліквідацію унії у 1839 р. викликала набагато менший спротив, ніж зміна у літургії та внутрішнє переоблаштування храмів. Згідно з офіційними даними, усіх духовних осіб уніатів, які «виявили бажання приєднатися», виявилось 1305, з них дві третини припадало на Литовську уніатську єпархію. Тих, які не виявили подібного бажання, нараховувалося 600 [340, с.20]. Ліквідаційного акту на Волині не визнали 24 церкви,

парафіяни яких продовжували чинити опір [340, с.21]. Твердиною унії залишався Тригірський монастир, за яким було встановлено таємний нагляд, а його священнослужителів силою змусили зректися унії [287, с.15]. Але у порівнянні з ситуацією після першої спроби приєднання уніатів до православ'я цей опір був меншим. Дослідниця В.Лось доводить, що наприкінці XVIII ст. близько 80 населених пунктів Правобережжя, переважно на Волині, були охоплені різними формами протесту, а у 30-ті роки XIX ст. спротив приєднанню документально підтверджений лише приблизно у 30 населених пунктах [278, с.109].

На нашу думку, така лояльна позиція значної частини уніатського кліру пояснюється тим, що процес здійснювався російською владою плавно та поетапно, фактично руками самих уніатів. Також однією із причин пасивності духовенства і вірян стало нерозуміння суті політики російського уряду. Так, процес зміни обрядовості уніатів викликав набагато більше невдоволення, ніж сама новина про об'єднання церков. Проте обрядовість була лише зовнішньою ознакою, а суті внутрішніх трансформацій греко-католицької конфесії рядове духовенство часто не розуміло.

Важливий вплив на поведінку уніатських священників мали питання матеріального забезпечення. І.Семашко просив генерал-губернатора підтримати уніатських священників фінансово, в результаті чого все новоприєднане духовенство отримало грошову допомогу в розмірі 520 срібних рублів, а сам Д.Бібіков виділив священникам 1000 руб. із власних коштів [175, с.177]. Для греко-католицьких парохів, які втратили підтримку місцевої шляхти і залишилися без засобів для існування, зазначені суми були суттєвою причиною для зміни віросповідання. Таким чином, для того щоб вижити за нових умов, уніатські душпастирі змушені були йти на компроміс із російською владою.

Проте, незважаючи на всі заходи уряду, «синодальний акт» про «приєднання до православ'я» 1839 р. не призвів до повної нейтралізації

уніатського духовенства на Волині. Навіть через десятиліття після цього деякі уніатські священики не скорилися офіційному віросповіданню. Однак, ці опозиційні дії не мали такого відкритого характеру, як у попередні роки. Свідченням сили релігійної традиції унії у краї і впливу духовенства залишалась вірність пастви культовим предметам. Згідно зі звітом Волинського губернатора про стан губернії за 1888 р. відзначалося, що в багатьох церквах зафіксували залишки унії. Найчастіше це були бокові вівтарі, латинські ікони, рельєфні зображення святих, розп'яття та ін. [340, с.167].

Тому російська влада докладала зусиль до того, щоб стерти із народної пам'яті будь-які згадки про уніатську церкву, зокрема, й про греко-католицьких великомучеників. Так, у часописі «Волинські єпархіальні відомості» неодноразово з'являлись публікації, в яких наголошувалось на негативних аспектах культу першого уніатського святого – Йосафата Кунцевича. У них ставилось під сумнів істинність реліквій св. Йосафата, натякалось на причетність уніатського духовенства до польського повстання 1863 р. Заборонялось навіть називати дітей іменем Йосафата – «...явного гонителя и самого отчаянного врага православия» [125, с.225]. Така увага до особи уніатського святого пояснюється тим, що в його культі вбачалася загроза православ'ю і російській самодержавності. Св. Йосафат був однією із головних фігур уніатської конфесії і становив серйозну конкуренцію для православних мучеників.

Деякі священики продовжували таємно здійснювати богослужіння за уніатською традицією, відмовлялися відправляти так звані царські служби. Завдяки антиурядовій промові колишнього уніатського священика у с.Слобідка Овруцького повіту місцеві парафіяни відмовились від сповідей, причасть та хрещень дітей за православним чином [340, с.20]. Однак, масового характеру цей опір не набув. У цілому після 1839 р. греко-католицьке духовенство не мало сил протистояти православ'ю.

Уніати втратили власну ієрархію, матеріальну підтримку шляхти, а також величезні земельні володіння. У цій ситуації більша частина священиків вважали за доцільніше пристосуватися до нових умов – або перейти в католицизм, або змиритись з православ'ям.

Однак, навіть через десятиліття після офіційного «возз'єднання» з православ'ям для значної частини колишніх уніатських парафіян нова релігія не стала рідною. Зокрема, в 1844 р. на Волині у м. Дубно зафіксовано факти переходу у католицизм ніби-то православного населення [95, 19 арк]. У ході слідства виявилось, що «відступники» раніше належали до уніатської віри та православними себе ніколи не вважали [96, 56 арк].

Таким чином, у першій половині XIX ст. греко-католицька церква переживала складні трансформації, що безперечно позначились на суспільно-політичній діяльності уніатського духовенства. Спроба Катерини II повернути уніатів на православ'я натрапила на рішучий опір волинського греко-католицького духовенства. Характерною особливістю цього спротиву був його відкритий характер. Вагомим чинником, який впливав на поведінку уніатських священиків, була підтримка місцевого населення і української дрібної шляхти. Внаслідок репресивної політики Російської імперії, уніатський клір починає втрачати цю підтримку. З часом у середовищі уніатських священиків формується верства адептів царського режиму, яких задовольняв матеріальний та соціальний захист, який їм обіцяла Російська держава. Радикально налаштоване греко-католицьке священство спротивом зустріло заходи влади щодо зміни обрядовості та новину про «возз'єднання» з православ'ям у 1839 р. Однак, масового характеру цей опір не набув.

2.3. Неоднозначність суспільно-політичної позиції православного духовенства

Із входженням Волині до складу Російської імперії одним із найголовніших завдань уряду стало поширення впливу православного духовенства. Джерела вказують на те, що на початку XIX ст. на цій території в суспільстві домінували католицька та уніатська церкви. Для остаточного утвердження офіційного православ'я в краї потрібно було очистити простір для панівної релігії. Російська православна церква мала виконувати функцію ще одного державного відомства, метою якого було повне оволодіння самодержавством цим регіоном.

На початку XIX ст. позиції православ'я на Волині були доволі слабкими. Це твердження можна проілюструвати на прикладі тодішнього єпархіального центру – міста Острога. У місті не було навіть кам'яної церкви, і під кафедральний собор для архієпископських богослужінь пристосували маленьку дерев'яну Успенську парафіяльну церкву, яка нічим не відрізнялася від сільських храмів [279, с.45]. Офіційна влада почала запроваджувати заходи для посилення впливу православного духовенства серед місцевого населення. Зокрема, з 1810 р. від панщини звільнялися церковні старости та члени їх сімей. Разом з тим проводилась боротьба з пияцтвом у середовищі вірян та самих священників, архієреям наказувалося лагідно ставитись до своїх підлеглих [220, с.54]. Для того, щоб збільшити вплив православ'я на парафіян, уряд зобов'язував останніх регулярно відвідувати службу божу та виконувати встановлений ритуал. Проте, ці нововведення не додали престижу православним священникам. Однією із причин цього був низький культурно-освітній та моральний рівень духовенства. Так, у 30-х роках XIX ст. дві третини православного священства Волинської губернії не мали жодної духовної освіти [232, с.108]. Навіть ті парохі, які здобули освіту, через вкрай низький моральний рівень не сприймалися серйозно місцевим населенням.

Не маючи значного авторитету серед вірян, православне духовенство вбачало основним своїм союзником російську владу. Більшість дослідників відзначають, що російська церква поступово перетворювалася на специфічне державне відомство, а служителі культури – на його чиновників. Так, крім своїх прямих обов'язків, священники ще мали наглядати за суспільно-політичною ситуацією у губернії, зокрема, запобігати виступам селян проти поміщиків, спрямовуючи їх світогляд у потрібне владі русло [270, с.221]. Звичайно, така позиція православного кліру викликала у більшості місцевого населення зневагу та ненависть.

Активізації діяльності священників офіційного віросповідання сприяла напружена суспільно-політична ситуація у краї. Під час російсько-французької війни 1812 р. війська Наполеона зайняли територію Західної Волині. Разом з цим зароджувався польський національно-визвольний рух, діячі якого прагнули відновити незалежність Польщі. У цей складний час православні священники активно допомагали російському уряду у боротьбі із французами. На нашу думку, проурядова громадянська позиція православних священників була цілком логічним явищем. Священники навіть не задумувалися, що вони можуть підтримати іншу сторону конфлікту. Даючи відсіч агресору, вони виконували свій обов'язок перед державою. Так, духовенство Свято-Троїцької церкви у м.Степань на чолі із єпископом Данилом здійснило кілька патріотичних заходів. По церквах був обнародований маніфест про початок бойових дій проти французької армії. Повсюди поширювалися книги «Молебное пение о победе над супостатом», священники закликали до організації народного ополчення. Крім цього, православним духовенством було зібрано значні кошти для боротьби з французами [82, арк.7]. Незважаючи на те, що мотивація православного духовенства не завжди була одностайною, під час вітчизняної війни 1812 р. цей стан однозначно виступив на захист російської держави. Безумовно, будь-коли існувала частина духовенства, дії якого мали прагматичну мотивацію, прагнення покращити своє

матеріальне становище і піднести власний соціальний статус. Проте, у період наполеонівської війни службу багатьох батюшок можна вважати зразком відваги і патріотизму.

Поодиноким винятком є діяльність першого житомирського єпископа В. Шишацького, який на 1812 р. вже був Могилівським архієпископом [319, с.76]. Він був єдиним із російських православних владик, що присягнув на вірність Наполеону. За цей вчинок ієрара позбавили архієрейства, священства і заслали простим монахом у м.Новгород-Сіверський. М.Манько пояснює таку поведінку В.Шишацького прагненням створити незалежний від російського царя і Синоду православний патріархат на українських і білоруських землях, які мали відійти до відродженої Наполеоном Польщі [279, с.30]. І.Власовський сумнівається, що на цей крок Шишацького штовхнули саме патріотичні мотиви. Хоча життя архієпископа було пройняте любов'ю до рідного краю, навряд він покладав великі надії на Наполеона, який підтримував поляків. У відновленій Польщі для православної віри місця залишалось мало [213, с.254]. Слід наголосити, що І.Власовський був представником ортодоксального православ'я, що безперечно мало вплив на його погляди. Ми не погоджуємося із висновком дослідника, що присяга французам українського архієпископа не мала національно-релігійного характеру, а була спробою вберегтися від переслідувань з боку завойовника. На нашу думку, В.Шишацький відважився на такий складний крок, намагаючись вберегти рідну церкву від повної русифікації та, можливо, отримати незалежність від Московського патріархату. Тому архієпископ підтримав Наполеона, який все це йому пообіцяв.

Громадянська позиція проурядово налаштованого православного духовенства особливо яскраво проявилася в період польського повстання 1830 – 1831 рр. Так, цей виступ польської шляхти категорично засудили вищі ієрархи православної церкви. На нашу думку, для вищої ієрархії, яка була тоді вже невід'ємною частиною державної структури, листопадове

повстання стало спротивом проти законної влади. Тому їх поведінка була цілком природною. Православна еліта активно сповіщала уряд про ситуацію у краї. Показовою у цей час є діяльність волинського єпископа Іннокентія. Архівні джерела свідчать, що Іннокентій постійно повідомляв російську адміністрацію про всі події, які траплялися в губернії [24, 25]. Результатом співпраці лідерів православ'я з імперською адміністрацією стало створення розгалуженої системи інформаторів із середовища православного духовенства. Ієрархи заохочували, а іноді й винагороджували подібну діяльність своїх підлеглих.

На думку автора, суспільно-політична позиція православного духовенства під час повстання 1830 – 1831 рр. визначалася насамперед особистими переконаннями. Так, можна стверджувати, що частина служителів культу свято вірили в тріаду «Православ'я, самодержавство, народність». Ці священники були дітьми свого часу і віддано служили «батюшці-царю». Тому підтримка місцевої влади у придушенні повстання виявилась свідомою дією служителів культу. Таку поведінку священники вважали єдино правильною. Деякі з них були впевнені, що для Волині стане краще, якщо вона належатиме до Російської імперії.

Однак, у своєму ставленні до польського національно-визвольного руху православний клір не був монолітним. Архівні джерела засвідчують, що на Волині окремі представники православного духовенства навіть підтримували польських повстанців. Зокрема, відомо, що священники сіл Долгого і Брань читали польську прокламацію селянам. Так, коли в 1831 р. знайшли польську листівку невідомого походження, священники Д.Пушаровський і Г.Чугалинський при будь-якій нагоді читали селянам прокламацію та пояснювали її зміст [231, с.54]. Показовою є реакція царського уряду на дії цих священників. За цей вчинок вони були виселені з місцевості, над ними встановили таємний нагляд і заборонили надавати треби, благословляти парафіян та взагалі носити рясу. Обох батюшок позбавили духовного сану. Після оголошення вироку Пушаровський втік

за кордон, а Чугалинський просив місцеву владу про помилування. Проте, священика не врятував навіть наказ про амністію 4 червня 1831 р. [1, арк.38]. На нашу думку, така жорстка позиція російської влади вказує на те, що остання не допускала будь-яких проявів вільнодумства серед православного кліру. Проте, підтримка православного кліру польського виступу 1830–1831 рр. стала явищем винятковим. Переважна більшість православного духовенства була не лише лояльною до російської влади, а й всіляко підтримувала її позиції.

Вже після польського повстання, в 1833 р. єпископ Іннокентій запропонував нагородити священиків, які «...зробили під час бунту особливі послуги уряду відкриттям злочинних замислів поляків» [24, арк.4]. У документі ієрарх зазначає, що значна кількість православних душпастирів відзначились у цьому. Однак, у справі не вказано скільки саме православних пастирів допомагало в придушенні повстання. Дуже часто відомості, отримані від священиків, мали велике значення для боротьби з повстанцями. Так, у 1831 р. у м. Домбровенці у піарському монастирі виявлено склад гармат та зброї. Знахідку знайшли завдяки повідомленню православного пароха О. Сеницького [26, арк.3]. Пізніше російський уряд нагородив священика. Таким чином, російська влада заохочувала православне духовенство до співпраці. Захоплені ідеєю єдиної і сильної держави, священики часто не помічали, як самі перетворювалися на гвинтик у бюрократичній системі імперії.

Після повстання офіційна влада ще більше посилила тиск на священиків щодо включення їх до державно-наглядової системи імперської влади. Так, 18 серпня 1833 р. єпископ Іннокентій отримав таємне розпорядження волинського генерал-губернатора. Згідно із даним документом, єпископ мав «...спостерігати і коли від вірного престолу греко-російського духовенства надійдуть свідчення про неправомірні вчинки або наміри поміщиків чи інших осіб, сповістити про це поліцію» [23, арк.10]. У свою чергу в ході слідства за подібними справами

представники влади у жодному разі не повинні були «...не виявляти і навіть здогадки відхилити про те, що інформація отримана від духовної особи» [23, арк.10]. На порушників цієї інструкції чекало суворе покарання. У березні 1834 р. сам Іннокентій видав секретне розпорядження, згідно з яким православні священники мали збирати інформацію про неблагонадійних осіб. Парафіяльні священники повинні були терміново повідомляти єпископа про приїзд до місцевості підозрілих осіб [232, с.330]. Таким чином, з допомогою православної церкви російська влада прагнула повністю контролювати суспільно-політичну ситуацію на Волині.

Побоюючись нового піднесення польського національно-визвольного руху, православний клір особливо уважно ставився до будь-яких дій місцевої шляхти. Зокрема, в 1833 р. єпископ Іннокентій доводив до відома влади, що у м. Бердичеві на Успенському ярмарку польські поміщики придбали багато коней та сідел. Також увагу єпископа привернула закупівля ними великої кількості білих картузів, які були забороненими у Варшаві, оскільки позначали польських яacobінців. Крім того, поміщики розпускали чутки, що Варшава захоплена французами, а 5 тис. російських офіцерів везуть у госпіталі; що покійний цесаревич насправді живий та ін. [25, арк.12]. Схоже донесення російська адміністрація отримала від єпископа в 1834 р. Останній повідомляв, що місцевий вчитель Пенчковський закликав волинську шляхту до повстання проти Росії та імператора [19, арк.5].

Приклад православної еліти наслідували і рядові священники. Так, парафіяльний священник В. Постольський із с. Великий Жеребок Старокостянтинівського повіту повідомляв владу про переписку і зв'язки поміщика цього села зі своїм братом, який брав участь у польському повстанні та проживав у Галичині [33, арк.8]. Батюшка П. Бродський доводив до відома місцевої адміністрації, що поміщики Дубенського і Луцького повітів вороже ставилися до царського уряду. Так, за

свідченнями Бродського на території Дубенського повіту проживав колишній голова земського суду Л. Мальчевський, який брав участь у польському повстанні 1830–1831 рр. Незважаючи на заборону перебувати на території губернії, шляхтич мешкав у свого брата – поміщика у с. Рогозна, який обурливо висловлювався на адресу російської влади. Також до повіту повернувся учасник польського повстання шляхтич В. Рибчинський. Коли свідчення, отримані від священика, були перевірені, то виявилось, що В. Рибчинського амністували і він мав повне право перебувати в цій місцевості. Щодо Л. Мальчевського, то жодних доказів перебування його в повіті знайдено не було [29, арк.6]. Священик Ясинський із с. Ярославичі Дубенського повіту сповіщав про розмову між волосним писарем Янковським і старшиною Шліхте. У ній йшлося про відновлення Польської держави і у зв'язку з цим необхідністю знайти вчителя польської мови для дітей селян [36, арк.10]. На думку автора, частина православного духовенства доносила імперській владі про ситуацію в губернії, вважаючи що таким чином вона виконує свій моральний обов'язок і сприяє збереженню миру в державі.

Слід зазначити, що протистояння між волинськими шляхтичами та представниками офіційного віросповідання на Волині мало глибоке коріння. Перша причина цього явища стала очевидною, оскільки поляки традиційно були католиками, а православ'я та латинська віра не дуже мирно вживалися на одній території. По-друге, польські поміщики – це великі землевласники, що однозначно викликало задрість недостатньо матеріально забезпеченого православного кліру. Крім цього, волинські шляхтичі пам'ятали проурядову позицію православних священиків у період польського повстання 1830–1831рр. Волинський єпископ Іннокентій у своєму зверненні від 6 серпня 1833 р. наголошував на переслідуваннях польськими поміщиками батюшок. Зокрема, ієрарх стверджував, що деякі поляки «...отримували свідчення про осіб, які на них доносили і навіть знали про суть цих повідомлень» [24, арк.6]. Після

цього, внаслідок помсти повстанців, донощики змушені були покинути власні господарства та цю місцевість і перейти в інші, віддалені парафії. Деякі священники переходили на воєнне духовенство. У своєму зверненні Іннокентій скаржився, що через страх розплати православні духівники перестали інформувати його про настрої суспільства в губернії. Внаслідок цього єпископ за останніх три місяці отримав всього три чи два донесення. Також невдоволення ієрарха викликала позиція місцевої адміністрації, «...яка не звертала належної уваги на старанність православного духовенства в такій важливій справі» [24, арк.6]. Таким чином, не маючи повного контролю над ситуацією у краї в період піднесення польського національно-визвольного руху, офіційна влада вимагала від служителів культу свідчень про настрої населення на Волині. Але з помстою поляків православні священники залишилися сам на сам. Це й не дивно, тому що після повстання імперський уряд не мав бажання категорично налаштовувати проти себе польську шляхту.

До падіння престижу православ'я на Волині призводило й те, що місцеве духовенство часто використовувало донесення в особистих цілях. На цю особливість своїх підлеглих зважало і вище керівництво духовного відомства. Так, єпископ Іннокентій досить часто сумнівався у свідченнях православних священників. Зокрема, в 1833 р. він пропонував перевірити повідомлення дяка В. Юхновського м. Коркове, оскільки, крім його показань, жодних інших свідчень по справі не містилося. Дяк стверджував, що у м. Коркове шляхтич Дрогаєвський поширює чутки про розгром російських військ у Польському царстві силами поляків та французів [21, арк.6]. Іноді служителі культу доносили і на представників власного духовного стану. Так, дяк Овруцького повіту Р. Вигурецький доносив єпископу Іннокентію, що місцевий парафіяльний священник І. Гречина промовляв на адресу царя злісні слова. У результаті розслідування, проведеного Овруцьким земським судом, не виявилось жодних доказів проти священника [8, арк.8]. Можливо, таким чином дячок хотів помститися

за якісь образи батющі. Зрозуміло, що, зводячи власні рахунки з особистими ворогами за допомогою кляуз, православний клір виявляв себе не в найкращому світлі перед парафіянами. Разом з тим, існування самих донощиків, а особливо у духовному стані, було індикатором глибокої моральної кризи суспільства.

Доноси духовенства ще раз підтверджують тезу про низький моральний рівень православного кліру. Ще одним з проявів духовного занепаду служителів культу було пияцтво. Так, священник І. Короновський повідомляв, що дячок Д. Кащирський із с. Кликови відмовлявся приходити до церкви, весь час пиячив у корчмі з місцевим населенням. Крім того, дячок підбурював селян красти з церкви різні культові предмети [62, арк. 2]. Архівні документи містять безліч подібних випадків. Таким чином, для волинського православного духовенства надзвичайно актуальним було питання тверезого способу життя.

Православні священники продемонстрували проурядову позицію і під час «об'єднання» православної і уніатської церков. Духовенство офіційної конфесії своїми діями всіляко намагалось допомогти місцевій владі приєднати уніатів до православ'я. Одним із обов'язків батюшок у цей період стало розтлумачення хибної природи унії. Так, за матеріалами місцевої преси, жителі Ковельського повіту, особливо м. Ратне, зустріли новину про «воз'єднання» церков спротивом. Для залагодження конфлікту вище єпархіальне керівництво відкомандирувало до цієї місцевості архімандрита Ієрофея, який мав «уразумить заблуждаючихся». Автор статті впевнений у тому, що саме архімандриту вдалося «пояснити обуреному населенню істину унії» і таким чином стабілізувати ситуацію у регіоні. Проте, у публікації замовчуються справжні причини невдоволення колишніх уніатів, яких проти волі змушували відмовитись від свого традиційного віросповідання. Православне духовенство було зацікавлене нсамперед у найшвидшій реалізації акта 1839 р. Внаслідок об'єднання церков сфера впливу офіційної релігії поширювалась на значну кількість

вірян. Тому священики з ентузіазмом виконували розпорядження керівництва «на користь православної церкви» [148, с.183].

Вагомим чинником, від якого залежали позиції офіційної релігії на Волині, було матеріальне забезпечення кліру. Воно залишалось найбільш болючою проблемою для сільського парафіяльного духовенства. З метою поліпшення фінансового становища служителів культу уряд здійснив секуляризаційну реформу. На Правобережжі вона проходила із значним відхиленням від загальноімперського шаблону. Головна увага під час реалізації реформи приділялася саме сільському православному духовенству. Для того, щоб православна церква мала надійну економічну опору в краї, влада наділила парафіяльне духовенство земельними ділянками. Зокрема, 20 липня 1842 р. було обнародовано «Положення про одноразову допомогу для сільського православного духовенства в губерніях Вітебській, Могилівській, Мінській, Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та Білостоцької області» [270, с.233]. Цей документ зобов'язував сільські громади виділити причетам по 33 десятини землі. Для забезпечення духовенства сільським причетам призначалися штатні оклади у вигляді постійних виплат. Також у положенні підкреслювалося, що церковна земля є службовим наділом і не підлягає відчуженню [340, с.17]. Таким чином, внаслідок цього документа пріоритетні права на землю та матеріальне утримання в регіоні одержувала православна церква. Обдаровуючи священиків землею, офіційна влада ще більш прив'язувала їх до себе, оскільки підтримка уряду була гарантією їх економічного процвітання.

На нашу думку, секуляризаційна реформа була орієнтована не тільки на матеріальне збагачення православного кліру. Економічна незалежність священиків безперечно мала б відбитися на їх взаєминах із парафіянами. Хронічною хворобою російської православної церкви на Волині було недостатнє фінансування. Деякі сільські священики, отримуючи мізерне жалування, для того, щоб утримати сім'ю, змушені були брати з парафіян

плату за треби тощо. Тепер же, маючи власну землю та господарство, батюшки мали стати матеріально незалежними від місцевого населення, що могло б покращити їх взаємини з селянами. Священик, не обтяжений фінансовими проблемами, міг більше часу присвятити душпастирській діяльності та стати справжнім взірцем для парафіян. Отже, ми вважаємо, що секуляризаційна реформа на Волині була спрямована на налагодження стосунків між духовенством та вірянами і таким чином посилення ідеологічного впливу російської православної церкви на Волині.

Проте, зміни у матеріальному забезпеченні православного кліру мали протилежний результат. Так, внаслідок нововведень у кріпосних селян з'явився новий обов'язок – роботи на церкву, які раніше виконували лише церковні селяни [270, с.117]. Парафіяльне духовенство фактично перетворилося на дрібних поміщиків. Селяни мали забезпечувати священиків житлом, господарськими будівлями, на випадок пожежі відбудовувати їх садиби, надавати новому душпастирю одноразову допомогу борошном і посівним матеріалом [237, с.234]. Недостатній контроль влади за нормами праці відкривав священикам можливості для зловживань, які нерідко виходили за будь-які межі. Подібні випадки породжували ненависть парафіян до служителів культу, частими були інциденти фізичної розправи над священиками, виступів проти російської церкви, підпалів попівських садиб та ін. [237, с.113]. Отже, навіть після заходів щодо покращення матеріального становища місцевого священства, престиж останнього серед місцевих вірян був низьким, а навіть, власне, занепав ще більше.

Головною причиною складних відносин між населенням і духовенством була недалекоглядна політика царського уряду. Так, перетворивши священиків на дрібних землевласників, російська влада власними руками перервала і без того слабкий зв'язок між селянами і більшістю духовенства. Раніше сільський священик мав приблизно той матеріальний рівень, що і його парафіяни, що й забезпечувало йому

авторитет серед місцевого населення. Сфера впливу таких духівників охоплювала не тільки церкву, а й особисте життя вірян. Після секуляризаційної реформи батюшки втратили довіру парафіян. Тепер праця на церкву мало чим відрізнялася від повинностей, які виконували кріпаки на користь польських поміщиків. Деякі священники стали навіть гіршими, ніж землевласники. І якщо колись на утиски з боку поляків селяни могли б поскаржитись хоча б у церкві, то жалітися на батюшок фактично не було кому. Тому конфлікт між духовенством і вірянами загострився ще більше.

Свідченням невисокого авторитету православного духовенства на Волині були часті випадки псування або знищення майна священників. Так, у с.Підліски Острозького повіту підпалили сарай із хлібом місцевого попа І.Лозинського [4, арк. 5]. У підпалі підозрювався селянин Селичук, який працював у Лозинського за наймом. Подібними способами (підпалами, псуванням реманенту) селяни проявляли своє ставлення і до поміщиків. Тобто, цей випадок ще раз підтверджує тезу про те, що місцеве селянство почало ототожнювати православний клір з поміщиками. У 1867 р., намагаючись якимось змінити цю ситуацію імперська влада навіть змушена була скасувати «Положення» 1842 р. Проте, місцеві священники сприйняли це як наступ на права власної церкви [261, с.17]. Через серйозний спротив духовенства в 1872 р. уряд відновив забезпечення сільських причетів земельними ділянками і житлом, проте без «панщини на попів» [270, с.114]. Таким чином, місцеві священники повністю вжилися в роль дрібних поміщиків, відведеної їм місцевою владою, та ні за яких умов не бажали втратити цей статус. Відміна трудової повинності на користь церкви призвела до певного покращення у взаєминах між духовенством та парафіянами.

З іншого боку, реформи уряду проведені у сфері матеріального забезпечення православних священників призвели до майнового розшарування цього стану. Не всі душпастирі змогли отримати користь від

цих змін. Лише частина цієї верстви суспільства перетворилася на поміщиків, матеріальний стан всіх інших залишався скрутним. Саме незаможні православні батюшки були близькими до населення і розділяли його антикріпосницькі настрої. Крім них, активно критикували існуючий лад представники нижчого кліру. Бідним дячкам та паламарям не було чого втрачати на відміну від тих священиків, які більшість свого майна отримали з рук влади і вже встигли розбагатіти. Іноді саме нижчий клір спонукав місцеве населення до виступів проти поміщиків. Так, у с. Хижинець Житомирського повіту дячок підбурював селян до несплати оброку поміщику Сеницькому за викуплену землю [87, арк. 7].

Офіційна влада продовжувала інтегрувати православне духовенство на державну систему Російської імперії. Крім пасторських обов'язків, духовенство мало виконувати ще й чиновницькі функції. Зокрема, уряд активно залучав служителів культу до впровадження на Волині інвентарної реформи 1847–1848 рр. Приступаючи до проведення цієї реформи, Микола I прагнув, з одного боку, послабити суперечності між поміщиками та селянами, з іншого, перетворити селян на певну опору в боротьбі проти польського національно-визвольного руху [261, с. 18]. Фактично інвентарі спрямовувались проти польської шляхти, оскільки в них регламентувалась панщина. На Волині селянам було роздано особливі книжки із чітко визначеним обсягом повинностей і панщини [306, с.444]. На нашу думку, інвентарна реформа мала стати ще одним кроком до зміцнення позицій самодержавства в регіоні. На практиці інвентарна реформа виявилася відірваною від життя і не могла реалізуватися. Селян не задовольняли половинчасті поступки влади, вони вимагали повної особистої свободи. Через православне духовенство уряд намагався поширити ці, не надто популярні, нововведення серед місцевого населення.

Саме священики повинні були оголошувати правила інвентарної реформи в церквах. Однак, іноді православні батюшки недбало ставилися

до цієї функції. Розуміючи абсурдність нововведень і що ні до яких істотних змін вони не приведуть, священник с. Борщовки В. Давидович сам не читав документ. Він віддав вручені йому інвентарні правила освіченому селянину Т.Череватову для пояснення селянам. Можна припустити, що Череватий роз'яснив ці правила населенню не з тієї точки зору, яку вимагала офіційна влада. Така поведінка селянина була виправдана місцевими можновладцями тим, що Череватий був схильний до пияцтва, а тому був зарахований до неблагонадійних осіб. Крім цього, сам батюшка теж трактував інвентарі на користь селян. За інвентарними правилами передбачалося, що кожне тяглове господарство (таке, що мало коней або волів) мало відробити чотири дні панщини на тиждень. У напівтяглових господарствах (що мали половині наділи) чоловіки мали відпрацювати два дні на тиждень, а жінки – один день. Священник пояснив селянам, що тяглове сімейство повинне відробляти в тиждень не більше ніж 2 дні панщини, а напівтяглове по 1 дню, що суперечило другому пункту інвентарних правил. Також В. Давидович звинувачував місцевого поміщика А. Левицького в тому, що він забороняв селянам проганяти худобу через свої сінокісні поля [11, арк. 9]. Таким чином, православний священник став на захист селян, намагаючись вберегти їх від поміщицької сваволі.

Проте, під час розслідування справи В. Давидовича були виявлені несподівані факти. Місцева влада стверджувала, що в селян жодних претензій до поміщика А. Левицького немає. Навпаки, селяни скаржилися на священника, нібито під час пасхальних свят, замість приготування до говіння та причастя він змусив селян до тяжкої праці, хоча за інвентарями заборонялося примушувати працювати селян у православні свята. Давидович силував своїх парафіян як чоловіків, так і жінок, працювати у його господарстві тиждень. Не зупинило його навіть те, що згідно з інвентарними правилами для чоловіків і жінок визначалися різні норми панщини [11, арк. 10]. На нашу думку, подібні звинувачення на адресу

священика є доволі дивними, особливо враховуючи те, що раніше він особисто скаржився на утиски його і селян поміщиком, намагався зменшити кількість днів панщини для населення. Можемо припустити, що за допомогою подібних звинувачень царська влада вирішила нейтралізувати неблагонадійного священика, очорнивши його репутацію.

Найактивніше проти інвентарної реформи виступали представники нижчого кліру. Зокрема, у с.Замшани Ковельського повіту дяк Микалевич підбурював державних селян до непокори поміщику. В результаті впливу Микалевича неписьменні селяни просили грамотних осіб писати від імені аграріїв скарги на економію. У цих зверненнях вимагалось зменшити панщину та інші інвентарні повинності, відібрати на користь селян орні і сінокісні землі, риболовні місця. Крім цього, внаслідок провокацій дяка, селяни не займалися господарськими справами в робочий час і взагалі вийшли з-під контролю економії. Вночі селяни збиралися у державних поселеннях у ватаги для розмов з дячком. Виявилось, що на цих зібраннях селяни віддавали Микалевичу значні кошти для того, щоб останній виїхав до Петербурга відстоювати інтереси аграріїв [7, арк. 3]. Таким чином, дячку вдалося не тільки спровокувати селян до непокори поміщику, а й очолити цей спротив.

Крім цього, на думку автора, з ініціативи Микалевича антифеодальна боротьба селян могла набути нового характеру. Тепер йшлося не про стихійні бунти, а про відстоювання прав населення законним способом. Саме дяк мав представляти інтереси селян у імперській столиці. У цьому випадку можемо провести паралелі між волинським дяком та Л. Кобилицею, якому теж буковинські селяни довірили право відстоювати власні інтереси, а пізніше й представляти їх у австрійському парламенті.

Паламар с. Зачернече Ковельського повіту Львович теж виступав проти введення інвентарів. Священнослужитель мав власне бачення інвентарних правил 1848 р. Розпиваючи алкогольні напої у місцевій корчмі, паламар хибно тлумачив інвентарні правила, викликаючи

невдоволення місцевих селян. Для розслідування цієї справи Духовна консисторія наказала священику Малевичу разом із місцевим чиновником з'ясувати всі деталі події. У результаті цього виявилось, що після того як місцевий священик прочитав у церкві інвентарні правила, ввечері Львович почав пояснювати їх зміст селянам. Перебуваючи у нетверезому стані у корчмі, паламар відповідав на всі питання присутніх селян, неправильно роз'яснюючи їм інвентарні правила. Проте, як виявилось в ході слідства, Львович не вкладав жодного злого наміру у свої слова, а інвентарні правила неправильно зрозумів через власну неграмотність [11, арк.7]. Але навіть такі дії Львовича стали приводом до хвилювання селян.

Таким чином, маємо факти недоволення православного духовенства впровадженням інвентарної реформи на Волині. Можемо припустити, що подібних випадків антикріпосницької діяльності священиків було значно більше. На нашу думку, до опозиційних дій найчастіше вдавалися нижчі церковнослужителі. Дячки та паламарі були ближчими до народу й тому співпереживали всі його проблеми. Однак, головною проблемою у дослідженні цього питання є нестача архівних джерел. Російська імперія всіляко замовчувала випадки інакодумства в лоні православної церкви, оскільки вона була однією з головних опор держави. Коли ж про подібні інциденти йшлося відверто, то представників духовенства, які наважилися виступити проти самодержавства в документах зображували як людей неосвічених та аморальних. Тобто, російська влада намагалася всіляко принизити в очах сучасників противників режиму.

Наше припущення про недоволення нижчого кліру інвентарною реформою підтверджують подальші дії імперської влади. Так, 7 квітня 1848 р. з Духовної консисторії було відправлено циркулярні накази в підвідомчі їй духовні управління. Згідно з цими документами, духовенство мало пояснити всім паламарям єпархії, що читати інвентарні правила мають право лише священики. Кожен паламар, який дозволить собі трактувати інвентарні правила, буде негайно заарештований і відданий під

суд [13, арк.6]. Таким чином, спротив нижчого духовенства впровадженню інвентарної реформи мав масовий характер. Дяки та паламарі нерідко провокували місцеве населення до рішучих дій проти поміщиків. Тому в подальшому влада заборонила паламарям читати інвентарні правила.

Значна частина православних священиків теж трактували інвентарі на користь селян. Така поведінка служителів культу могла стати приводом до селянських заворушень. Тому в 1854 р. царським урядом було видане секретне розпорядження про заборону священикам Київської, Подільської, Волинської губернії читати селянам інвентарні правила [14, арк.6]. Згідно з цим документом преосвященний вікарій мав наказати духовенству Волинської губернії, «...щоб вони інвентарних правил попереднього видання селянам не читали і не пояснювали, а у випадку непорозумінь відсилали їх до «исправников» або очільників дворянства» [14, арк. 7].

Зважаючи на те, що сільське православне духовенство розділяло антикріпосницькі настрої селян, служителі культу з ентузіазмом брали участь у проведенні аграрної реформи 1861 р. Саме священики в присутності чиновників і поліції оголошували царський маніфест у церквах [231, с.114]. Проте, на цьому обов'язки кліру не закінчувалися. Духовенство, як і раніше, повинне було спостерігати за ситуацією в краї і спрямовувати її у потрібне для влади русло. Зокрема, батюшки мали дотримуватися інструкції, створеної московським митрополитом Філаретом. Згідно з нею священики мали вжити заходів для збереження спокою серед населення [231, с.114.] Крім цього, уряд вимагав від сільського духовенства переконувати парафіян зберігати вірність царю і послух владі, непохитно і сумлінно виконувати законні повинності і сплачувати відповідні податки і оброк, щоб у такий спосіб було збережено добробут поміщиків.

Іноді й самі сільські священики власним роз'ясненням реформи загострювали суспільно-політичну ситуацію у регіоні. Так, внаслідок «неправильного» трактування Маніфесту 1861 р. священником

І. Лотоцьким у його парафії поширилось невдоволення змістом документа. І.Лотоцький у нетверезому стані з'явився до місцевої церкви, де були присутні селяни із сіл Барухове, Звірове і Кобче. Після цього священник наказав дячку прочитати маніфест і сам роз'яснив селянам, що вони не повинні більше коритися поміщикам. Крім цього, Лотоцький відзначив, що бере на себе обов'язок розтлумачувати зміст документа, роблячи при цьому порівняння, що «...як зрубані сокирою дерева не існують, так і маніфест зрубав владу поміщиків над селянами» [10, арк.10]. Запальна проповідь священника спровокувала селян до виступу проти місцевого поміщика. Незважаючи на те, що на місце події прибули Луцький земський ісправник та протоієрей І. Метелицький, їм не вдалося заспокоїти селян. Місцеве населення, за підбурюванням Лотоцького напало на будинки поміщика І. Перетятковича.

У цій ситуації сумніви викликає той факт, що священник, розтлумачуючи маніфест, перебував у нетверезому стані. Можемо припустити, що Лотоцький був людиною імпульсивною та емоційною. Можливо, роз'яснюючи маніфест селянам, емоційний священник вийшов з-під контролю, заявивши, що «...владу поміщиків над селянами зрубано». Крім цього дивним є те, що промова нібито нетверезого Лотоцького стала приводом до селянських заворушень у кількох селах. Можна припустити, що Лотоцький був тверезим, коли оголошував селянам про скасування кріпацтва. Офіційна влада просто вигадала байку про захмелівшого священника, щоб хоч якось виправдати його вчинок. В 1862 р. до непокори селян с. Ступно Дубенського повіту закликав місцевий дяк І. Чудакович. Під час зборів сільської громади священнослужитель у своєму виступі заохочував присутніх не виконувати повинності поміщикам [93, арк.8].

Варто ще раз наголосити, що лише незначна частина православного духовенства поділяла антикріпосницькі настрої селян. Завдяки підтримці офіційної влади деякі сільські священники розбагатіли і нічим не відрізнялися від поміщиків. Одним із проявів селянського

антифеодалного руху на Волині стало шкідництво і руйнування майна заможних православних священників, які в цей час теж мали великі земельні угіддя. Так, у 1870 р. у с. Великі Косівці Кременецького повіту згоріли господарські будови та хліб у скирдах православного священника Германовського. Збитки, завдані йому, становили близько 994 руб., що було немалою сумою. У підпалі підозрювався місцевий селянин Г.Деркач [5, арк.79]. Ймовірно, знищуючи або псуючи власність православного духовенства, місцеве населення зводило рахунки з останнім за панщину і повинності на користь церкви.

Царський уряд прагнув залучити православний клір не тільки до боротьби з антифеодальними настроями селян, а й до придушення польського національно-визвольного руху. Проте, навчені гірким досвідом помсти польських поміщиків після повстання 1830–1831 рр., православні священники не дуже активно співпрацювали з урядом під час повстання в 1863–1864 рр. Від парафіяльних духівників вимагали переконувати селян повідомляти російським військам відомості про розташування повстанських загонів, відбирати у селян польські прокламації і листівки, в яких закликали населення до рішучої боротьби проти царського самодержавства [281, с. 131]. Але у порівнянні з листопадним повстанням у цей період піднесення польського руху духовенство зайняло більш пасивну позицію. На території Волинської губернії випадки відкритого конфлікту між священниками і повстанцями були поодинокими. В цілому основна маса духовенства обмежувалася лише проголошенням у церквах різних урядових закликів і звернень до народу. Так, до нагородження бронзовою медаллю «На пам'ять про придушення польського заколоту 1863–1864 рр.» від Волинської єпархії було представлено всього дев'ять осіб [231, с.117]. Звичайно, це була не та кількість осіб, на яку розраховувала імперська влада.

Наприкінці XIX ст. імперська влада використовує православний клір для нейтралізації нового ворога – соціалізму. Ідеї про рівне суспільство

набувають все більшої популярності серед «темного» народу. Тому, у 1881 р. обер-прокурор Синоду К. Победоносцев звертається до волинського архієпископа Дмитрія з проханням вплинути на населення через парафіяльне духовенство. Архієпископ мав обрати кількох найбільш благонадійним священників і доручити їм «викладати настанови з церковної кафедри», беручи до уваги місцеві особливості парафії. Батюшки мали вселяти селянам віру в те, що агітатори обдурюють їх і що їх ідеї про рівне суспільство не принесуть нічого, окрім дестабілізації ситуації у країні. Також священники мали переконати парафіян, що лише цар прагне покращити життя народу і зробить він це законними способами [85, арк.2].

Волинське єпархіальне керівництво одразу почало реалізовувати прохання обер-прокурора Синоду. За умов цілковитої конфіденційності священників, які, на думку місцевої влади, були «благонадійними» ознайомили з їх функціями. Священик Ф. Перенастий стверджував, що духовенство Ковельського повіту одноголосно виступило проти «бунтівної крамоли». Більшість батюшок «...слідуючи своєму покликанню і виконуючи обов'язок справжнього громадянина будуть пильно охороняти своїх парафіян від подібних ідей» [85, арк. 3]. Таким чином, проурядова громадянська позиція значної частини православного духовенства була їх свідомим вибором. Деякі з них у служінні Російській імперії вбачали сенс свого життя та намагалися забезпечити порядок у державі.

Тому значна частина православних священників з ентузіазмом виконували розпорядження уряду, істотно впливаючи на настрої селян. Так, протоієрей І. Зилиткевич повідомляв, що в його парафії поширилися чутки, що земля, яка належала поміщикам, буде надана селянам. Але ці розмови швидко стихли завдяки місцевому священнику, який робив потрібні пояснення при відправлянні треб [85, арк. 9]. Подібні рапорти надходили з усіх куточків губернії. Таким чином, у період піднесення революційного руху зростає й громадська активність православного духовенства, яке свідомо підтримувало всі дії офіційної влади.

У боротьбі з соціалістичними ідеями відзначився вже згадуваний священик І. Лотоцький. Різкі висловлювання в адресу реформи 1861 р. не завадили священику зайняти посаду благочинного четвертого округу Рівненського повіту. Кардинально змінилися політичні переконання Лотоцького. У 1881 р. він звітував вищому єпархіальному керівництву, що у його окрузі жодних чуток про перерозподіл землі не поширюється. Крім цього, він наказав всім священикам прислухатися до народу та на випадок крамоли заперечувати їх [85, арк. 9]. Можемо припустити, що І.Лотоцький змінив своє ставлення до аграрного питання під тиском місцевого духовного керівництва. Після вільнотдумного трактування Маніфесту 1861 р., священик усвідомив небезпечність подібних дій. Цілком ймовірно, що сам батюшка й надалі продовжував підтримувати селян, проте відкрито оголосити свою позицію більше не наважився. Таким чином, у цьому випадку ми зустрічаємося із проблемою подвійної моралі. Значна частина духовенства усвідомлювала недоліки існуючого самодержавного режиму. Проте, за умов повної матеріальної залежності від влади не всі наважувалися відстоювати свої погляди.

Значна частина православних священиків продовжувала інформувати владу про суспільну ситуацію та релігійні відносини в регіоні. Зокрема, в 1869 р. парафіяльний священик М. Берестовський с. Городок Рівненського повіту повідомляв про селянина Козярського православного віросповідання. Козярський відвідував костьол, не сповідувався в церкві, працював під час православних свят. Крім цього він агітував селян виступити за відновлення польської держави [102, арк.4]. В документі не вказано про причини такої поведінки Козярського. Можемо припустити, що раніше селянин був католиком чи уніатом, однак примусово змушений був змінити своє віросповідання.

Вбивство царя Олександра II призвело до реакційної діяльності царського уряду. В цей час активізує свою діяльність і російська православна церква. До боротьби за посилення позицій самодержавства

продовжували залучатися православні священники. Зокрема, 28 червня 1881 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії видав спеціальний таємний циркуляр. Згідно з ним волинський губернатор спільно з місцевим єпархіальним керівництвом мав організувати «...розумний вплив на місцеве населення з боку парафіяльного духовенства». Ці заходи здійснювалися з метою «...перешкодити поширенню серед селян нерідко хибних суджень про явища державного життя взагалі, та, зокрема, відносно нібито майбутніх змін у земельних відносинах» [85, арк.6]. Архівні документи засвідчують, що значна частина православних служителів культу почала реалізовувати зазначену інструкцію у життя.

Ще одним проявом православної церкви закріпити своє прагнення стати невід'ємною частиною суспільства стало надзвичайно пишне вшанування різних урочистих дат. Це робилося для того, щоб проілюструвати силу і велич православ'я в краї. Уряд не шкодував коштів для організації православних святкувань. Так, у 1898 р. за сприяння архієпископа Модеста в м. Житомирі було побудовано і освячено новий чоловічий монастир. У день цієї урочистої події до монастиря на руках перенесли ікону Почаївської Божої матері [329, с.239]. Святкування 900-річчя православ'я на Волині набуло загальнодержавного характеру. Урочисто відзначалося 50-річчя об'єднання уніатів з православ'ям (1898 р.), 100-річчя приєднання Волині до Росії (1893 р.) [329, с.239]. У 1890 р. у присутності князя Костянтина Костянтиновича відбулося освячення храму в м. Володимир-Волинському. У звіті волинського губернатора за 1898 р. відзначається, що такі процесії мають велике значення для населення, служачи деякою протиположністю католицизму [18, арк. 9].

Щоб послабити вплив католицької віри, офіційна влада змінює латинські свята православними. У дні вшанування католицьких святих у російських церквах відправляються служби православним мученикам.

Зокрема, на Волині особливо поширеним був культ католицького святого А. Падуанського, якого вшановували 12-13 червня. У цей день уряд пропонує відправляти служби у парафіяльних церквах на честь Великомучениці Анастасії [287, с.177]. Таким чином, для збільшення ролі православ'я на Волині, російська влада поступово викорінює звичні для цього регіону культурні набутки католицької віри. Одним з проявів цього процесу була заміна латинських свят православними. Разом з тим урочисті святкування різних пам'ятних дат мали звернути увагу населення на віковичний зв'язок Волині з Російською імперією.

Проте, незважаючи на намагання можновладців створити ілюзію міцної та надійної російської православної церкви насправді ситуація складалася іншим чином. Дуже часто служителі культу не могли забезпечити найнеобхіднішим власних парафіян. Православна церква на Волині навіть наприкінці XIX ст. мала проблеми. Зокрема, гострою була нестача православних храмів і священників. У порівнянні з католицькими костьолами православні церкви виглядали бідно, особливо в селах [250, с.239]. Виходячи з цього, частина православних вірян змушені були молитися в костьолах, тим більше, що в деяких церквах не вистачало місця для великої кількості парафіян. У цій ситуації не завжди йшлося про зміну православними вірянами віросповідання через нестачу церков. Можна припустити, що парафіяни обирали для здійснення треб храм, що розміщувався до них найближче, не маючи значення до якої конфесії він належав. Однак, для піднесення авторитету православної віри на Волині необхідно було обов'язково побудувати нові церкви.

Крім цього, на території губернії існувала велика кількість вакантних місць священників, що теж негативно відбивалося на позиціях православ'я на Волині. Досить часто у подібних випадках місцеве населення починало відвідувати католицькі костьоли або приєднуватися до штундистів чи інших сект. Не останню роль тут відігравала поширена на Волині традиція спадковості вакансії парафіяльного священника. Так, посада померлого

батьошки не заміщувалася, поки його донька не виходила заміж за чоловіка, який готується стати священиком. Іноді цей етап тривав роками, тому місцеві парафіяни переходили до іншої конфесії.

Невирішеною залишалася проблема взаємовідносин між православним духовенством і вірянами. У багатьох сільських парафіях губернії священик і парафіяни становили два ворожих табори. Головною причиною цього явища продовжувала залишатися матеріальна залежність батьошок від парафії. Російський уряд намагався допомогти бідним православним священикам, особливо тим, які мали авторитет серед парафіян [98, арк.14]. Однак, навіть наприкінці XIX ст. сільським священикам не вистачало на життя державного утримання. Тому нестачу коштів служителі культу доповнювали або сільськогосподарськими заняттями, або платою за треби. Крім цього, надзвичайно низьким залишався рівень освіченості священиків. Навіть станом на 1900 р. волинський губернатор відзначав, що за цим показником православні священики залишаються нижчими за католицьких та лютеранських пасторів [268, с.88]. У населення склалося презирливе ставлення до православних отців.

Негативно відбивалася на репутації православних священиків їх активна співпраця з урядом. У цей час імперській владі вдалося повністю вписати духовний стан до бюрократичної системи. Так, на Волині навіть на початку XX ст. діяв «Табель про ранги» проголошений Петром I ще в 1714 р. Згідно з ним священики прирівнювалися до 16 службових класів. Вищі ієрархи: митрополити, архієпископи та єпископи – прирівнювалися до генералів; протоієреї – до капітанів, а молоді священики та диякони – до лейтенантів [290, с.27]. Таким чином, церква була повністю підпорядкована державі.

Маючи беззаперечну підтримку з боку імперської влади православні священики нерідко зловживали своїм становищем. Так, у звіті про стан Волині за 1900 р. губернатор відзначав, що за три роки його правління він

отримав більше 20 прохань селян перевести їх батюшок в іншу парафію [18, арк. 9]. В основному це були звинувачення у здирництві, відмові відправляти треби, недбалому ставленні до своїх обов'язків, грубості, аморальності, утисках та ін.

Архівні документи містять підтвердження того, що поведінка певних священиків іноді була неприпустимою для їх посади. Так, у 1891 р. житель м. Ковеля О.Мойсеєнко скаржився на настоятеля Ковельського собору А. Барановича. Мойсеєнко звинувачував протоієрея Барановича у розповсюдженні чуток про те, що він разом із його дружиною Наталією Анатоліївною є членами таємного антиурядового товариства, не відвідують церкву і не приходять на сповідь. Скаржник вважав, що священик звів наклеп на його родину через особисту образу. Так, коли Наталія Анатоліївна відкрила у м. Ковелі приватне жіноче училище, вона не запропонувала отцю посаду законовчителя, що й стало приводом до ворожнечі. Крім розповсюдження чуток, протоієрей Барановський усіляко принижував Мойсеєнків. Для того, щоб залагодити конфлікт, дружина Мойсеєнка разом з ученицями почала відвідувати служби у соборі. Під час одного з богослужінь священик почав вимагати, щоб Н.Мойсеєнко покинула ту частину храму, де вона перебувала, і нацькував на неї жандарма. В своїй скарзі О.Мойсеєнко зазначав, що «...протоієрей перебував у майже всіх містах Волинської губернії, але через свій складний характер був переведений з однієї парафії в іншу» [16, арк. 7]. Зрозуміло, що подібна поведінка була неприпустимою для служителя культу, але вище духовне керівництво не вжило рішучих заходів щодо Барановича. Закономірно, що безкарність подібних вчинків православного духовенства викликала ще більшу зневагу парафіян до священиків і російської влади.

Крім цього, навіть порядні православні священики іноді не могли справно виконувати власні обов'язки. Сільське духовенство повинно було весь час пересуватися по території парафії, яка іноді охоплювала кілька

сіл, що було доволі тяжкою справою, особливо для священників похилого віку. Тому урядом була здійснена спроба встановити вікову межу по старості для священнослужителів та виробити систему пенсійного забезпечення. І хоча це питання вже давно назріло в губернії, перші рішучі заходи щодо його вирішення здійснюються наприкінці XIX ст. Так, у 1895 р. було засновано пенсійний фонд Волинської єпархії. Піком державного соціального захисту став 1902 р., коли було прийнято положення Статуту про пенсії. Статутом гарантувалося отримання пенсій та одноразових допомог при звільненні зі служби священно-, церковно-служителям, а після їх смерті вдовам і дітям [199, с.433]. На нашу думку, пенсійне забезпечення сприяло зростанню престижу священницької справи, оскільки тепер духовні особи отримували хоч якісь гарантії матеріально забезпеченого майбутнього.

Незважаючи існуючі проблеми, у цей час поступово зростає число православних парафіян. На початку XX ст. саме православ'я нараховувало найбільше число парафіян. За даними загального перепису населення 1897 р. кількість православних Волинської губернії становила 2,1 млн. осіб, або 70,4 % [290, с.119]. Проте, насправді авторитет православної церкви залишався низьким. Навіть відомий русофіл митрополит А. Храповницький відзначав, що православне духовенство не має впливу на населення [292, с.88].

Таким чином, у першій половині XIX ст. православне волинське духовенство було політичним союзником імперської влади. Головною мотивацією проурядової діяльності православних священників були їх ідейні переконання та матеріальна залежність від російського уряду. Тому православне духовенство підтримувало всі дії царизму і допомагало йому у боротьбі із внутрішніми і зовнішніми ворогами. Після впровадження інвентарних правил 1848 р. у середовищі православного кліру з'являється верства рок невдоволених політикою Російської імперії. Найчастіше опозиційні настрої були притаманні середньому і нижчому православному

кліру. Останній не тільки розділяв антикріпосницькі настрої селян, а й спонукав їх до виступів проти поміщиків.

Отже, суспільно-політична та громадянська позиція волинського духовенства різних конфесій мала серйозні розбіжності. Головним чинником, яким визначалося ставлення священників до різних подій були їх політичні погляди. Духовенство розділилося на прихильників та противників Російської імперії.

Відносини між католицьким кліром та структурами влади імперії одразу набули характеру протистояння. Більшість священників не визнавали входження Волині до складу Російської держави і всі свої зусилля спрямували на відновлення незалежності Речі Посполитої. Цим і пояснювалася їх підтримка польських повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. Крім підтримки повстанців, католицький клір трансливав небезпечні царській владі ідеї і на своїх парафіян. Тому питання обмеження впливу католицької церкви для російської влади мало першочергове значення. З цією метою влада намагалася послабити економічні та ідеологічні позиції католиків на Волині. Подібна політика призводила до ще більшого загострення міжконфесійного конфлікту. Однак, репресивні заходи царського уряду не призвели до рівної ліквідації католицької церкви. На початку ХХ ст. після зменшення тиску царської влади на католицизм спостерігається тенденція до збільшення числа католиків на Волині.

Позиції греко-католицької церкви на Волині були одними з найміцніших в Україні. Уніатські священники мали авторитет серед місцевого населення і отримували матеріальну підтримку від української шляхти. Одразу після приєднання регіону до складу Російської імперії влада здійснює спробу «возз'єднати» уніатів з православ'ям. Ці намагання уряду зустрілися із рішучим опором уніатського духовенства і вірян. Реакцією на обмеження своїх прав стала підтримка уніатським духовенством польського повстання 1830–1831 рр. Для зменшення ролі

уніатського духовенства у суспільно-політичних процесах регіону царський уряд проводить цілеспрямовану репресивну політику, кінцевою метою якої було приєднання уніатів до православ'я. Насамперед, було проведено широкомасштабну інформаційну компанію, в ході якої нав'язувалася думка про хибну природу унії. Частина уніатських священиків брали безпосередню участь у процесі злиття церков. Наслідками цих заходів стала дезорієнтація і пасивність греко-католицького духовенства. У результаті цього греко-католицький клір сприйняв новину про «возз'єднання» без особливого спротиву. Не останню роль в поширенні конформістських настроїв серед уніатів відігравали обіцянки уряду про фінансову допомогу. Тому більша частина уніатського духовенства змушена була пристосуватися до нових умов.

Імперська влада на Волині головним своїм союзником вбачала православну церкву. Духовенство зазначеної конфесії мало здійснювати функції ідеологічного впливу на населення. Крім виконання своїх прямих обов'язків, священики повинні були контролювати суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Більшість священиків відстоювали чітку проурядову позицію. Подібна поведінка була їхнім свідомим вибором, в цьому вони вбачали свій громадянський обов'язок. Іноді батюшки підтримували владу через прагматичні цілі. Для того щоб закріпити панівне становище православного духовенства в суспільстві царський уряд намагався покращити матеріальне забезпечення священиків. Однак, ці заходи мали не однозначний результат. Вони сприяли матеріальному розшаруванню духовенства. Заможні священики фактично перетворилися на дрібних поміщиків і всіляко підтримували імперський режим. Представники середнього і нижчого кліру, які за своїм побутом мало чим відрізнялися від селян не розділяли кріпосницьку політику імперії. Саме в їхньому середовищі поширювалися опозиційні настрої.

РОЗДІЛ 3.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ

3.1. **Форми та методи боротьби католицького й уніатського кліру за освіту і культуру**

Освітня діяльність є важливою складовою життя будь-якої конфесії. Без висвітлення цієї частини функціонування церкви неможливо усвідомити її роль у суспільному житті регіону. Крім того, саме через призму навчання священники здійснювали вплив і на пересічних парафіян. Історично так склалося, що на початку ХІХ ст. на Волині монополію у освітній сфері мали римо-католицька та уніатська конфесії. Протягом тривалого часу саме ці віросповідання займали провідне місце в регіоні. Особливо тут вирізнялися єзуїтські, піарські та василіанські освітні заклади, в яких освітньо-виховний процес проходив у кращих європейських традиціях [329, с.223]. Із приєднанням Волині до складу Російської імперії попередня система освіти поступово реорганізується і підлаштовується під потреби часу. Проте, протягом тривалого часу католики та уніати продовжували відігравати головну роль у функціонуванні освітньої системи регіону.

Безперечним є той факт, що Російська держава при розробці нової освітньої реформи 1803–1804 рр. на новоприєднаних землях використала досвід діяльності Едукаційної комісії у колишній Речі Посполитій. Фактично Едукаційна комісія стала першим в Європі Міністерством освіти [361, с.8]. Під її контролем були всі навчальні заклади краю. Щороку кожна школу перевіряли інспектори (візитатори). Візитатори цікавилися не тільки рівнем знань учнів та педагогічною майстерністю вчителів, а й поведінкою та здоров'ям дітей. Збалансованими були шкільні програми. Ситуація на Волині мало в чому відрізнялася від всього Правобережжя.

Приєднавши цю територію, російська влада отримала майже сформовану освітню систему, яку негайно було потрібно реорганізувати.

Загалом у першій третині XIX ст. Волинська губернія мала розвинуту шкільну мережу: упродовж 1804 – 1827 рр. тут налічувалося від 28 (1805 р.) до 85 парафіяльних шкіл (1808 р.) і 14 середніх шкіл. Римокатолицьке духовенство та василіани продовжували утримувати школи, намагаючись зберегти свої права на освітянську діяльність [357, с.98].

Так, станом на 1804 р. у Віленському навчальному окрузі (до складу якого входила територія Волинської губернії) із 349 викладачів 254 (73 %) становили викладачі, які працювали у костельних та монастирських школах. Активну участь у діяльності шкіл брали чернечі ордени. Із зазначеної кількості викладачі ордену піарів становили 15 %, домініканців – 10 % [318, с.253]. На збереження такої ситуації вплинули: розвиток шкільних і наукових традицій попередньої доби, наявність учительських кадрів та навчальної літератури, підготовленої Едукаційною комісією [318, с.254]. У результаті саме католицьке духовенство мало найкращі позиції у розвитку духовної освіти. Лише католицький клір Луцько-Житомирської єпархії мав на початку століття три семінарії : у Луцьку, Житомирі та Олиці.

Активній діяльності католицьких священиків у сфері освіти сприяла насамперед політична ситуація на Волині початку XIX ст. Так, незважаючи на приєднання до Російської імперії, у цей час поляки відігравали значну роль у реформуванні місцевого шкільництва. Очільник Віленського навчального округу поляк А. Чарторійський мав великий вплив на російського царя. Протягом 1803–1824 рр. А.Чарторійський опікувався освітою. Саме в цей період Віленський округ став найбільшим серед навчальних округів імперії як за територією, так і за кількістю учнів. У цей час не тільки відновлюються старі польські школи, а й відкриваються нові. Тому кількість людей, які розмовляли польською мовою, у західних губерніях подвоїлася, а польський патріотизм знову посилювався [330, с.14].

Слід зазначити, що престиж римо-католицького духовенства прямо пропорційно залежав від позицій поляків у краї. Слово «поляк» було синонімом «католик». Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. поляки становили 10 % загальної кількості населення Волинської губернії [330, с.120]. Поляки становили більшість правлячої верхівки краю, меншою мірою вони були представлені серед міщан і селян.

У союзі з найвпливовішими поляками того часу А.Чарторийським та Т.Чацьким ієрархи католицької церкви завзято займалися діяльністю на освітній ниві. До розбудови освітньої справи було залучено весь клір. Так, 20 жовтня 1803 р. в Луцьку під головуванням єпископа К. Цецішовського зібралося духовенство Луцько-Житомирської дієцезії. Це зібрання постановило всім духовним громадам та особам підтримувати матеріально як існуючі школи, так і відкривати нові. Парафіяльних священиків зобов'язували щотижня відвідувати школу у їх парафіях. Для підготовки вчителів чернечі ордени мали надсилати своїх представників до Віленського університету. На Волині планувалось відкрити 85 парафіяльних училищ [190, с.119]. Таким чином, питання освіти були близькими і нижчому, і вищому духовенству. Рядовий клір ніс безпосередню відповідальність за розвиток грамотності у своєму регіоні.

Багато добрих думок і починань цього зібрання було покладено в Статут для парафіяльних училищ у Волинській, Київській та Подільській губерніях, затверджений Олександром I від 31 серпня 1807 р. [230, с.53]. Таким чином, традиції католицької духовної школи серйозно вплинули й на російську освітню систему. Проект Статуту 1807 р. був укладений Т.Чацьким. Цей закон стосувався як міських, так і сільських шкіл, які передавалися під безпосередній нагляд католицьких священиків і під опіку населення. Католицьке духовенство і надалі зобов'язувалося утримувати початкові школи при монастирях та костьолах [193, с.54]. Таким чином, католицьке духовенство мало опікуватися розвитком початкової освіти в краї.

Завдяки старанням кліру з'являються школи в Овручі, Житомирі, Любарі, Клевані, Володимирі-Волинському та інших містах. Вони відкривались та утримувались за рахунок місцевої знаті та католицького духовенства. Діти у них вивчали такі предмети як Закон Божий, основи польської граматики та арифметики, правила морально-етичної та суспільної поведінки, історію Старого Заповіту, латинську мову [305, с.11]. Фактично програма була складена таким чином, щоб школа виховувала юних католиків у глибокому релігійному дусі і відданості католицькій церкві.

Римо-католицькі ієрархи брали безпосередню участь у розбудові навчальних закладів. Так, завдяки авторитету єпископа К. Цецішовського на Волині розростається мережа церковно-парафіяльних католицьких шкіл. Не чекаючи дозволу російської влади, К. Цецішовський надавав підлеглим прямі вказівки щодо створення початкових шкіл. Зокрема, у вересні 1800 р. єпископ наказав ксьондзу Т. Сушицькому заснувати школу для сиріт у Кодні при августинському та в Чуднові при францисканському монастирях. В 1803 р. францисканці відкрили початкову школу в Житомирі. За сприянням К. Цецішовського в краї виникає велика кількість парафіяльних шкіл [318, с.23]. Саме в цих школах на початку ХІХ ст. більшість населення Волині отримувала освіту. Традиційно жителі регіону відвідувала католицькі та уніатські навчальні заклади, які були для них звичними і близькими.

Під опікою католицького духовенства перебували і духовні семінарії. На Волині подібні навчальні заклади функціонували в Луцьку, Житомирі та Олиці. Найдавнішою та найвпливовішою на території краю була Луцька духовна семінарія. Протягом 1783–1864 рр. її справами займалися ченці. Активно підтримував семінарію єпископ Ф. Туровський. Він наказав із єпископських доходів щороку виплачувати 2 тис. злотих на утримання професорів. Тому в закладі працювали одні з найкращих викладачів того часу. Не поступалися своїм професорсько-викладацьким

складом й інші семінарії. Більшість викладачів отримували вищу освіту та вчені звання в престижних європейських університетах. Так, ректор Луцької семінарії ксьондз М. Крижановський закінчив Віленський університет і отримав ступінь доктора богослов'я, ректор Житомирської семінарії професор ксьондз Д. Чайковський раніше викладав у Віленській духовній семінарії та Віленському університеті, ректор Олицької семінарії ксьондз Г. Пясковський навчався в Краківській та Львівській академіях та отримав ступінь магістра богослов'я [204, с.66]. Серед рядових викладачів семінарій теж не було випадкових людей. Всі вони відповідали найкращим традиціям польської освіти. Католицькі духовні семінарії Волині були помітним явищем у освітній системі всього Правобережжя, викладачі яких мали блискучу освіту та значний педагогічний досвід. Безперечно свої знання та вміння вони передавали вихованцям семінарій.

Активно опікувалися життям духовних семінарій католицькі єпископи. Показовою у цьому відношенні є історія Житомирської семінарії. Щоб забезпечити належне фінансування цього закладу, в 1879 р. К. Цецішовський власним коштом будує та заселяє неподалік Фастова с. Фастівка, прибутки від якого спрямовуються на потреби семінарії. Переймався єпископ самим навчальним процесом. Наприкінці XVIII ст. Цецішевський відвідав у Варшаві ксьондза Семенського і домовився з ним про відрядження до Житомирської семінарії трьох священників для педагогічної роботи. Єрарх власним коштом закупив підручники, релігійну літературу та інше обладнання для семінарії. Він власноручно написав Статут для внутрішнього життя закладу. Крім цього, єпископ надавав матеріальну підтримку семінаріям у Луцьку та Олиці [295, с.387].

Велику роль у функціонуванні семінарій відіграв і наступний єпископ М.Пивницький. Після листопадового повстання 1830–1831 рр. позиції католицької церкви та її навчальних закладів послаблюються. Для того, щоб зберегти римо-католицькі семінарії на Волині, М.Пивницький вирішив об'єднати семінарії у Луцьку, Житомирі та Олиці в один

навчальний заклад. Об'єднана єпархіяльна семінарія розташувалася в приміщенні Житомирського францисканського монастиря [308, с.160].

За умов подальшого посилення тиску царського уряду на католицьку конфесію, єпископу було все складніше відстоювати права власної церкви. Так, у листопаді 1843 р. російський імператор видав указ, згідно з яким всі семінарії на території Росії вийшли з-під влади єпископів [304, с.292]. Фактично, М. Пивницький втрачав контроль над освітньою сферою. Після поразки польського повстання 1863 р. справи семінарії ще більш погіршуються. Єпископ К. Боровський, намагаючись зберегти навчальний заклад, виділяв кошти для навчання частини вихованців семінарії. Проте, у 1876 р. семінарію було закрито. Подальше її існування після відновлення в 1881 р. перебувало в залежності від бажань царського уряду [358, с.166]. Таким чином, Житомирська духовна семінарія своїм життям, завдячує насамперед, римо-католицьким єпископам. Починаючи від К.Цецішовського, ієрархи дбали не лише про навчальні програми, а й про матеріальне забезпечення навчального закладу. Саме Луцько-Житомирські єпископи відстоювали інтереси семінарії під час репресій офіційної влади.

Завдяки старанням верхівки католицької церкви семінарії продовжували функціонувати. Католицькі духовні семінарії були одними з найкращих серед подібних навчальних закладів. Випускники всіх трьох семінарій у подальшому займали керівні посади не тільки в Луцько-Житомирській дієцезії, а й в інших католицьких округах. Зокрема, керівник Луцько-Житомирською єпархією після смерті М. Пивницького С. Ловецький протягом 1806-1811 рр. навчався в Луцькій семінарії. Інший вихованець Луцької духовної семінарії А. Крушинський, як один з найкращих учнів у 1841 р., був переведений до Віленської академії. У 1845 р. він отримав ступінь кандидата богослов'я і потому став викладачем семінарії у Житомирі. У липні 1856 р. був затверджений на посаді ректора семінарії. Майбутній Варшавський архієпископ С. Філінський отримав середню духовну освіту в Житомирській духовній

семінарії. Єпископ Плоцький та ректор Петербурзької академії С. Альбін у 1856 р. вступив до Житомирської духовної семінарії. У 1860 р. здібного юнака направляють до Петербурзької академії, де він продовжує навчання. Пізніше С.Альбін стане ректором цього навчального закладу. В 1884 р. помічником єпископа С.Козловського став ксьондз К. Любовидський, який свого часу навчався в Луцькій духовній семінарії. Його наступник Б. Клопотовський навчався в Житомирській семінарії (вступив у 1865 р., протягом 1869–1872 рр. продовжував освіту в Петербурзькій академії) [190, с.152]. Таким чином, випускники волинських духовних семінарій ввійшли до тогочасної еліти католицької церкви. Колишні семінаристи доповнили когорту найосвіченіших людей своєї епохи.

Значний вплив на розвиток середньої освіти краю здійснювали василіани. Саме їм належала першість у монастирській освіті, василіанські школи становили 26 % усіх монастирських шкіл католицьких церков. На початку XIX ст. у Луцькій єпархії сім монастирів мали світські училища, в тому числі на Волині у Любарі, Володимирі та Овручі [275, с.77]. Оцінивши активну освітню діяльність василіан, волинський візитатор Т. Чацький запропонував реорганізувати орден з чернечого у виховний. У 1807 р. таке рішення було затверджене російським Міністерством освіти [318, с.35]. Відтепер могли функціонувати тільки ті монастирі, які мали школи. Почаїв визначався резиденцією керівництва і центром підготовки новіціату для всієї Волинської губернії. Вищі науки чернеча молодь, що проживала в монастирі, могла опанувати в гімназії у Кременці чи університеті у Вільно. Передбачалося з 1815 р. посади вчителів надавати виключно тим ченцям ордену, які закінчили вказані вище заклади і склали відповідний іспит. Встановлювався термін обов'язкової вчительської служби тривалістю 15 років. Для того, щоб займати керівні посади у василіанських монастирях, необхідно було мати педагогічний досвід та науковий ступінь [323, с. 121]. Однак, зазначені ініціативи Т.Чацького не вдалося повною мірою реалізувати через брак часу та початок повстання

1830–1831 рр. [183, с.35]. Проте, за василіанами залишалися колишні громадські школи, передані їм внаслідок вигнання єзуїтів з Польщі. Зокрема, було збережено училища у Любарі та Овручі, які опинилися під загрозою ліквідації після скасування єзуїтського ордену.

Вищий клір заохочував рядових ченців до освітньої діяльності [67, 32 арк]. Ченці постійно звітували перед ієрархами про стан початкової освіти в краї [68, 110 арк]. У василіанських публічних школах навчалися світські особи – діти шляхти, міщан та інших привілейованих верств населення. Василіанські школи, що знаходились на території Волині, належали до Віленського навчального округу. Тому василіанські школи знаходилися під значним впливом поляків. Польські шляхтичі надавали матеріальні пожертви василіанським школам. Програма цих навчальних закладів складалася за зразком єзуїтських колегіумів. Однак, на відміну єзуїтських шкіл, де викладання велося латинською мовою, василіани навчали своїх учнів польською мовою [226, с.40]. Багато дослідників звинувачують ці навчальні заклади у полонізації місцевого населення. Разом тим саме завдяки підтримці поляків василіанам вдавалося зберігати свої позиції у освітній сфері.

Василіанські монастирі забезпечували власні навчальні заклади вчителями. Крім священиків тут працювали кваліфіковані вчителі – іноземці, які викладали грецьку, єврейську, французьку, німецьку, італійську, англійську мови. Також у колегіях значна увага приділялася гуманітарним і природничим дисциплінам [329, с.127].

У василіанських парафіяльних школах навчалися діти селян. Відповідно до «Статуту про школи в губерніях Волинській, Київській, Подільській» від 31 серпня 1804 р. василіанські парафіяльні школи поділялися на два розряди. У школах другого розряду навчання тривало з 15 вересня до 20 липня, а в школах нижчого – до 15 квітня. Селянські діти мали змогу навчатися у вільний від роботи час. Діти селян розпочинали навчання з 10 років, усі інші – з шести – восьми [188, с. 6]. У них діти

вчилися читати, писати, вивчали основи катехізису, арифметики, церковного співу та латини. Починаючи з 1788 р., василіани намагалися запровадити навчання народною мовою, проте польська комісія народної освіти заборонила подібне навчання [351, с. 77]. Тому освітня діяльність василіан мала неоднозначні наслідки. З одного боку, василіани сприяли підвищенню рівня грамотності населення, а з іншого, його полонізації та денаціоналізації.

При Почаївському монастирі існував новіціат для підготовки ченців. Заклад знаходився в окремому триповерховому будинку, збудованому в 1804 р. Новіціат складався зі школи нижчої риторики та школи морального богослов'я. Також на території монастиря діяла школа для світської молоді різного стану. У ній викладали п'ять вчителів, що навчали учнів історії, моралі, географії, арифметики, основ природничої історії, геометрії, чистописанню, малюванню, російській, польській та німецькій мовам [323, с. 122]. У 1826 р. почаївські василіани відкрили повітову школу. Крім Почаєва, орден утримував аналогічні заклади у Володимирі, Овручі, Любарі.

Василіани намагалися забезпечити учнів своїх навчальних закладів книгами та інструментами [66, 11 арк.]. Так, шестикласна школа Любарського монастиря, яка налічувала близько 500 учнів, мала добре обладнаний фізичний кабінет, хімічну лабораторію, ботанічний сад для практичних занять та бібліотеку на 17 тис. томів книг. Овруцькі василіани навіть за власний рахунок закупували фізичні інструменти в Парижі [275, с.81]. Переважна більшість викладачів василіанських шкіл відповідали стандартам європейської освіти. Зокрема, Любарська школа мала високий рівень професійної підготовки викладацького складу. Три чверті викладачів мали педагогічний стаж більше 10 років; у 1825 – 26 навчальному році кожен шостий викладач василіанської школи в Любарі мав науковий ступінь. На значний науковий потенціал викладачів цього закладу вказують досягнення його випускників. Так, зі стін школи вийшли:

Т. Сероцинський – автор «Польської граматики», яка витримала 26 перевидань; Е. Андрушкевич – автор праць «Короткий нарис костьолу на Русі», «Спогади»; брати Будзинські, які відомі своїм внеском у польську літературу та історію й інші видатні особистості [278, с.89]. Таким чином, внаслідок старань василіан їх навчальні заклади стали чи не найкращими на Волині. Звертає на себе увагу той ентузіазм, з яким ченці ставилися до освітньої справи.

Значний внесок зробили василіани і у розвиток українського друкарства. Центром видавничої справи не тільки Волині, а й всього Правобережжя був Почаївський монастир. Уніатський період в історії почаївської друкарні був часом розквіту книгодрукування. Зокрема, протягом 1739–1831 рр.в Почаївській лаврі було надруковано 394 книги, з них 215 – церковнослов'янською мовою [351, с.118]. В уніатській Почаївській друкарні більшість надрукованих книг становила богословська та релігійна література. Близько 60 % почаївських видань кириличним шрифтом становили книги для релігійного та катехітичного вжитку. Крім цього, василіани видавали передруки, переклади, власні твори, світську літературу, словники і навіть книги для потреб іудеїв, як наприклад, «Басни Талмудовы» [188, с. 6]. Отож, спектр видань Почаївської лаври був доволі різноманітним.

Друкарня видавала і навчальну літературу. Так, у 1800 р. з'явилася «Политика светская от иностранных авторов вкратце собранная. Младым приличная, всем же богопотребная», в якій містяться поради щодо правил поведінки і спілкування. Ця книга особлива ще й тим, що її мова близька до народної. У 1818 р. видано «Буквар». Цікавим є те, що повчання в ньому містяться у віршованій формі [188, с. 7].

Василіани нерідко передруковували богослужбові тексти з православних видань. Відомо, що почаївські друкарі підтримували зв'язки з Києво-Печерською друкарнею, обмінювалися з нею книгами, навіть фахівцями-друкарями. Імперська пропаганда стверджувала, що під час

подібних передруків василіани свідомо псували православні книги. Хоча фактів, що достовірно можуть це підтвердити, сьогодні не існує.

Великий внесок василіани зробили у розвиток й поширення української мови. Друкарня не тільки друкувала книги польською та латинською мовами, а й народною мовою близькою до розмовної. Ще у 1756 р. почаївські василіани видали наблизений до української розмовної мови збірник «Народовіщаніє». У 1790 р. василіани надрукували «Богогласник», який об'єднав 248 українських релігійних віршів і пісень, з яких тільки 33 – польською, та три – латинською мовами [351, с. 220]. У 1794 р. у Почаєві було надруковано «Науки парохіяльня» та інші книги [278, с. 140]. Тому книговидавнича діяльність василіан відіграла значну роль у процесі українського національно-культурного відродження. Василіанська книга мала потенційну небезпеку для російського самодержавства, яке стверджувало, що українського народу, як і його мови не існує. Безперечно, це стало однією із причин обмежень, а потім і ліквідації василіанського ордену.

Після входження Волині до складу Російської імперії кількість книг, що друкувалися в Почаєві поступово зменшується. І.Огієнко називає цей період в історії лаври «московським» і стверджує, що протягом 1796 – 1831 рр. було надруковано всього 33 книги. В польський період (1772 – 1795 рр.) тут надрукували 87 книг [293, с. 232]. Безперечно, утиски і переслідування російською владою василіан негативно позначилися і на їх книговидавничій діяльності.

Наступ на Почаївську друкарню відбувався під гаслами очищення православної території від католицьких та уніатських впливів. Вирішального удару василіанській друкарні було завдано після повстання 1830–1831 рр. Отримавши беззаперечні факти підтримки почаївськими василіанами польського повстання, російська влада 9 жовтня 1831 р. передала Почаївську лавру православним. Через день друкарня лаври теж була віддана православним [292, с. 89]. Однак, книги, надруковані

василіанами, продовжували використовуватися населенням ще не одне десятиліття. Незважаючи на всі спроби російської влади конфіскувати і знищити почаївські книги, навіть на початку ХХ ст. ці видання залишалися популярним. Безперечно почаївські видання мають високу художню цінність і є помітним явищем у розвитку української та світової культури. Вони є синтезом західної і східної традицій книгодрукування.

Займалися василіани і благодійництвом. Однак, в архівних джерелах ця сторона життя ченців майже не висвітлена. Відомо, що на Волині при найзаможніших василіанських монастирях було засновано кілька шпиталів. Матеріальна складова відігравала важливу роль у добродійній сфері, оскільки фінансування подібних закладів залежало від ченців. Зокрема, василіани Почаївського монастиря за власний рахунок утримували шпиталь, який у 1802 р. мав дві кімнати [278, с.158]. При Овруцькому монастирі теж було побудовано подібний заклад. Можна припустити, що невеликі шпиталі існували при інших василіанських монастирях. Таким чином, досягнення василіан у благодійництві були незначними у порівнянні з католицькими чернечими орденами та православними братствами. Однією з причин цього стало те, що у василіан шпитальництво не було таким популярним як у католицькій церкві.

Отже, культурно-освітня діяльність уніатської церкви зосереджувалась у руках василіанського ордену. Біле греко-католицьке духовенство у цьому відношенні було менш активним. Головною причиною цього стала бідність уніатських священників. Оскільки уніатське духовенство репрезентувало «селянську віру» і не отримувало допомоги від держави – рівень його освіти виявився набагато нижчим порівняно із заможнішим католицьким кліром.

Світське уніатське духовенство Волині, не маючи такої матеріальної підтримки як василіани, не спромоглося на утримання шкіл відповідного гатунку. Самі уніатські священники часто отримували середню освіту у католицьких школах, які розміщувалися у Житомирі, Овручі та

Домбровиці. Однак, бідне уніатське священство було мало представлене в середній ланці шкільництва.

Для більшості представників уніатського кліру освіта обмежувалася навчанням основ віровчення у домашніх умовах від батька чи тестя. Якщо матеріальний статус дозволяв, то частина парафіяльного духовенства відправляла своїх дітей на навчання до духовних закладів освіти. Зокрема, станом на 1839 р. із 72 священників Ковельського повіту у 27 діти навчалися у духовних закладах освіти [278, с.78]. Загалом, парафіяльна освіта уніатських священників Волині мала досить низький рівень.

Найчастіше греко-католицьке духовенство не мало часу і фінансових можливостей для продуктивної освітньої діяльності. Парафіяльні уніатські школи були справжньою рідкістю для регіону. Переважна частина існуючих шкіл фактично були уніатськими лише на папері, а насправді утримувалися католицьким духовенством і польськими магнатами. Цю лакуну в освіті намагалося заповнити чорне уніатське духовенство. Однак, незважаючи на всі намагання василіан, лідером у освітній сфері регіону залишалася католицька церква.

Кардинальні зміни в стані католицького духовенства сталися після 1831 р. Придушення листопадового повстання стало приводом для репресивних дій офіційної влади. Микола I наказав «...закрити всі польські навчальні заклади та створити замість них російські» [304, с.16]. Під час підбору педагогічних кадрів перевага надавалася вчителям, які були росіянами. У результаті цього на Волині скасували 137 польських початкових релігійних навчальних закладів. Серйозним ударом по католицькій освіті стало закриття 35 монастирів та 50 костьолів на території губернії. Таким чином були зачинені й школи, що знаходилися при них, а ті, що залишилися, перейшли до рук училищного керівництва [304, с.17]. Відповідно роль католицького кліру у освітніх процесах після повстання 1830 – 1831 рр. різко зменшилась, хоча польська освіта продовжувала існувати.

Ще тяжчими виявилися наслідки польського повстання для василіанської освіти. Внаслідок репресій царської влади були закриті всі василіанські монастирі та школи, які при них існували. Так, у 1831 р. православній церкві передали Почаївський монастир, закрито Овруцький та Любарський монастирі. Через рік взагалі було ліквідовано орден василіан [232, с.89]. Фактично після цього уніатська освіта перестала існувати.

Поступово католицька освітня система витісняється російською. Зокрема, 11 червня 1832 р. генерал-губернатор Київської, Волинської та Подільської губернії В. Левашов представив міністру освіти Росії К. Левену свій проект реформування освіти в краї, що складався з трьох частин. Насамперед, йшлося про перетворення частини польських навчальних закладів на російські. Передбачалося створення додаткової мережі російських навчальних закладів різних рівнів і забезпечення всіх навчальних закладів російськими вчителями. Внаслідок цього рішення польські школи мали бути скасовані. Замість них на Волині відкрилися дві російські гімназії, одна з яких – у 1833 р. у Житомирі [232, с.256]. Католицьке духовенство волею офіційної влади усувалося від освітнього процесу.

Російський уряд розпочав проти католицького духовенства інформаційну війну. На сторінках місцевої преси викладачів латинських навчальних закладів зображували як радикально налаштованих прихильників польського національно-визвольного руху. Зокрема, місцеве видання «Волинські єпархіальні відомості» повідомляли, що майже всі викладачі та вихованці Кременецького ліцею входили до числа польських повстанців. Варто зазначити, що хоча цей навчальний заклад мав світський характер, до складу його педагогічного колективу входило чимало представників католицького кліру. Читачеві нав'язувалася думка, що до повстання 1830–1831 рр. викладачі ліцею готувалися завчасно, неначе для того, щоб привчити учнів до військової справи у ліцеї викладалися

фехтування і верхова їзда. Крім цього, в механічній кузні, що знаходилася при закладі, виготовлялася зброя для поляків [212, с.132]. На нашу думку, таким чином російські чиновники намагалися виправдати в очах громадськості закриття Кременецького ліцею, який був найпомітнішим навчальним закладом Правобережжя і прирівнювався до кращих європейських шкіл. Дискредитуючи викладачів ліцею, у тому числі й ксьондзів, місцевою владою обґрунтовувалася необхідність передання закладу у віддання православного духовенства, що й сталося у 1835 р.

Подібним чином російський уряд намагався зіпсувати репутацію католицького училища при Августинському монастирі у с. Радзихов, Володимирського повіту. Цей навчальний заклад користувався великою популярністю серед місцевого населення, тому навіть імперська влада не могла заперечити схвальні відгуки селян про ксьондзів. Особливо авторитетними монахи були серед молоді. Російський уряд через місцеву пресу намагався переконати місцеве населення, що головною метою існування зазначеного училища стало поширення католицької віри [164, с.108]. Однак, насправді навчальна програма училища не обмежувалася богословськими науками, крім них тут викладалися морально-філософські, математичні, природничі дисципліни та іноземні мови. Крім цього, вихованці прислужували при богослужіннях та вивчали церковний спів. Тут здобували освіту обдаровані діти селян та польських поміщиків. Найбільш здібні вихованці після закінчення навчання могли вступити до семінарії, інші - залишитися при монастирі для виконання «костьольних обов'язків», або повернутися до батьків [164, с.110]. Ксьондзів Августинського монастиря було звинувачено у підтримці польського національно-визвольного руху 30-х років, костьоль передано православному духовенству, а училище закрили.

Про посилення контролю за римо-католицькими парафіяльними школами в цей період можемо судити зі справи за 1838 – 1839 рр. «Пропозиція генерал-губернатора про доставку відомостей про усіх

настоятелів навчальних закладів, що існують у губерніях, та про тих, які є при католицьких монастирях» [329, с.178]. Згідно з нею визначалися навчальні заклади, що підлягали скасуванню, а саме ті, якими опікувалося католицьке духовенство. Замість них у Подільській та Волинській губерніях передбачалося з часом створити парафіяльні училища під наглядом православних священників. На базі польських гімназій у містах Волині поступово відкривалися російські.

Російський уряд намагався розірвати тісний зв'язок між польською шляхтою і католицьким кліром. Місця в державній системі Російської імперії для учнів католицьких шкіл не залишилося. Однак, навчання в російських гімназіях давало спадкоємцям шляхетських родин певні привілеї. Ті, що успішно закінчували гімназію, могли вступати до університету; гімназійна освіта давала можливість отримати посаду чиновника 14-го рангу вже після першого року служби [290, с.90]. Таким чином, перед поляками-учнями російських гімназій відкривалися великі перспективи. Пристосовуючись до потреб часу, значна частина польської шляхти почала надавати перевагу імперській системі освіти.

Таким чином, у 30-х роках польська католицька освіта поступово переходить у підпілля. В середині XIX ст. за одним з циркулярів Бібікова католикам категорично заборонялося обіймати посади в адміністрації краю та вчителювати [271, с. 65]. Російська мова стала провідною на всіх ступенях шкільного навчання, а польська була повністю усунута зі школи навіть як предмет вивчення. Однак, католицьке духовенство продовжувало викладати у приватних польських школах, які невдовзі теж були заборонені. Ці школи створювалися з ініціативи католицького кліру та поляків для навчання дітей польській мові та молитвам. Відомо, що після листопадового повстання на Волині діяло 55 приватних польських шкіл [318, с.90].

Упродовж 40–50-х років XIX ст. з дозволу імперського уряду католицька церква та польська шляхта почали відроджувати на Волині

початкові школи при церквах. Однак, навчання в них мало відбуватися лише російською мовою. За цим мала стежити місцева поліція. Незважаючи на ці заборони, у цих школах викладання велося польською мовою. Тому Київський генерал-губернатор Д.Бібіков 10 березня 1845 р. наказав ліквідувати подібні навчальні заклади [206, с.148].

Репресивна політика російської влади щодо католицьких освітніх закладів викликала спротив не тільки духовенства, а й частини польської шляхти. У 1859 р. польська шляхта Волині звернулася до імператора з проханням відновити навчання селян-католиків польською мовою. Російський уряд прийняв рішення про рівноправність католицького й православного духовенства в навчанні віри [206, с.77].

Тому в 60-х роках спостерігається поживлення католицького кліру у сфері початкової освіти. Відтепер ксьондзи отримали хоч і невелику, проте свободу в освітній галузі. Це підтверджував дозвіл, виданий генерал-губернатором І.Васильчиковим 7 січня 1861р. Згідно з ним католики мали право «навчати дітей правилам святої віри та молитвам». Використовуючи ці поступки влади, римо-католицький єпископ К.Боровський наказав «...всім настоятелям та священикам, що живуть при католицьких монастирях, щоб вони збирали дітей римо-католиків і навчали їх догмам римо-католицької віри, молитвам та обрядам». Єпископ відзначав, що велика кількість духовенства відгукнулася на його заклик [35, арк. 99]. Тому в цей час головним ініціатором організації польських шкіл було католицьке духовенство.

Зрозуміло, що нові початкові школи при католицьких монастирях виникали лише завдяки ентузіазму латинського духовенства. Ці заклади освіти не отримували жодної матеріальної підтримки від держави, нових приміщень для них не будувалося. Тому ксьондзи проводили навчання в непристосованих для цього умовах. Так, у лютому 1861 р. у містах Стара Котельня і Лещині Житомирського повіту школи були відкриті в будинках, де проживали органісти католицьких монастирів. Ці навчальні заклади

користувалися популярністю серед місцевого населення. Зокрема, у подібній школі, що знаходилася в м.Стара Котельня, навчалося 19 хлопчиків від 6 до 12 років і 10 дівчат від 5 до 12 років [35, арк. 8].

У нелегальних католицьких школах викладав переважно середній та нижчий клір, іноді місцеві поляки. Так, у школі в м. Стара Котельня вчителювали настоятель костьолу ксьондз П. Точинський та відставний поручик Псковського піхотного полку І. Жалимцов. У м. Лещині – вікарний ксьондз І. Яницький і органіст зі дворян А. Дульський. Дітей навчали читати по польських та російських букварях, молитов та костьольного співу. Серед букварів найчастіше в подібних школах використовувався польськомовний буквар, складений А. Грозою. До підручника входили таблиці та геометричні фігури, малюнки з природничої історії, зображення двох півкуль, карта Європи. Однак, незважаючи на офіційний дозвіл уряду, після виявлення школи місцева влада негайно закрила її, як і всі подібні їй [35, арк. 80].

Напередодні повстання 1863 – 1864 рр. царський уряд був дуже обережним у ставленні до католицької освіти. Російські урядовці намагалися уникати відкритого конфлікту з латинським духовенством, створюючи ілюзію свободи віросповідання. На нашу думку, така позиція імперської влади була пов'язана насамперед із складною суспільною ситуацією в регіоні. Загальновідомим є той факт, що у 1861 р. Олександр II скасував кріпацтво, зробивши деякі поступки саме правобережному селянству. Однак, навіть після проголошення аграрної реформи повної свободи колишні кріпаки так і не отримали, і змушені були й надалі працювати на поміщиків. Невдоволенням селян швидко скористалися поляки, які почали підбурювати їх відмовлятися сплачувати оброк і виконувати відробітки [231, с.99]. Щоб ще більше не загострювати ситуацію, яка вже тоді була близькою до повстання, імперська влада вирішила не провокувати поляків обмеженнями в сфері освіти. Так, генерал-губернатор М.Аненкович стверджував, що «...князь Васильчиков

в лютому 1861 р. конфіденційно наказав не забороняти ксьондзам викладати основи катехізису, молитви та церковний спів». У цей самий час генерал-губернатор не визнавав можливим допустити зміцнення ролі католицького духовенства у питаннях початкової освіти. Тому, даючи право ксьондзам викладати подібні предмети, очільник губернії просив місцеве керівництво спостерігати за ними, щоб вони не створювали школи і не займалися загальною освітою селян [35, арк. 78]. Російська влада розцінювала будь-які компроміси щодо католицьких шкіл як такі, що приведуть до посилення впливу польської освіти та культури. Ксьондзи у своїх таємних школах переконували українську молодь, що українці не окремий народ, а лише частина польського етносу і тому всі мають підтримати боротьбу поляків за їх вільну державу.

Тому католицькі священики вчителювали під пильним наглядом місцевої влади. Єпископ К. Боровський зобов'язувався кожних три місяці надсилати генерал-губернатору Васильчикову списки осіб, що викладатимуть в школах. На думку високопосадовця, така міра мала попередити спроби ксьондзів навчати дітей забороненим предметам та пропагувати свої ідеї серед населення [35, арк. 88]. Крім цього, до контролю за ксьондзами долучалося православне духовенство. За наказом волинського архієпископа Антонія православні священики у своїх парафіях мали спостерігати за католицьким духовенством. Батюшки контролювали, щоб католики не відкривали школи при костьолах, монастирях і «...не навчали грамоті простий православний селянський народ» [57, арк. 7].

Усвідомлюючи подвійну політику царського уряду, Луцько-Житомирський єпископ К.Боровський намагався вберегти ті права, які російський уряд все ж таки надавав католицькому кліру в освітній сфері. Ієрарх всіляко підтримував священиків, які відкривають нові школи на Волині. Так, саме завдяки протекції єпископа ксьондзу І.Лозинському було дозволено відкрити парафіяльну школу в Заславському повіті [35, арк.

111]. На жаль, в архівних документах не вказується, де саме це сталося. Джерела засвідчують, що за сприяння єпископа ксьондзи почали відкривати школи у найвіддаленіших куточках губернії.

Проте, й ця кількість католицьких парафіяльних шкіл не могла задовольнити потреби місцевих поляків. Ми вже зазначали вище, що у польських школах навчалось ще й місцеве, українське населення. Через бідність значна кількість селян не мала змоги навіть дістатись до навчальних закладів при костьолах. Тому ксьондзи не могли навчити всіх охочих катехізису, церковному співу та обрядам, польській грамоті. К. Боровський наказав пастирям проводити навчання безпосередньо у селах. Однак, для реалізації цього задуму К.Боровському не вистачало ксьондзів. Через це ієрарх наказував католицьким священикам знаходити надійних та освічених людей, які мали збирати дітей і вчити їх польській мові [35, арк. 120]. Таким чином, єпископ усіма силами намагався створити розгалужену систему польських навчальних закладів на Волині.

Подібні ініціативи єпископа російські урядовці зустріли вороже. К. Боровський у своїх листах вказував на репресії царської влади щодо католицьких шкіл. У одному із послань єпископ звертається до І.Васильчикова: «...Сумно нам католикам, що наша освіта підлягає знищенню, як видно із фактів, про які я дізнався» [35, арк. 122]. Після цього ієрарх наводить численні приклади протидії влади школам при католицьких церквах на Волині та Поділлі. Дуже часто місцева поліція усувала від викладання священиків, а дітей відправляла до батьків пояснюючи, що вони неправильно навчалися. Іноді поліцейські чини вимагали підписку від батьків, що вони не відсилатимуть дітей до настоятелів на навчання. Причину такої реакції уряду на католицьке шкільництво єпископ вбачав у боротьбі імперії з будь-якими проявами вільнодумства. На його думку, «...цими вчинками виявляється намагання уряду оберігати дітей від насичення ідеями ворожими існуючому порядку». Очільник Луцько-Житомирської дієцезії виступав проти

подібної політики «...чому я противлюся і своєму духовенству наказую...» [35, арк.128].

Ієрарх вимагав від генерал-губернатора наказати поліцейським чиновникам не заважати навчати дітей грамоті та закону Божому і не забороняти церковнослужителям наглядати за дітьми за відсутності священика. Під заступництвом К. Боровського, незважаючи на постійні утиски поліції, у губернії відкривалися нові школи. Так, з дозволу єпископа у 1862 р. настоятель Краснопольської римо-католицької парафії канонік Пухальський заснував у парафії школу, в якій навчалися діти місцевої шляхти – 12 хлопчиків та 8 дівчат. Учні вивчали основи граматики польською та російською мовами із московських і польських букварів, надрукованих у м. Вільно та пропущених цензурою. Крім цього, під час богослужіння школярі вчили молитви. Завдяки єпископу К.Боровському, який рішуче боронив права католицької церкви, духовенству цієї конфесії вдалося не тільки вберегти польську початкову освіту від знищення, а й навіть відкрити нові навчальні заклади [35, арк. 126].

Незважаючи на тимчасові поступки місцевої влади, всі школи при костьолах перебували під пильним контролем поліції. Генерал-губернатор постійно отримував інформацію про кількість католицьких шкіл на Волині та про те, хто там вчителює. Якщо в школі викладалися будь-які предмети, крім Закону Божого, молитв та церковного співу, то її потрібно було негайно закрити. На основі звітів Овруцької, Дубенської і Новоград-Волинської поліції можна стверджувати, що католицьких шкіл на їх території не існувало. Винятком став лише Любарський домініканський монастир. Виявилось, що, крім дозволених предметів, тут діти вчилися писати та читати [306, с.101]. Тому ксьондзам було наказано негайно припинити навчання дітей.

У 1862 р. місцева влада дозволила ксьондзам вчити дітей польської граматики на елементарному рівні. При цьому головною умовою було те,

що викладання здійснюватиметься при парафіяльних костьолах їх настоятелями або вікаріями. Проте, відкривати школи католицькому духовенству категорично заборонялося. В тому самому році офіційна влада видає розпорядження керуючому Луцько-Житомирською єпархією. Згідно з ним ксьондзам було заборонено викладати польську граматику селянам і представникам інших станів руського походження, що належали до римо-католицького віросповідання [204, с.78]. Отже, ксьондзи мали право навчати лише дітей католиків-поляків.

Таким чином, політика російського уряду щодо католицької освіти була неоднозначною. Так, згідно із розпорядженням генерал-губернатора ксьондзи не мали права відкривати школи. З іншого боку, дозвіл на навчання дітей основ польської граматики сприяв тому, що при костьолах регулярно збиралися учні, щоб вивчати польську мову. Закономірно, що в цьому місці виникала школа і католицьке духовенство, що ними управляло тільки користувалося дозволеними йому генерал-губернатором правами. Для того, щоб обійти жорсткі імперські закони, католицькі священики почали називати заведені ними зібрання не школами, а «школками» [35, арк. 129]. Тож латинський клір продовжував викладати в «школках» цілком легітимно.

До боротьби із подібними католицькими навчальними закладами уряд залучив поліцію. Архівні документи засвідчують, що на місцях ні поліція, ні духовенство не могло розтлумачити суті законів. Коли Міністерство внутрішніх справ почало вимагати дані про католицькі школи в краї, поліція не розуміла як кваліфікувати існуючі зібрання (школки) [35, арк. 130].

Вищі ієрархи церкви постійно заохочували католицьке духовенство до проведення подібного навчання. Єпископ Боровський постійно вимагав від своїх підлеглих відкривати такі школи, наголошуючи на дозволі губернатора. Подібні школки існували чи не при кожному костьолі, але поліція визнавала це навчання за особливе і закривала їх [35, арк. 132].

Останню крапку у боротьбі за освітню сферу поставило повстання 1863–1864 рр. 17 жовтня 1864 р. вийшов урядовий наказ, за яким у навчальних закладах римо-католицький Закон Божий мав викладатись російською мовою [204, с.366]. Згідно із циркулярами Міністерства народної освіти існуючі в західних губерніях імперії польські школи підлягали закриттю [304, с.216.]. Тому було скасовано католицькі парафіяльні школи, відкриті незадовго до того з дозволу генерал-губернатора І.Васильчикова. Так, у Житомирському повіті були закриті школи в Чуднові, Івниці, Янушполі, Кодні, Коростишеві, Краснополі, Ліщині, Павлинові, Стецькові, а також у Новоград-Волинському, Любарі, Овручі [318, с.74]. Тому після 1863 р. освіта для польської громади Волині перестала існувати на інституційному рівні взагалі, якщо не вважати інституціями поодинокі випадки навчання дітей польської мови для вивчення ними Закону Божого римо-католицького віросповідання при костьолах [318, с.73].

Одним із наслідків січневого повстання стало анулювання російським урядом конкордату з Римом у 1866 р. Ці політичні зміни серйозно вплинули на освітню діяльність католицьких священиків. За положеннями цього договору католицька церква сама визначала керівництво та внутрішній зміст навчання у своїх закладах. Наприклад, католицькі єпископи мали право обирати ректорів дієцезальних семінарій, а також інспекторів, професорів та вчителів цих навчальних закладів. При цьому претенденти на ці посади мали бути затверджені російською владою. Єпископу належало право складати навчальні програми в семінарії, а також відміняти на певний час викладання одного чи кількох курсів [235, с.7]. Однак, із скасуванням конкордату католицький клір втрачав ці можливості, тобто фактично втратив право брати безпосередню участь у навчальному процесі.

Варто наголосити, що з моменту приєднання Волині до складу Російської імперії уряд розглядав католицькі школи як потенційно небезпечні. Повстання 1863–1864 рр. ще раз переконало російську владу в цьому. Ще більше загострили ситуацію видані в 1864 р. царським урядом «Правила», відповідно до яких, відкривати нові школи в «південно-західній Росії» дозволялося лише православному духовенству. У 1869 р. католицьким навчальним закладам було завдано останнього удару. Згідно із «Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській та Волинській» початкову народну школу підпорядкували православному духовенству. Запроваджувався штат інспекторів народних училищ, у процесі формування якого переваги надавалися вихідцям із Лівобережної України або росіянам за походженням [206, с.129]. Таким чином, від цього моменту католицька освіта переходить у підпілля.

Намагаючись хоч якось протистояти тотальній русифікації та зберегти власну ідентичність, католицькі ксьондзи продовжували навчати учнів таємно. Так, у 1873 р. вчитель Новоселицький, заявив, що учні підготовчого класу (католики) не виконували домашнє завдання тому, що в них не вистачало на це часу. Причиною цього стало те, що після навчання хлопчики збиралися в квартирі органіста костьолу св. Іосифа Чайковського, де разом із дівчатками вчилися співу. 18 лютого 1873 р. Новоселицький випадково зайшов до костьолу Св. Іосифа та побачив, як учень православного віросповідання Пасечников прислужував ксьондзу І. Малевичу при здійсненні богослужіння. За такі дії рада училища винесла догану учню [58, арк.2]. Отже, католицькі священники продовжували вчити дітей таємно, незважаючи на всі заборони місцевої влади.

Російський уряд намагався звинуватити католицьких священників не тільки у проведенні таємного навчання, а й у вкрай низькому авторитеті православ'я у краї. Так, вищезгаданий вчитель Новицький стверджував, що після конфлікту із ксьондзом І. Малевичем батьки дозволили дітям не відвідувати уроки законоучителя православного віросповідання.

Новицький пояснював таку позицію батьків-католиків саме намовляннями І. Малевича [58, арк.2]. Насправді довести причетність католицького священика до цієї ситуації вкрай складно. Цілком ймовірно, що така поведінка батьків була особистим вибором, оскільки вони вважали, що їх дітям не потрібно вивчати основи чужої релігії. Невдоволення католиків викликала й заборона дирекції училища учням бути прислужниками у костьолі. Серед них поширилися чутки, що нібито скоро їх дітям не дозволятимуть не тільки співати в костьолі та прислужувати ксьондзу, а навіть збиратись у храмі на молитву. Знову ж таки, у розповсюдженні подібних настроїв було звинувачено І. Малевича [58, арк.3]. На нашу думку, засуджуючи католицького священика, дирекція місцевого училища намагалася перекласти на нього вину за власну непопулярність серед населення. З іншого боку, традиція католицької молоді прислужувати ксьондзам під час богослужінь розцінювалася російським самодержавством як потенційно небезпечна. Велич і розкіш католицьких костьолів та богослужінь викликала захоплення у юнацтва, через церкву відбувалося виховання ревних католиків. Скромні православні храми у цьому відношенні поступалися католицьким, православне духовенство не мало бажаної репутації у суспільстві, тому офіційна влада намагалася дискредитувати католицький клір.

Імперський уряд був переконаний, що внаслідок вжитих заходів вплив католицького духовенства зведений нанівець і не становить серйозної загрози. 17 квітня 1905 р. Микола II підписав указ «Про зміцнення початків віротерпимості», яким дозволялося викладати в школах Закон Божий рідною мовою. У 1906 р. було скасовано заборону на навчання у польських школах. Через кілька років волинський губернатор із розпачем заявляв, що після відміни цієї заборони у регіоні почали відкриватися польські школи без належного дозволу. Ці школи утримуються на місцеві кошти і знаходяться у віданні їх засновників – ксьондзів [318, с.77]. Тож можна стверджувати, що й на початку ХХ ст.

католицьке духовенство продовжувало відігравати важливу роль у розвитку парафіяльного шкільництва на Волині. Тільки за 1905–1913 рр. на території губернії нам відомо про діяльність 126 початкових шкіл з польською мовою навчання [318, с.77].

Отже, на початку XIX ст. лідерами у культурно-освітній сфері Волині були католицька та уніатська церкви. Ступінь впливу білого і чорного уніатського духовенства на цю сферу була різною. Неоднозначним виявився внесок василіанських навчальних закладів. Безперечно вони сприяли поширенню грамотності серед населення, разом з тим були і засобом його ополячення. Почаївські василіани одними із перших в Україні почали друкувати книги народною мовою, чим сприяли збереженню мовно-культурної ідентичності українського народу. В порівнянні з василіанами успіхи рядових греко-католицьких священників були незначними. Саме в католицьких школах освіту здобувало не лише місцеве польське населення, а й українське. Однак, після приєднання до складу Російської імперії уряд починає поступово витісняти католиків та уніатів із освітньої царини. Розпочинається справжня боротьба за освіту краю. Головним наслідком цього протистояння стали антиросійські настрої польського духовенства, оскільки влада намагалася передати освіту російській православної церкві. Найтяжчого удару греко-католицькій системі освіти було завдано у 1832 р. внаслідок ліквідації ордену василіан. Після скасування уніатської церкви на Волині не залишилося жодного навчального закладу уніатів. Репресивні заходи імперського уряду не призвели до повного знищення католицької системи шкільництва. Завдяки ентузіазму духовенства вона продовжувала існувати у формі таємних шкіл.

3.2. Освітня діяльність православного духовенства

На початку XIX ст. стан освіти серед православного населення Правобережної України був далеко не втішним. Особливо складною була ситуація у новоприєднаній Волині. Провідні позиції в освітньому житті регіону належали католикам та уніатам. Імперський уряд доклав значних зусиль до того, щоб підпорядкувати цю життєву сферу російській православній церкві. Поступово православне духовенство здобуло повну монополію у освітній царині. Православний клір опікувався духовними семінаріями, парафіяльними училищами, пізніше – церковно-парафіяльними школами. Священники перебували у прямій залежності від політичної доктрини самодержавства і тому духовна освіта стала дієвим засобом русифікації населення Волині. Виховання у православних навчальних закладах проводилося у дусі тріади «православ'я, самодержавство, народність».

Отримавши такий колосальний засіб впливу як освіта, православний клір на початку XIX ст. фактично залишався безпорадним. Викладачів для православних навчальних закладів катастрофічно не вистачало. Православне духовенство здебільшого мало низький культурно-освітній рівень і було неспроможне на гідному рівні навчати дітей. Кількість учнів постійно зменшувалася, викладання багатьох дисциплін зводилося до елементарного зазубрювання [295, с.27]. Православні духовні навчальні заклади виявилися у жалюгідному стані та потребували негайних і рішучих змін.

Перші кроки для вирішення проблеми нестачі православних кадрів російська влада здійснює ще наприкінці XVIII ст. Так, 14 травня 1796 р. за указом Синоду у приміщенні Острозького Преображенського монастиря було відкрито православну Волинську духовну семінарію [329, с.133]. Величезний вклад у заснування цього навчального закладу зробив православний митрополит В. Шишацький. Саме він на початковому етапі

існування семінарії особисто управляв нею та відав всіма справами. В. Шишацький виступав проти будь-якої залежності православного духовенства від російського самодержавства [339, с.82]. Тому можна припустити, що в Острозькій семінарії він прагнув виховати нове покоління патріотичних і грамотних українських священиків.

Проте, цим планам В. Шишацького не судилося здійснитися. Вже в 1798 р. при Волинській семінарії було відкрито російську катехізісну школу. Усі предмети в ній викладалися російською мовою. У школі учні вивчали коротку священну історію та катехізіс, знайомилися із книгою парафіяльного пресвітера, найважливішими таїнствами богослужіння, вчили деякі молитви. В ході навчання учні мали усвідомити «переваги» обрядів російської церкви над іншими. І хоча цю школу було ліквідовано в 1817 р., наслідки її діяльності відчувалися протягом багатьох наступних десятиліть [231, с.69]. Після закінчення семінарії молоді священики отримували власні парафії, в яких поширювали серед вірян російську мову та ідею вищості російської православної церкви над іншими конфесіями. Таким чином, Волинська духовна семінарія стала ще одним навчальним закладом Російської імперії, головною метою якого стало виховання православного духовенства в потрібному для влади руслі.

Не обминула цей навчальний заклад й хронічна хвороба російської православної церкви, а саме – недостатнє матеріальне забезпечення. С.Жилюк стверджує, що злидні відчутно впливали на всю атмосферу закладу [231, с.70]. Для покращення умов навчання в 1825 р. семінарію перенесли з м. Острога до м. Аннополь. Архієрейський дім і консисторія зайняли найкращі будівлі князя А. Яблоновського. Проте, сама семінарія розташувалася в княжих конюшнях, де не було навіть печей. Учні розповідали, що в стінах конюшень були великі дірки. Через них іноді під час уроків забігали собаки, а взимку потрапляв сніг [150, с.48]. На нашу думку, такі умови навчання мали неабиякий вплив на його результат. Так, за таких складних умов студенти в останню чергу дбали про науку.

У навчанні головний наголос робився на схоластичні науки, природничим дисциплінам відводилося другорядне значення. Така диспропорція теж не найкращим чином відбивалася на освітньому рівні випускників [298, с. 28]. Тож навіть після закінчення семінарії більшість її учнів за власним культурно-освітнім рівнем поступалися випускникам католицьких навчальних установ.

Іншою ланкою освіти, яка перебувала безпосередньо в руках священиків, були парафіяльні училища. Ці заклади початкової освіти були впроваджені Статутом 1804 р. як однокласні школи при церковних парафіях. Вони підпорядковувалися духовному відомству, тобто Священному Синоду [325, с.140]. Указами від 29 жовтня 1836 р. і 12 травня 1837 р. Синод зобов'язав парафіяльне духовенство створювати так звані домашні навчальні заклади, які мали надавати селянським дітям елементарну грамоту та прищеплювати їм вірнопідданські почуття [323,с.124].

Однак, оскільки спочатку позиції православного кліру в губернії були доволі слабкими, то в першій половині XIX ст. православна початкова школа на Волині знаходилася у край занедбаному стані. Більшість приміщень парафіяльних училищ були непристосовані до навчання, бракувало елементарних підручників та наочного приладдя, значна частина викладачів досить поверхнево знали світські предмети, які викладали.

Головною проблемою стала система фінансування початкової освіти, яка базувалася на пожертвуваннях і добровільних зборах з парафіян. Без підтримки держави фінансування залежало від батьків учнів. Відомо, що в парафіяльних училищах переважно навчалися діти нижчих станів, що й було однією із причин браку коштів. Ставлення самих парафіян до освіти було неоднозначним. Так, вчитель Мізочського парафіяльного фундушового училища П. Жуковський стверджував, що більшість жителів краю вважало, що «нам із школи хліба не їсти» [50, арк.48]. Остання фраза,

власне, повністю ілюструє ситуацію на селі. Випускники дуже швидко забували отримані в однокласних училищах знання, оскільки в реальному житті користі з них було мало.

Вагомою перешкодою на шляху впровадження початкової освіти на Волині стало кріпацтво. Селяни не наважувалися віддавати своїх дітей на навчання без згоди поміщиків, які нерідко рішуче забороняли їм це робити. Крім того, кріпаків переобтяжували тяжкою працею, інколи навіть восьмирічні діти були приречені на неї. Через зайнятість батьків на панщині діти мали виконувати значну частину хатньої роботи. У холодну пору року діти були вільнішими, однак батьки не мали ні у що їх взути та одягнути [323, с.124]. Навіть ті селяни, що прагнули віддати до школи своїх дітей, не завжди це могли здійснити.

Тому в першій половині XIX ст. більшість новостворених шкіл були малочисельними. Зокрема, у Кременецькому повіті середня кількість дітей на одну школу наближалася до шести, а інколи п'яти і менше. У жодному селі Кременецького повіту ці навчальні заклади не переросли на постійні [323, с.124].

Якщо ж парафіяльна школа продовжувала існувати, то це було насамперед заслугою священика, який опікувався нею. Найчастіше священики мали самотужки вирішувати комплекс проблем, пов'язаних із діяльністю школи, інколи за власний рахунок. Так, священик Новоград-Волинської парафіяльної школи Ю. Беспалов вчителював у такому малому і незручному будинку, що в ньому розміщувалося не більше 20 учнів. При закладі для вчителя відводилась невеличка кімнатка, в якій не було навіть стола. Однак, незважаючи на такі скрутні обставини та незначну платню (близько 60 карб. сріблом на рік), Ю. Беспалов виділяв власні гроші для обігріву та освітлення цього будинку. На думку вчителя, його бідність стала головною причиною невдач у особистому житті [73, арк.92]. Священик так і не зміг одружитися через маленьку платню та відсутність

нормального житла. Подібних прикладів безкорисної діяльності православного кліру безліч.

Більшість із початкових закладів, заснованих православними священиками, дуже швидко занепадали. Відомо, що у листопаді 1848 р. при Почаївській лаврі було відкрито школу для дітей статських слуг. Станом на початок 1850 р. тут нараховувалося 20 учнів, яких навчали два наставники. Пізніше їх кількість зменшилася. Влітку 1860 р. тут навчалося всього 11 хлопчиків. З часом цей освітній заклад взагалі зник [323, с. 126]. На нашу думку, однією із причин занепаду значної частини початкових шкіл була відірваність навчальної програми від реального життя. Випускники цих закладів не могли в майбутньому реалізувати здобуті знання, тому подібне навчання було малоефективним і безперспективним.

Починаючи з 60-х років XIX ст., правлячі кола Російської імперії активніше починають втручатися в освітню сферу. Насамперед, такі зміни були пов'язані з ліберальними реформами Олександра II. Після скасування кріпацтва у 1861 р. шкільне питання стало чи не найактуальнішим на Волині. Цей край через міцні позиції поляків був для царського уряду проблемним регіоном. Освітня площина стала ще одним полем битви між поляками та росіянами. Внаслідок репресій царської влади вплив поляків на навчання зменшився. Тепер головною метою російського уряду стала повна заміна існуючої польської системи освіти на російську. Не маючи у розпорядженні достатніх матеріальних і людських ресурсів для здійснення цього задуму, офіційна влада великі надії покладала на православну церкву.

Однак, російським урядовцям були відомі недоліки церковних шкіл. Тому активізацію шкільної діяльності православних священиків вони вважали тимчасовою мірою. Церковно-парафіяльні школи мали існувати до того часу, доки буде створена розгалужена система сільських початкових шкіл, які перебували б у віданні Міністерства народної освіти. Міністр народної освіти Є. Ковалевський поставив собі за мету поступово

звільнити початкову освіту з-під впливу церкви. Для цього створили Особливий комітет для обговорення і складання загального Плану сільських елементарних шкіл. Цей Комітет розпочав свою роботу навесні 1861 р. і через кілька місяців підготував «Проект загального плану влаштування народних училищ». Згідно з цим документом передбачалося поступово звільнити духовенство від вчителювання в усіх школах, навіть організованими сільськими священиками, а вчительські посади надати спеціальним вчителям, підготовка яких стала першочерговим завданням для уряду. Всі школи мали підкорятися Міністерству народної освіти. Священики лише спостерігали за напрямом навчання у кожній сільській школі [325, с.140]. Таким чином, роль православної церкви у початковій освіті серйозно обмежувалася, а з часом царська влада планувала звести її нанівець.

Бачення освітнього процесу урядом змінилося в 1862 р. після того як посаду Міністра народної освіти посів Ю. Путятин – ставленик московського митрополита Філарета та обер-прокурора Синоду О. Толстого. Ю. Путятин переглянув рішення свого попередника і запровадив новий закон, згідно з яким всі початкові школи підпорядковувалися духовному відомству [325, с.143]. Перед священиками ставилися завдання – через виховання в церковних школах запобігти розповсюдженню небажаних настроїв у народі.

Таким чином, у період ліберальних реформ 60-х років позиція російських можновладців щодо питань церковної освіти кілька раз кардинально змінювалася. Освітня реформа 1864 р. ще більше ускладнила взаємини між світською і церковною владою. Згідно із «Положенням про народні училища» вводилася єдина система початкової освіти. Створювати початкові школи дозволялося державним, громадським установам та відомствам, а також приватним особам [362, с. 160]. Загальне керівництво і контроль над навчальним процесом покладалися на губернські і повітові училищні ради, які склалися із чиновників та духовенства. Губернські

училищні ради мали очолювати єпархіальні архієреї. Питаннями елементарної освіти населення опікувалося Міністерство народної освіти, земства та Св. Синод [362, с.160]. На Волині, де були міцними позиції поляків, земства не створювалися взагалі. Тому до 1911 р. тут не існувало земських шкіл. Початкові школи регіону підпорядковувалися Синоду та Міністерству народної освіти [232, с.44]. Кожне з відомств прагнуло взяти під свій контроль елементарну освіту населення.

Волинський архієпископ Антоній неодноразово звертався до світської влади із закликом припинити це протистояння. Основні аспекти конфлікту було викладено в листі архієпископа Волинського Антонія до попечителя Київського навчального округу від 26 листопада 1865 р. [57, арк.2]. Ієрарх стверджував, що навчальне відомство захопило в свої руки всі відкриті духовенством парафіяльні школи. Архієпископ наголошував, що дуже часто місцева влада не відкривала нові навчальні заклади, а просто перейменовувала найкращі парафіяльні училища на народні. Тому на тих територіях, де парафіяльні училища знаходились у доброму стані, одразу виникала велика кількість народних училищ [57, арк.7]. У свою чергу це призводило до нерівномірності розташування навчальних закладів на Волині. Так, у певній місцевості концентрувалася велика кількість парафіяльних та народних училищ. Натомість віддалені території, які насправді потребували народних училищ, залишалися без уваги Міністерства народної освіти.

Незадоволення духовенства викликав низький рівень підготовки нових вчителів, надісланих для роботи в училищах. Архієпископ відзначав, що ці вчителі «...у жодному відношенні не мають переваги над священиками». Зокрема, у с. Міхново священик був просто обурений вчителем, якого рекомендувало Міністерство народної освіти. Педагог мав навчати 45 учнів, а сам ледь володів грамотою. Не сподобалося місцевому духовенству й те, що парафіяльне училище без будь-яких серйозних підстав було перетворене на народне училище [57, арк.8]. Навчальне

відомство відреагувало на зауваження батюшки та надіслало до закладу нового педагога. Схожі випадки спостерігалися і в початкових навчальних закладах Волинської губернії.

У свою чергу світська влада неодноразово вказувала архієпископу Антонію на низький авторитет церковних училищ серед місцевого населення. Очільник Київського навчального округу відзначав, що значна частина місцевих жителів вбачала більші перспективи у нових народних училищах, а не у застарілих парафіяльних училищах [57, арк.9]. Головною причиною цього була якість освіти у церковних училищах. Згідно з «Положенням» 1864 р. від духовних осіб не вимагалось жодних документів, що підтверджують їх підготовку до викладання, моральність і політичну благонадійність [215, с.27]. Тому дуже часто тут викладали малоосвічені люди. У суспільній думці панувало іронічно-зневажливе ставлення до церковної освіти, духовенство не безпідставно вважалося однією із найвідсталіших верств населення.

Однак, документи засвідчують, що, незважаючи на певні недоліки у початковій парафіяльній освіті, достойної заміни їй, насамперед, у сільській місцевості не існувало. Тому архієпископ Антоній закликав своїх підлеглих відкривати школу при кожній церкві. Завдяки наполегливості православних священиків у регіоні збільшується кількість зазначених закладів освіти. Так, якщо у 1860 р. у Волинській губернії нараховувалося 1055 парафіяльних училищ, в яких навчалося 10183 школярі, то станом на 1865 р. ці показники зросли і становили 1270 училищ і 19 259 учнів [225, с.70]. Викладали в цих школах священики, іноді дячки. Зокрема, у 1868 р. у Рівненському повіті нараховувалося 39 парафіяльних шкіл, з них лише шістьма опікувалися дячки, всі інші перебували під опікою священиків [101, арк. 4].

Навчати дітей у цих школах священики мали винятково російською мовою. Архієпископ Антоній відзначав, що головним завданням просвіти є виховання підрастаючого покоління у душі православно-російської

народності. На думку ієрарха, саме такої освіти надзвичайно потребував Волинський край, захоплений в «...явні та таємні тенета полонізму і католицизму» [57, арк.9]. Часто діти не розуміли, що їм розповідають і не могли відповісти на запитання, поставлені на російською мовою. Таким чином, парафіяльні школи перетворилися не тільки на засіб боротьби із масовою неграмотністю, а й на денаціоналізацію українського населення.

Ще більшу свободу дій у сфері початкової освіти священники отримали в 1869 р. після видання положення «Про народні училища в губерніях Київській, Подільській та Волинській». Документ додатково підтверджував підпорядкування духовенству церковної школи [350, с.19]. Це розпорядження стало ще одним поштовхом для відкриття православними священниками нових шкіл у губернії. Зі сторінок місцевого часопису дізнаємося, що лише у 1870 р. на Волині місцевим кліром було створено дев'ять шкіл при церквах [145, с.302]. У наступних випусках часопису теж міститься інформація про нові школи. Таким чином, матеріали волинської преси вказують на активну роботу священників у сфері початкової освіти. Опіраючись на підтримку держави, духовенство продовжувало розширювати мережу церковних шкіл на Волині.

Однак, збільшення числа парафіяльних училищ не вплинуло на якість навчання. Як і в першій половині XIX ст. не вистачало кваліфікованих викладачів для церковних шкіл. У деяких місцях ситуація була настільки критичною, що на посаду вчителя могли взяти людину без належних для того знань та навичок. Так, до Бачманівської школи працювати викладачем запрошували будь-кого, згодні були прийняти навіть вихованця семінарії, раніше відрахованого зі школи [145, с.304]. Лише через три роки в цю школу було знайдено викладача. Навчати дітей погодився священник І. Жолтовський.

Невирішеним залишалося питання винайдення приміщень для парафіяльних шкіл. Через відсутність спеціальних будинків ці заклади відкривалися у церковних сторожках, поміщицьких і селянських будинках,

більшість розміщувалася в будинках священників і причетників. Зокрема, згадана Бачманівська школа не мала власного приміщення. Тому священник І. Жолтовський, який почав тут викладати, учив дітей то у власному будинку, то в домі причетника [145, с.628]. Таким чином, початкова освіта в селах продовжувала триматися лише на зусиллях місцевого духовенства. Цей факт визнавав навіть обер-прокурор Св. Синоду О.Толстой. Він відзначав, що зважаючи на бідність православного кліру, шкільна справа є для нього справжньою жертвою. Граф О.Толстой стверджував, що дуже часто священнослужителі у своїх будинках організують приміщення для школи, на незначні кошти закупають книги та все необхідне для навчання [129, с.568].

Важливим нововведенням 60-х років став дозвіл російської влади на відкриття православним духовенством ремісничих відділень при навчальних закладах. На Волині найбільшим стало ремісниче училище, засноване в 1869 р. при Почаївській лаврі. Своім існуванням цей заклад завдячує насамперед єпархіальному архієрею Агатангелу. Спочатку ієрарх переконав почаївських ченців у необхідності створення ремісничого училища. Настоятель монастиря стверджував, що подібне відділення не потрібне, оскільки у навколишніх селах існує достатньо парафіяльних училищ. Однак, у результаті наполегливості Агатангела, почаївське духовенство прийняло його ініціативу і почало розробляти проект училища.

Наступним кроком ієрарха стало вирішення проблем пов'язаних із облаштуванням училища. Необхідно було побудувати приміщення для навчального закладу. Для цього Агатангел пообіцяв надсилати по 200 крб. сріблом на рік [238, с.116].

Однак, турботи за вихованцями лягли на плечі монахів. Більшість коштів на утримання учнів виділяло духовенство монастиря. Потрібно було забезпечити опалення і освітлення квартир, їжу, постіль, навіть одяг.

У навчальній програмі цього закладу вдало поєднувалися теоретична та практична частини. Разом з вивченням елементарних, загальноосвітніх наук, в училищі велика роль відводилася практичним заняттям, у ході яких учні опановували різні ремесла [156, с.137]. Зокрема, серед таких на власний вибір учні могли освоїти столярне із теслярським і склярським, слюсарне з ковальським, покрівельним і малярським, свічкове з друкарським, палітурним і іконописним, садівництво з городництвом, мистецтво виготовлення бронзових і срібних виробів [323, с.129]. Варто наголосити, що всі предмети викладалися переважно народною, розмовною мовою.

Створення ремісничого училища при Почаївській лаврі стало серйозним кроком до модернізації духовної освіти. Таким чином православне духовенство почало враховувати потреби часу і дбати не тільки про здобуття учнями елементарної грамотності, а й робітничої спеціальності. Випускники подібних навчальних закладів мали перспективи стати професіоналами своєї справи. Невдовзі подібні училища були відкриті при Дерманському та Милецькому монастирях. У кожному з них навчалася близько 200 вихованців. Крім цього, щорічно ці обителі вносили певну суму на потреби духовно-навчальних закладів єпархії [121,с.193].

Однак, незважаючи на деякі позитивні зрушення в галузі початкової освіти, якість навчання у більшості парафіяльних училищ продовжувала викликати чимало нарікань. Місцева влада вважала, що ці заклади залишалися найвідсталішою ланкою освіти. У звіті про стан елементарної освіти за 1879 р. волинський губернатор стверджував, що «...школи сільські, церковні та парафіяльні вважаються школами лише за назвою і лише одна школа зі ста може служити дійсним засобом поширення в народі грамоти». Тому в 70-х роках частину училищ було закрито або передано у підпорядкування Міністерства народної освіти [15, арк.45]. Головною причиною такого стану речей стала фактично відсутність

матеріального забезпечення державою церковної початкової освіти. Парафіяльні школи існували лише завдяки фінансуванню парафіян та безкорисливій турботі священників. Останній факт підкреслює самовіддану працю православного духовенства і його особливі заслуги у сфері освіти.

Серйозні зрушення у сфері початкової освіти відбуваються у 80-х роках. На користь православного духовенства зіграла політична ситуація в країні. Так, після вбивства Олександра II у 1881 р. саме духовно-моральний розвиток став наріжним каменем державного ладу Росії. Держава намагалася відвести головну роль у вирішенні цієї проблеми церкви. Тому уряд розробив новий проект про церковно-парафіяльні школи. Згідно з ним за священниками забезпечувався належний вплив на народні школи світського відомства. Церковно-парафіяльні школи повинні були стати самостійними установами, пов'язаними з церквою [288, с.130]. Таким чином, зміни у політиці Російської імперії безперечно відбилися і на ролі духовенства в освіті.

Пріоритетні права духовенства на освіту було повернуто у 1884 р. після затвердження Олександром III «Правил для церковно-парафіяльних шкіл». Російський імператор узяв під особистий контроль розвиток церковної початкової освіти, щедро асигнуючи небачені до того грошові суми на відкриття нових шкіл та забезпечення їх підручниками й необхідними навчальними засобами. З 1887 р. державні асигнування на церковно-парафіяльні школи становили по 10 тис. руб. на три роки на кожну губернію [225, с.69]. Великі надії покладав Олександр III саме на православний клір. На «Правилах» сам цар власною рукою написав «...Надіюсь, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання у цій високій справі» [220, с.191]. Таким чином, «Правилами про церковно-парафіяльні школи» турботи про цю галузь початкової освіти були покладені на духовенство.

Однак, на регіональному рівні місцеве населення не завжди охоче передавало сільські школи батюшкам. Для того, щоб налагодити взаємини

між духовенством та жителями краю, волинський генерал-губернатор 19 січня 1885 р. видав таємний циркуляр, адресований мировим посередникам. Згідно з ним у перетворенні сільських шкіл на церковно-парафіяльні мирові посередники мали сприяти досягненню згоди між селянами та священиками. Щоб посилити зв'язок між найактивнішими селянами та духовним керівництвом школи, мирові посередники мали отримати звання почесних попечителів церковно-парафіяльних шкіл. У листі до волинського архієпископа генерал-губернатор зазначав, що він взяв за обов'язок сприяти досягненню згоди між сільським духовенством та громадою, надіславши циркуляр мировим посередникам. Очільник губернії наполегливо рекомендував архієпископу Тихону застерегти священиків від втручання у справи сільських шкіл до передачі цих установ у руки духовенства рішенням місцевої громади [17, арк.191]. Варто відзначити, що ставлення населення до церковної школи насамперед залежало від авторитету місцевого священика. Якщо батюшка самовіддано працював на освітянській ниві, то у такому випадку подібних проблем зазвичай не виникало.

Однією із причин незадоволення селянами освітньою діяльністю духовенства стало недбале ставлення священиків до церковно-парафіяльних шкіл. Архівні документи містять безліч подібних випадків. Так, у с.Міньковець учитель місцевої школи стверджував, що за 5 років священик І. Загоровський жодного разу не відвідав цей заклад. Вчитель змушений був самостійно викладати дітям Закон Божий. Слова вчителя міг підтвердити кожен селянин. Слід додати, що школа була розташована за 50 кроків від дому священика [50, арк.19]. Жителі с. Перемишль теж відзначали, що місцевий священик відвідував передану йому школу дуже рідко. Власне існування і достойний рівень школи був заслугою не батюшки, а вчителя, колишнього унтер-офіцера С. Вельчинського, який викладав там близько 17 років. На думку селян, саме завдяки йому школа перебувала у хорошому стані та нараховувала 37 учнів та сім учениць [50,

арк.19]. Схожою була ситуація в с. Цветочі. Тут селяни теж скаржилися на сільського священика, який взагалі не приходив до школи. Коли ж він погодився навчати дітей селян, то почав вимагати надмірну плату за свої уроки. Так, якщо раніше вчитель отримував 7 руб., то священик домагався 10 руб. За рік учитель отримував 50 руб., а батюшка диктував вдвічі більше [50, арк.20]. Зрозуміло, що для незаможних селян подібні суми були нереальними. Можемо припустити, що священик не хотів пов'язувати себе додатковими турботами про школу, тому він спеціально збільшив ціну на оплату. Не всі священики могли поєднати виконання своїх духовних обов'язків із викладацькою діяльністю.

Іноді священики просто фізично не могли впоратися із значною кількістю шкіл, які перебували у їх підпорядкуванні. Так, священик с. Корчика С. Шушковський вимагав об'єднати в одну аж три школи – Романовську, Хуторську та Корчаківську [50, арк.28]. Можливо С. Шушковський просто не встигав контролювати одразу три школи. Чутки про недбале ставлення до освіти православних священиків розліталися в усі куточки губернії. У свою чергу це ще раз переконувало селян у недоцільності передачі шкіл духовенству.

Дуже часто сільські священики не усвідомлювали те величезне значення, яке відігравали церковно-парафіяльні школи для селян. Школа виконувала не тільки освітню функцію, а й посідала важливе місце у житті громади. Так, традиційно в школах та навколо них селяни збиралися у неділю та святкові дні для обговорення різних справ. Сільські вчителі не чинили перешкод подібним сходам. Іншим було ставлення духовенства до таких зібрань. Зокрема, у с. Плещині селяни відмовилися передати школу священику тому, що він заборонив подібні збори [50, арк.30]. Крім втрати школи як звичного місця селянських сходів, селяни боялися залишитися без підтримки справді нерідко єдиного інтелігента на селі – вчителя. Шкільний педагог завжди безкоштовно виконував всі письмові роботи для селян. З передачею шкіл у руки духовенства місцеві жителі ризикували

залишитися без допомоги вчителя. Так, у с. Мацієвичях мировий посередник двічі скликав селянську громаду з питання передачі школи духовенству. Проте, громада виступала проти цього, оскільки священик погрожував заборонити вчителю школи безкоштовно виконувати ще й обов'язки писаря [50, арк.31]. Зазначені випадки ілюструють повне нерозуміння парафіяльними священиками потреб простого селянства. Саме початкова школа, яка мала б налагодити зв'язок між духовенством та населенням краю, навпаки, іноді ставала ще одним яблуком розбрату між ними.

Тому для піднесення авторитету православного духовенства та популяризації початкової освіти місцеве духовне керівництво докладало значних зусиль. Зокрема, проводилася потужна інформаційна компанія. На сторінках «Волинських єпархіальних відомостей» освітня діяльність православного духовенства висвітлювалася лише у позитивному світлі. Населення переконували у необхідності здобуття хоча б елементарної грамотності. Проголошувався принцип безстанової освіти – можуть і повинні навчатися всі і кожен. Кожна людина може вивчати основи благочестя, молитви, бути християнином і приносити користь суспільству. Кілька публікацій було присвячено жіночій освіті. Цікавою є стаття “Про освіту і призначення жінки”, в якій доводилося, що жінка повинна бути вихователем і матір'ю сімейства, а для цього їй потрібна освіта [143, с.985]. Крім цього, у «Волинських єпархіальних відомостях» щороку друкувалися повідомлення про прийом дітей до шкіл та училищ з ґрунтовною інформацією про потрібні документи для вступу та іспити, що їх доведеться скласти вступникам.

У 90-х роках після реформ 60–80-х років відбуваються зміни у ставленні більшості православного духовенства до освітньої діяльності. Кількість церковно-парафіяльних шкіл зростає. Зокрема, у звіті про стан Волинської губернії за 1890 р. нараховувалося 620 церковно-парафіяльних шкіл, які мали власне приміщення, 163 школи розміщувалися у приватних

або орендованих будівлях, 46 – у церковних будинках [15, арк.12]. На той час число освітніх установ зросло на 59, або на 3,5 %, а кількість учнів збільшилась на 37 800 осіб, тобто на 6,6 % у порівнянні з 1889 р. [60, арк.20]. До утримання шкіл залучалися волосні та сільські громади, які тільки за 1890 р. асигнували на цю справу 61408 руб. 38 коп. [60, арк.21]. Таким чином, мережа православних початкових закладів освіти стрімко розширювалася.

У церковно-парафіяльних школах викладало не тільки православне духовенство, а й представники інших станів. Тут вчителювали селяни, які закінчили народні училища, випускники духовних училищ та семінарій, відставні чиновники, міщани і навіть випускниці жіночих навчальних закладів. На думку волинського генерал-губернатора, «...через виховання дітей селян в дусі православної церкви церковні школи здійснюють позитивний вплив на релігійно-моральний стан губернії» [60, арк.22]. У подібних закладах крім, всього іншого, дітей навчали церковному співу, створювали церковні хори не тільки з дітей, а й з дорослого населення. Зростав авторитет таких закладів освіти серед місцевих жителів. На думку генерал-губернатора, церковно-парафіяльні школи «...все більше і більше завойовують довіру і любов народу» [60, арк.23].

Незважаючи на позитивні зрушення в сфері початкової освіти, навіть на початку ХХ ст. на Волині траплялися випадки недбалого ставлення священиків до освітньої діяльності. Так, парафіяльний священик с. Радовля Овруцького повіту М. Восинський скаржився на місцевих волосних писарів та волосного старшину. На думку батюшки, останні своїми діями сприяли занепаду Радовельської та Жубровської церковно-приходських шкіл. Чиновники без відома священика видавали жалування вчителям, які після цього покидали школи. Насправді виявилось, що вчителі йшли зі школи саме через священика. Вчителю В. Юркевичу батюшка не заплатив зібрані на утримання школи сільською громадою 60 руб. Педагога Шеметило священик вигнав зі школи палицею із образливими словами

«...дуже вчений і таких молодців нам не потрібно», а на його посаду призначив власну доньку [50, арк.23]. Отже, часто намагання уряду та вищого єпархіального керівництва покращити стан елементарної освіти були марними саме через низький моральний та освітній рівень самих священиків.

Однак, якою б недосконалою здавалася б критикам церковно-парафіяльна школа, вона працювала на вирішення головних загальноосвітніх і релігійно-виховних завдань у тодішній суспільно-політичній ситуації. Для створення і підтримки школи на належному рівні місцевому священику доводилося докладати багато зусиль. Нерідко для того, щоб відкрити в парафії школу, священику необхідно було подолати байдужість чи навіть протидію парафіян, переконавши їх у необхідності виділити приміщення під школу тощо. Навіть знайшовши підтримку громади і отримавши від неї певну суму коштів, священик мав займатися організаційними питаннями. Окремі священики змушені були одночасно працювати у двох-трьох школах. Тому збільшення числа церковно-парафіяльних шкіл на Волині безперечно позитивно відбилося на освітньому рівні населення. Станом на 1900 р. на Волині нараховувалося 1600 церковно-парафіяльні школи [215, с.29]. Незважаючи на певні недоліки, саме ці школи вирвали з темряви «неуцтва» мільйони дітей кріпаків.

Окремо варто наголосити на діяльності православного духовенства Волині у сфері жіночої освіти. На початку XIX ст. навчальні заклади цього типу перебували у руках католиків. Тому й виховання у них відбувалося у польському патріотичному дусі. Усвідомлюючи, що в такому руслі випускниці цих закладів виховуватимуть власних дітей, російська влада доклала значних зусиль для реорганізації та створення нових жіночих училищ. Саме православний клір став ініціатором появи таких освітніх установ і постійно їх підтримував. Спочатку священики безкоштовно працювали викладачами і значною мірою утримували їх матеріально.

Перших серйозних успіхів у жіночій освіті православному духовенству вдалося досягти у 60-х роках ХІХ ст. У 1864 р. у Житомирі було відкрито перше Волинське жіноче духовне училище, в якому навчалися дочки духовенства [325, с. 144]. Головною метою цього навчального закладу було «...виховання дівиць відповідно до правила благочестя за ученням православної церкви та в російському народному дусі з тим, щоб вихованки могли згодом позитивно впливати на навколишнє середовище суворою моральністю життя і діяльним виконанням сімейних обов'язків» [317, с.172]. Крім цього, до навчальної програми учениць було включено загальноосвітні предмети.

Фінансування цієї освітньої установи спочатку відбувалося за рахунок Св. Синоду. Щорічно на утримання навчального закладу виділялося 11 тис. крб. На перших порах цієї суми було достатньо, але з часом виникав комплекс проблем, для вирішення яких грошей не вистачало. Тому до матеріального забезпечення училища залучаються місцеві священики. Духовенство жертвувало кошти на благоустрій училища та на стипендії його найкращим ученицям. Кількість учениць постійно зростала, тому гострою залишалася потреба в розширенні училища [224, с.105]. Через нестачу приміщень для училища цей навчальний заклад не мав змоги вмістити всіх охочих до навчання учениць. Так, у період з 1864 до 1884 р. до училища було подано 1384 прохання про вступ, однак задоволено було лише 306. На розбудову училища місцеві священики щорічно виділяли кошти. Зокрема, для цієї мети в 1879 р. волинський клір пожертвував 23 тис.крб. Варто відзначити, що місцеве православне священство було переважно незаможним. Тому нерідко збір пожертвувань відбувався дуже повільно. За кошти, надані Св. Синодом та місцевими священиками, побудували придатне для навчання та проживання приміщення, розраховане на 250 учениць [317, с.175]. Умови навчання тут залишалися далекими від ідеальних. Перебудова училища затягнулася аж до 1905 р.

Після 1884 р. основним завданням Волинського духовного училища стала підготовка вчительок для церковно-парафіяльних та народних шкіл. Відтепер училище діяло як шестикласне. Після закінчення курсу навчання випускниці отримували право вчителювати приватно. Для кращого оволодіння ними педагогічної майстерності при училищі в 1888 р. було відкрито церковно-парафіяльну школу для дівчаток [301, с.157]. Школа утримувалася за рахунок єпархіального духовенства, дівчата навчалися в ній безкоштовно.

Єпархіальне духовенство піклувалося про подальше матеріальне становище випускниць Волинського жіночого училища духовного відомства [269, с. 38]. В найкращі у фінансовому відношенні роки кожна із учениць отримувала осіннє пальто, три сукні, капелюшок, парасольку, рукавички, дві пари черевичок, півдюжини звичайних і нічних сорочок, носовичків, панчіх, спідниць та нічних чепчиків. Ця допомога надавалася за рахунок заощаджених коштів, які надавалися на утримання училища [317, с.176]. Водночас і протягом навчання учениць намагалися одягати однаково, незважаючи на матеріальне становище їх сімей.

Православне духовенство опікувалося долею і Волинського (Кременецького) єпархіального жіночого училища. Останнє було відкрите у 1881 р. у м. Кременець за допомогою Острозького єпископа Віталія, тому з часом його почали називати Віталієвським єпархіальним жіночим училищем. Восени 1902 р. училище було переведене до Житомира [272, с.43].

На початку свого існування училище не мало власного приміщення для навчання. Тому серед волинського духовенства відбувся збір пожертв на побудову відповідної будівлі для навчального закладу. У червні 1884 р. єпархіальний з'їзд духовенства Волинської єпархії постановив передати 6164 крб. на побудову будинку для дівочого училища. З цією метою щороку духовенство проводило у своїх парафіях збір пожертв. Станом на 1894 р. їх сума становила 100 тис. крб., а на час придбання нової будівлі

духовенством Волині було зібрано 200 тис .крб. [317, с.176]. На ці кошти у м. Кременці було обладнано приміщення дівочого єпархіального училища, яке відповідало тогочасному навчально-виховному процесу.

Освіта у Волинському єпархіальному жіночому училищі мала чітко виражений релігійний характер. В основу навчального процесу було покладено детальне вивчення основ православ'я. Законоучитель, який відповідав за навчальну частину, мав докласти зусиль для досягнення однієї цілі – виховання дівчат в «істинному благочесті» [169, с.411]. Крім цього, у навчальній програмі єпархіального училища містилися найнеобхідніші загальноосвітні предмети. Також учениці вивчали, як правильно вести домашнє господарство та рукоділля [231, с. 104]. Найбідніша і найталановитіша учениця щорічно отримувала стипендію, яка становила 4 % від зібраних священиками єпархії грошей [169, с.415].

До училища приймали дівчат із усіх станів. Після закінчення навчання випускниці отримували право займатися викладацькою діяльністю. У 1897 р. при училищі було відкрито церковну школу для дівчат. У ній викладали колишні учениці училища [169, с.45].

Однак, незважаючи на всі намагання православних священиків навіть на початку ХХ ст. жіночим духовним училищам не вдалося досягти рівня подібних польських закладів освіти. Як і інші навчальні установи, жіночі теж не могли конкурувати із міністерськими. Духовенство ще не повністю усвідомлювало значення жінки у суспільстві, її права на повноцінну освіту. На нашу думку, головним внеском православного духовенства у розвиток жіночої освіти на Волині було матеріальне забезпечення цих закладів. Фактично всі навчальні заклади існували завдяки фінансовій підтримці місцевих священиків.

Отже, освітня діяльність православного волинського духовенства мала суперечливий характер. Навчальні заклади, якими опікувалися православні священики, посідали значне місце в освітній системі Волинської губернії. Насамперед, варто відзначити внесок православного

кліру у розвиток початкової освіти краю. Саме в церковно-парафіяльних школах навчалася більшість селянських дітей. В окремих парафіях подібні школи існували завдяки ентузіазму священиків, які самотужки мали вирішувати комплекс проблем пов'язаних із функціонуванням цих закладів. Разом з цим, маємо факти недбалого ставлення місцевого духовенства до освітньої справи. Тому роль православної церкви у поширенні грамотності серед населення на місцевому рівні насамперед, визначалася особистістю місцевого священика. Варто наголосити, що навчання в церковно-парафіяльних школах відбувалося в руслі тріади, проголошеної міністром освіти Російської імперії С.Уваровим – «православ'я, самодержавство, народність». Тому ці навчальні заклади використовувалися урядом для русифікації місцевого населення, викорінення залишків національної самосвідомості українців.

3.3. Вплив православного кліру на духовно-культурну сферу Волині

Крім активної діяльності у сфері освіти православний клір значну роль приділяв культурному розвитку краю. Так склалося, що саме парафіяльне духовенство за своїм освітнім рівнем та побутом було найближчим до селянства. Коло обов'язків священників не обмежувалося виконанням треб. Зайняті своїми буденними обов'язками священники знаходили час і для діяльності в сфері культури. Проте, на початку XIX ст. пріоритет у цій галузі належав католикам та уніатам. Лише зі зміцненням позицій самодержавства та російської православної церкви, служителі культури досягли помітних результатів у цій справі.

На території Волинської губернії православна церква постійно займалася церковно-просвітницькою діяльністю, а саме: відкривала при парафіях та братствах школи, створювала бібліотеки, відновлювала та зберігала давні пам'ятки православ'я, організовувала різні читання та бесіди, поширювала книги та брошури релігійно-морального змісту.

Культурно-просвітницька робота православного кліру мала чітке політичне забарвлення. У більшості випадків саме офіційна влада заохочувала священників до дослідницької праці. Дієвим чинником виявилось розпорядження Синоду в 1850 р. про укладання історико-статистичних описів єпархій. Ці описи повинні були лягти в основу фундаментального навчального курсу з історії православної церкви. Безперечно, російська влада при цьому переслідувала пропагандистську мету – переконати населення краю в одвічній приналежності Волині до Російської імперії. Для цього урядовцям потрібні були беззаперечні історичні докази. У межах замовлених описів передбачалося скласти історію єпархії з екскурсом до витоків розповсюдження православ'я на цій території, короткими життєписами місцевих ієрархів; історичні відомості про місцеві монастирі із реєстром цінних рукописів і стародруків із їх книгосховищ; відомості про церкви і собори єпархій.

Тому відповідно до розпорядження Синоду від 19 травня – 6 жовтня 1850 р. вищий православний клір спонукав своїх підлеглих до створення історико-статистичного опису Волинської єпархії [180, с.45]. На перших порах ця ідея не мала значних результатів. Правління Волинської семінарії на своїх зборах доручило це складне завдання чотирьом викладачам семінарії. Невдовзі педагоги залишили цей навчальний заклад і краєзнавчі дослідження припинилися.

Якісно новий етап у вивченні православним духовенством минулого Волині відбувається у 60-х роках. Своєрідним каталізатором розвитку церковно-історичних, пам'яткознавчих, історико-статистичних студій став місцевий релігійний часопис «Волинські єпархіальні відомості». Це видання вийшло в світ з ініціативи архієпископа Волинського Агафангела. Згідно з наказом № 2313 Св. Синоду від 16 грудня 1866 р. головна мета журналу полягала у поживленні єпархіального діловодства [244,с.67]. Проте, часопис виконував набагато більше функцій. Саме існування «Відомостей» безпосередньо вплинуло на розвиток місцевого краєзнавства.

Значну роль у виникненні видання відіграли православні священики. Так, першими редакторами були викладачі Волинської духовної семінарії. На той час цей духовний навчальний заклад, хоч і знаходився на окраїні губернії у Кременці (в усіх інших випадках «єпархіальні відомості» в Україні видавалися в адміністративних центрах єпархій), але залишався духовним та інтелектуальним центром Волинської єпархії [263, с.69]. Тут викладали видатні українські вчені не тільки в галузі богослов'я і церковної історії, а й філології, етнографії, історії та правознавства. Власними дослідженнями вони ділилися із читачами зі сторінок часопису.

«Волинські єпархіальні відомості» поділялися на дві частини: офіційну та неофіційну. В офіційній частині подавалися царські маніфести і накази по духовному відомству, накази місцевого духівництва – консисторії, архієрея, училищної ради, розпорядження Синоду та місцевого

духовного керівництва, розпорядження світської влади стосовно духовенства та його взаємовідносин із парафіянами. Також у виданні надавалася інформація про нагороди священників, присвоєння духовних і наукових ступенів, призначення, звільнення і переміщення духовенства по єпархії, подавалися відомості про вакансії, різні оголошення тощо.

Неофіційна частина становила приблизно 2/3 обсягу відомостей, що вказують на її важливість. Місцевий архієпископ мав контролювати, щоб у цій частині регулярно публікувалися історико-краєзнавчі матеріали. Тому від ступеня зацікавленості преосвященного історико-дослідною діяльністю, великою мірою залежала відповідна продуктивність місцевого духовенства. Визначну роль тут відігравали окремі духовні особи, котрим було доручено конкретну організаційно-редакційну роботу [327, с.307]. На сторінках «Волинських єпархіальних відомостей» публікувався єпархіальний літопис (дослідження з історії православної церкви на Волині, історико-статистичний опис церков, монастирів Волинської єпархії тощо) та єпархіальна хроніка (найважливіші поточні події в єпархії). Проте зміст неофіційної частини видання завжди виходив далеко за межі цих завдань: тут друкувалися історико-краєзнавчі та етнографічні праці, проблемні статті з педагогіки, розвідки з археографії та книгознавства, поради з народної медицини і сільського господарства.

Завдяки викладачам Волинської духовної семінарії неофіційна частина «Волинських єпархіальних відомостей» була перетворена на своєрідний цікавий журнал, що поєднував інформаційні, освітні та популяризаторські функції. Варто відзначити сумлінну дослідницьку працю М. Теодоровича, який вирішив скласти повний «Історико-статистичний опис Волинської єпархії». Для цього він використав статистичні відомості благочинних, єпархіальний архів, праці В. Татіщева, М. Карамзіна, М. Максимовича, зібрання документів «Архива Юго-Западной России». До клірових описів він почав додавати історичні тексти, документи, свідчення священників, інші записи. Результати

більшості своїх досліджень М. Теодорович публікував на сторінках «Волинських єпархіальних відомостей». Його науковий доробок полягав у описі 1477 парафій і церков десяти волинських повітів.

Таким чином, існування часопису мало величезне значення для розвитку краєзнавства Волині. З часом навколо видання сформувалося широке коло дослідників. Їхнє ядро становили переважно вихідці з давніх священницьких родин (Рафальські, Трипольські та інші), викладачі місцевої семінарії та інших навчальних закладів. Саме «Волинські єпархіальні відомості» стали стимулом до наукової праці для цих людей [215, с.130]. Журнал справді відкрив нову сторінку у вивченні історії губернії.

Навіть перебуваючи за межами губернії, священнослужителі не залишалися байдужими до культурних потреб селян. Так, священник драгунського полку І.Залиткевич переклав деякі з байок І.Крилова з російської на «малоросійську мову». Сам І. Залиткевич у минулому був парафіяльним священиком у Волинській єпархії та вчителював у церковно-парафіяльній школі. З сумом священник стверджував, що «...байки Крилова доступні навіть найбільш обмеженим дітям різного віку та побуту, але не малоросіянам, які не розуміли російської мови» [83, арк.3]. Тому взимку 1856 р., коли полк розквартирували в м. Сімферополь, І.Залиткевич переклав частину байок на українську мову. Таким чином священник «...години свого відпочинку присвятив волинським сільським дітям», для того щоб «...принести моральну користь, приємну розвагу та задоволення й простому класу малоросійського народу» [83, арк.3]. Крім цього, І.Залиткевич запропонував надрукувати власні переклади байок у місцевій газеті, щоб і волинські священики могли читати їх дітям [83, арк.3]. Таким чином, цей випадок ілюструє безкорисливе прагнення священника розширити кругозір простих селянських дітлахів. Навіть далеко від власної батьківщини І.Залиткевич намагався познайомити селянських дітей із перлинами російської літератури.

Православні священники були активними діячами братського руху. У другій половині XIX ст. церковні православні братства відроджуються та поширюються на Волині. Ці організації створювалися за сприяння православних ієрархів. Так, основним ініціатором відкриття Кременецького братства був Острозький єпископ Віталій, вікарій волинської єпархії, управляючий Кременецьким Богоявленським монастирем. Діяльність Острозького Свято-Кирило-Мефодіївського братства розпочалася в 1865 р. завдяки старанням архієпископа Волинського і Житомирського Антонія [303, с.126]. У губернії найвпливовішими були Волинське єпархіальне Володимиро-Василівське, Анастасіївське (у Житомирі), Луцьке Хрестовоздвиженське, Острозьке Свято-Кирило-Мефодіївське братства [213, с.23]. На території краю у період з 1864 до 1914 р. зареєстровано 44 православних братства [213, с.23]. Головною метою роботи братчиків була допомога православної церкві. Спектр діяльності братств виявився широким, важливе місце у ньому посідали бібліотечна, пам'яткоохоронна справа, книгодрукування та просвіта населення.

Православне духовенство теж брало участь у функціонуванні братських бібліотек. Так, протягом 1895–1897 рр. бібліотекою Острозького Кирило-Мефодіївського братства завідував священник Н. Сізінкевич. З 1907 р. цю посаду обіймав священник братської церкви, законовчитель училища протоієрей І. Балевич. Дружини та доньки служителів культу часто виконували обов'язки бібліотекаря [256, с.27]. Слід відзначити, що література, представлена у братських бібліотеках, мала переважно релігійний характер. Так, серед 762 найменувань книг книжкового фонду бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського братства нараховувалося 303 книги релігійно-духовного змісту та чотири духовних журнали [180, с.128]. Таким чином, за допомогою релігійно-просвітницької літератури, священники прагнули підвищити культурно-моральний рівень населення краю, поширюючи традиції російського православ'я.

Крім братських бібліотек, духовне відомство створювало й інші: церковні та монастирські, бібліотеки церковно-парафіяльних шкіл. Головним завданням функціонування народних бібліотек була просвіта і релігійно-моральний розвиток населення. Звичайно, такі бібліотеки значною мірою виконували агітаційну функцію з метою русифікації місцевого населення, виховуючи його у відданості царю [227, с.77]. Незважаючи на це, бібліотеки сприяли поширенню грамотності серед населення.

У бібліотеках, що перебували під опікою православного кліру, постійно проводились так звані читання, які відбувалися в недільні та вихідні дні після вечірнього богослужіння. Переважала історична, релігійна та монархічна тематика. Після проведення лекцій рекомендувалась література потрібного змісту для читання вдома чи в читальному залі. Незважаючи на проурядове спрямування, читання, особливо в селах, мали велике значення для підвищення загальноосвітнього рівня слухачів.

Наприкінці XIX ст. поширеним явищем стає відкриття братствами давньосховищ. Православне духовенство теж брало участь у створенні перших давньосховищ на Волині. Значний внесок у розвиток музейної справи зробив Волинський та Житомирський архієпископ Модест. Дослідники відзначають, що коло діяльності очільника церкви було доволі широким [255, с.130]. Владика доклав багато зусиль до реставрації і будівництва церков у містах та парафіях Волинської єпархії. У 1887 р. ієрарх створив єпархіальне давньосховище старожитностей при Свято-Володимирському православному братстві у м. Володимирі-Волинському [255, с.136]. Усвідомлюючи необхідність функціонування подібної установи у більшому, губернському місті, архієпископ сприяв виникненню Волинського єпархіального давньосховища старожитностей у м.Житомир. За розпорядженням Модеста духовенство губернії повинне було збирати та передавати до створеного давньосховища всі цінні предмети й пам'ятки

старовини знайдені в єпархії. За словами першого завідувача давньосховища О.Фотинського, відкриття цієї установи стало надійним засобом протидії ополячення та окатоличення краю. Експонати музею, серед яких було багато уніатських пам'яток, мали стати свідченням давніх традицій православ'я на Волині [315, с.190]. Отже, відкриття Волинського єпархіального давньосховища мало під собою політичне підґрунтя. Проте, саме завдяки діяльності ієрархів та рядового кліру православної церкви пам'ятки культури було збережено аж до нашого часу.

Архієпископ Модест допоміг О.Фотинському у створенні Волинського церковно-археологічного товариства, яке знаходилося під опікою Волинського єпархіального архієрея [282, с.139]. До участі у діяльності організації запрошувалися всі волинські священики. В результаті серед членів церковно-археологічного товариства була значна частина служителів культу. Так, до почесних членів належав митрополит Модест. Серед учасників переважали священики і викладачі духовних училищ. Поміж них архімандрит Михайло (ректор Волинської духовної семінарії), протоієрей М.Трипольський, І. Глаголев (священик Житомирського кафедрального собору) та парафіяльні священики з різних куточків губернії [282, с.139]. До складу церковно-археологічного товариства переважно входили представники духовної еліти краю.

Великий внесок у розвиток волинського краєзнавства зробив учасник Волинського церковно-археологічного товариства протоієрей М. Трипольський. Священик брав активну участь у виданні щорічника наукових праць товариства – Волинського історико-археологічного збірника. Разом з О.Фотинським та київським істориком М.Істоміним протоієрей здійснив підготовчу роботу та редакцію збірника [256, с. 135]. На сторінках видання М.Трипольський публікував і власні статті. Цікавими є публікації, присвячені волинським рукописним Євангеліям XVI ст. [265, с.135].

Крім цього, священник був учасником екскурсій присвячених дослідженню пам'яток волинської старовини. Протягом 1897–1899 рр. разом з О.Фотинським він обстежив Городищенський, Германський, Загоровський, Корецький, Любарський, Тригірський монастирі м.Овруча. Зібраний ними краєзнавчий матеріал В.Антонович використав у своїй фундаментальній праці «Археологическая карта Волынской губернии». Під час відвідин м. Овруч дослідники наголосили на необхідності реставрації храму Св. Василя, що невдовзі було зроблено місцевою владою [320, с.200].

Проте, це далеко не повний перелік заслуг протоієрея. М.Трипольський управляв будівництвом приміщень під музей і бібліотеку Волинського церковно-археологічного товариства. Будучи настоятелем Преображенського кафедрального собору, на території якого розгорнулося будівництво, духівник доклав значних зусиль для створення музею. Проте, через нестачу коштів майже побудовані споруди були передані іншим організаціям. Лише через деякий час давньосховище переїхало до цього приміщення [363, с.28]. Таким чином, сфера діяльності протоієрея М. Трипольського не обмежувалася його прямими обов'язками. Культурна спадщина, яку залишив по собі настоятель храму, стала надбанням багатьох поколінь.

Православні священники займалися не тільки створенням бібліотек та давньосховищ. Сільські служителі культу дуже часто переймалися проблемами селян і всіляко намагалися посприяти у їх вирішенні. Батюшки власними методами допомагали населенню боротися з епідеміями, зокрема, з холерою. Дослідник В.Борщевич описує випадок, коли під час епідемії холери в 1895 р. настоятель однієї із волинських церков організував паломництво православних селян у Почаївську лавру для поклоніння чудотворній іконі [199, с.260]. Невідомо, який результат мала ця дія, проте священник не залишився байдужим до долі селян і хоч якимось чином знайшов вихід із ситуації.

Займалося православне духовенство і благодійницькою працею. Зокрема, завдяки старанням православного кліру було засноване Опікунство про вихованців Волинської духовної семінарії. Ця організація переймалася долею незаможних семінаристів і всіляко допомагала їм. Крім цього, на території губернії діяло відділення Палестинського товариства. Громада збирала кошти для підтримки пам'яток християнства в Палестині [206, с.278]. Постійно проводилися так звані палестинські читання.

Велику увагу священики приділяли пропаганді здорового способу життя. Проблема пияцтва та паління була актуальною й для багатьох батюшок. Тому на сторінках місцевої преси порушувалися питання шкідливості паління та алкоголю, пропагувалося викорінення цих згубних звичок. Зокрема, кілька статей присвячених цій тематиці, зустрічаємо у «Волинських єпархіальних відомостях» [127; 166]. Крім цього, церковні братства засновують на території губернії товариства тверезості [151, с.167]. Отже, духовенство дбало не тільки про моральне, а й про фізичне здоров'я парафіян.

Питаннями здорового способу життя переймалися ієрархи церкви. Так, Волинський архієпископ Палладій (1871 р.) на сторінках релігійного часопису розмістив пасторське послання до своєї пастви. У ньому він детально описав наслідки пияцтва. За розпорядженням преосвященного, його звернення було прочитане по всіх церквах Волинської єпархії. Крім цього, у своїх церковних проповідях священики мали переконувати парафіян відмовитись від цієї згубної звички. Про досягнення в цій справі духовенство мало сповіщати на своїх з'їздах. Але старання православного кліру у боротьбі з пияцтвом не дали бажаних результатів [213, с.33].

Важливим аспектом благочинної діяльності православного духовенства було утримання богаділень при монастирях. У келіях могли дожити віку немічні люди. Крім цього, в деяких монастирях існували особливі лікарські відділення, в яких можна було отримати медичну допомогу та потрібний догляд і спокій. Прикладом благочинної діяльності

можна назвати Дерманський монастир. Братія монастиря за 1872–1873 рр. нараховувала 28 осіб. Ченці утримували шість послушників віком від 11 до 16 років, які ще не здатні були себе забезпечити [121, с.197]. Монастир прихистив цих дітей, дав їм притулок і все необхідне для життя. Справедливо відзначити, що Дерманський монастир порівнянно з іншими був одним з найзаможніших на Волині. Але цей факт не применшує значення того, що монахи опікуватися бідняками. Таким чином, православні монастирі відігравали значну роль у благодійництві Волині.

Православне духовенство не тільки опікувалося освітою на Волині, а й робило значні пожертвування для розвитку цієї сфери. Так, архієпископ Агафангел із власних засобів виділив 200 руб. на облаштування ремісничого училища при Почаївській лаврі. Крім цього, перед смертю ієрарх заповів Лаврському училищу 2500 руб., щоб на відсотки від цієї суми лавра утримувала двох пансіонерів. Крім цього, Почаївська лавра за Агафангела щорічно робила благодійні пожертви на користь бідних духовного звання – 25 руб.; у Місіонерське товариство – 100 руб.; для хворих і поранених воїнів – 100 руб.; для духовних навчальних закладів Волинської єпархії 300 – руб. Таким чином, щорічно монастир жертвував 525 руб. [181, с.223].

З викладеного доходимо висновку, що православне духовенство зробило значний внесок у розвиток культурної сфери краю. Велику роль священики відводили підвищенню загального освітнього рівня, моральному вихованню своїх вірян, дослідженню історії своєї батьківщини та пам'яткоохоронній діяльності. Крім цього, служителі культу пропагували здоровий спосіб життя серед місцевого населення. Проте, діяльність духовенства у культурному вимірі була під жорстким контролем російської влади, тому оцінка здобутків духовенства у цій сфері є неоднозначною. Іноді, самі того не усвідомлюючи, православні священики виконували функцію ще одного знаряддя проурядової пропаганди та русифікації.

Як бачимо, волинське духовенство різних конфесій здійснювало вагомий вплив на культурно-освітнє життя регіону. У першій половині XIX ст. перевага у цій сфері належала католицькій церкві. На території губернії функціонувала мережа католицьких початкових шкіл, три семінарії. Більшість місцевого населення, в тому числі й православного, отримувало елементарну освіту саме в польських початкових школах. Викладання тут проводилося польською мовою, учням нав'язувалася точка зору про те, що цей край традиційно був польською територією. Подібні ідеї розцінювалися російською владою як небезпечні, тому вона розгорнула широкий наступ на польську систему освіти. Обмеження царським урядом освітньої діяльності католицького духовенства викликало рішучий спротив останнього. Підтримка частиною католицьких священиків повстання 1830–1831 рр. дала легальні підстави для скорочення числа католицьких навчальних закладів. Однак, повністю ліквідувати католицьку освіту на Волині росіяни не наважилися, побоюючись цим викликати невдоволення місцевої шляхти.

Після поразки повстання 1863 р. російська влада розгортає широкомасштабний наступ проти польської освіти. Всі існуючі польські школи були закриті. Однак, католицький клір продовжував навчати дітей нелегально. Вище духовенство всіляко заохочувало та підтримувало створені своїми підлеглими таємні католицькі школки. Польська освіта краю повністю перейшла у підпілля, але завдяки старанням католицького кліру продовжувала існувати.

Греко-католицька церква теж відігравала помітну роль у освітньому житті губернії. Лідерами у освітній сфері були ченці-василіани. Навчальні заклади василіан відповідали усім європейським освітнім стандартам. Це було серйозним досягненням, особливо враховуючи той факт, що василіани за власний кошт забезпечували їх усім необхідним. Однак, у навчальній програмі василіанських закладів просвіти простежувався безпосередній вплив польської культури і католицької церкви. Біле

уніатське духовенство з огляду на власну неможливість було обмеженим у освітній діяльності. Тому греко-католицькі священники поступалися правами на освітню сферу католицькій церкві. Фактично греко-католицька система освіти на Волині зникає у 1832 р. після ліквідації василіанського ордену.

На початку XIX ст. православні священники мали вкрай невтішні успіхи у сфері освіти. У цей період православне духовенство отримувало мінімальну допомогу держави на розбудову освіти. Тому православний клір змушений був самостійно вирішувати комплекс проблем, пов'язаних з організацією навчальних закладів. Російська влада поступово впроваджує заходи спрямовані на покращення стану російської школи. Елементарна освіта оголошувалася сферою впливу православного кліру. Тому головним напрямом діяльності місцевих батюшок була розбудова мережі церковно-парафіяльних шкіл. Незважаючи на недоліки церковно-парафіяльних шкіл, саме вони у другій половині XIX ст. відіграли вирішальну роль у поширенні грамотності на Волині.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження нами визначені такі висновки, які виносяться на захист.

1. Аналіз історіографії обраної для вивчення теми засвідчує, що досі вона не стала предметом спеціального наукового вивчення. Джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною і чисельною для всебічного і цілісного вивчення теми дослідження. Методологічна база роботи ґрунтується на основі принципів історизму та об'єктивності, внаслідок використання яких було здійснено неупереджений та всебічний аналіз суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності волинського духовенства у 1804–1905 рр.

2. Доведено, що впродовж досліджуваного періоду Російська імперія намагалася послабити ідеологічний та економічний вплив католицького духовенства в регіоні. Зменшення ролі католицького кліру в суспільно-політичному житті Волині розглядалося російською владою у контексті вирішення «польського питання» в регіоні. Маємо факти бруталного втручання російського уряду в релігійне життя. Католицький клір розцінював територію Волині як традиційно польські землі, тому обрав опозиційну позицію щодо російської влади. Найяскравіше антиурядові настрої у середовищі католицьких священиків проявилися під час польських національно-визвольних повстань. Після польського повстання 1830–1831 рр. уряд вживає заходи для обмеження впливу католицької церкви, зокрема, було секуляризовано більшу частину її власності. Однак, Російська імперія не наважується на повну ліквідацію католицької церкви з огляду на те, що остання мала вагому підтримку польської шляхти та перебувала під захистом Папи Римського. За умов збільшення тиску російської державної системи на католицьку церкву зростає і суспільно-політична активність священиків. Вони різними методами намагалися завдати шкоди російській владі та православної церкві. Однією із

найнебезпечніших форм спротиву католицького кліру стала участь його окремих представників у таємних польських товариствах. Показово, що саме волинські ксьондзи найактивніше підтримали польське повстання 1863–1864 рр. Після придушення січневого повстання самодержавна влада здійснює репресії проти латинських священників. Однак, римо-католицьке духовенство не припиняє політичного протистояння із структурами влади. Значна частина священників переходить до агітаційної роботи серед місцевого населення, намагається відвернути його від православ'я і налаштувати проти самодержавства. Проте, ці спроби католицьких священників не знайшли відчутної підтримки населення.

3. Обґрунтовано, що протягом першої половини ХІХ ст. суспільно-політична діяльність греко-католицького кліру зазнала кардинальних змін. У першій третині ХІХ ст. уніатські священники виступали проти російської влади тому, що розцінювали її як потенційно небезпечну. Архівні документи вказують на те, що в цьому протистоянні греко-католицькі священники опиралися на підтримку місцевого населення та дрібної української шляхти. Відчувши безпосередню загрозу ліквідації своєї церкви наприкінці ХVІІІ ст. окремі представники греко-католицького духовенства взяли участь у листопадовому повстанні. Російський уряд використав цей факт як привід до розгортання репресій проти конфесії. Внаслідок цілеспрямованої політики влади греко-католицькі священники опинилися у скрутному матеріальному становищі і тому змушені були просити у парафіян плату за треби. Це призвело до падіння авторитету уніатів серед парафіян. Доведено, що греко-католицьке духовенство зустріло новину про приєднання до православ'я без значного спротиву і поступово почало адаптуватися до нових умов. Важливим фактором у поширенні конформістських настроїв серед уніатського кліру були обіцянки царського уряду надати фінансову допомогу всім новоприєднаним священникам. Радикально налаштовані греко-католицькі

душпастирі намагалися протистояти цим змінам, хоча масового характеру цей опір так і не набув.

4. З'ясовано, що на початку XIX ст. православне духовенство основним своїм політичним союзником вбачало Російську імперію. Крім виконання своїх звичних обов'язків, священики мали впливати на суспільно-політичну ситуацію у краї та сповіщати російських чиновників про настрої населення. Православна церква, яка перебувала під захистом російського самодержавства, стала одним із видів чиновницького апарату в духовно-ідеологічній сфері. Індикатором громадянської позиції кліру стало листопадове польське повстання. Православні священики усіляко допомагали місцевій владі у його придушенні. Для багатьох служителів культу така поведінка була їх свідомим вибором, вони вважали, що таким чином виконують свій громадянський обов'язок. Внаслідок секуляризаційної реформи 1842 р. покращилося матеріальне становище священиків. Фактично вони перетворилися на поміщиків, а у селян з'явилася нова повинність – робота на церкву. Тому взаємини між кліром та громадою віруючих були напруженими. Зміни у фінансовому забезпеченні православних священиків призвели до їх матеріального розшарування. Середній і нижчий клір, який за своїм побутом був близьким до селян, розділяв їх антикріпацькі настрої. Нерідко саме православні священики закликали місцеве населення до виступів проти поміщиків.

5. На початку XIX ст. освітня система Волині контролювалася католицьким та уніатським духовенством, зокрема, чернечим орденом василіан. Після входження регіону до складу Російської імперії ступінь впливу на освіту католицьких і греко-католицьких священиків визначалася релігійною політикою самодержавства, підтримкою місцевої шляхти і населення. У освітній діяльності католицької церкви можна виділити три періоди. Перший (початок XIX ст. – 1830–1831 рр.) характеризується найбільшим розквітом католицьких навчальних закладів. Головним

досягненням католицького духовенства в першій третині XIX ст. стала мережа початкових шкіл, у яких освіту здобувало не тільки польське, а й місцеве українське населення. Протягом другого періоду (1830–1831 – 1863–1864 рр.) відзначається поступове відсторонення католицького кліру від освіти внаслідок репресивної політики російської влади. На законодавчому рівні затверджується монополія православної церкви на освіту. Використовуючи неточності у розпорядженні генерал-губернатора І.Васильчикова від 1861 р. ксьондзи переходять до нової форми боротьби за освіту – так званих школок. Під час третього періоду (1864 – 1905 рр.) відбувається повний перехід католицької освіти в підпілля. У цей період католицькі навчальні заклади існували лише у вигляді таємних шкіл. Доведено, що освітня діяльність ксьондзів була одним із головних засобів збереження польської ідентичності за умов тотальної русифікації Волинської губернії. Одночасно з цим через систему католицьких навчальних закладів відбувалося ополячення місцевого українського населення.

Біле та чорне греко-католицьке духовенство мало різні здобутки у культурно-освітній сфері. Найбільші досягнення у цій галузі мали василіани, які створили на території Волині кілька навчальних закладів, які відповідали стандартам європейської освіти. У руках почаївських василіан була зосереджена книговидавнича діяльність греко-католицької церкви. Саме почаївська книга стала синтезом західної і східної культури, через неї ці ідеї поширювалися не тільки в регіоні, а й в усій Україні. Василіани одними із перших почали видавати книги українською мовою, чим безперечно заклали підґрунтя для національного відродження. Біле греко-католицьке духовенство мало менший вплив на культуру і освіту Волині через низький рівень матеріального забезпечення. Ліквідація греко-католицької церкви призвела до значного збідніння культурно-освітньої сфери регіону.

6. Обґрунтовано, що освітня діяльність православного духовенства на Волині мала неоднозначні наслідки. Найбільший внесок православні священики здійснили у розвиток початкової освіти регіону. В першій половині XIX ст. Російською державою не було налагоджено чіткого механізму фінансування парафіяльних училищ, тому місцеве духовенство повинне було вирішувати питання, пов'язані із функціонуванням зазначених закладів. Значна частина парафіяльних училищ не мали власного приміщення, необхідних підручників, зарплатня законовчителя була мізерною. Тому існування цих закладів було недовготривалим. Починаючи із 60-х років уряд Російської імперії розробив і видав кілька указів щодо освітньої діяльності духовенства. Зокрема, це «Положення про народні училища», «Положення про народні училища в губерніях Київській, Подільській та Волинській», «Правила про церковно-парафіяльні школи». Зазначеними документами закріплювались привілейовані позиції православного кліру у сфері елементарної освіти. Рівень школи значною мірою залежав від священика – його особистих якостей, освіченості, здатності переносити труднощі. На Волині зафіксовано чимало нарікань на освітню діяльність священиків. Разом з тим маємо випадки відданої праці духовенства у освітній сфері. Тому в 90-х роках кількість церковно-парафіяльних шкіл у регіоні збільшується на 3,5 %. Варто наголосити, що на Волині не було земських шкіл, тому достойної альтернативи церковно-парафіяльним школам теж не існувало. Значним досягненням православного кліру було поширення грамотності серед найбільш бідного населення, виховання учнів згідно із системою християнських цінностей. Одночасно з цим саме церковно-парафіяльна школа стала одним із засобів русифікації, знищення національної ідентичності, виховання дітей у дусі повної покори самодержавному режиму.

7. Відзначено, що найбільший вплив на розвиток культури Волині православне духовенство здійснювало у другій половині XIX ст.

Однозначну оцінку культурницькій діяльності православного духовенства протягом окресленого періоду дати неможливо. Ця сторона життя православних священиків також перебувала під впливом самодержавної ідеології. Доведено, що вагомий внесок православні священики зробили у розвиток волинського краєзнавства. Завдяки ним було збережено та систематизовано значну кількість історичних джерел. Результатом активної культурної діяльності священиків стало створення Волинського церковно-археологічного товариства, Волинського єпархіального давньосховища, ряду бібліотек, видання релігійного часопису «Волинські єпархіальні відомості». Поле культурної діяльності православних священиків виявилось широким, а якість неоднорідною, оскільки іноді самі душпастирі мали низький культурно-освітній рівень. Незважаючи на це, саме завдяки волинським православним священикам було збережено православну традицію і забезпечувалася спадкоємність у розвитку православної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м.Київ

Ф. 442 Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора. 1796 – 1916 рр.

оп. 1

- 1.1. *Спр. 144.* Дело о лишении духовного звания и установлении полицейского надзора за священниками сел Долгого и Брани Пушаровским Д. и Чугалинским Г. за чтение крестьянам прокламации польских повстанцев, 1831 – 1834 г., 74 арк.
- 1.2. *Спр. 1742.* Дело о запрещении униатскому священнику Гродскому совершать церковную службу и церковные обряды над лицами православного вероисповедания в католической каплице с.Вербовцев; о принуждении администрацией Вербовецкой экономии крестьянина православного вероисповедания Борановского А. исполнять должность дьяка в этой каплице, 1834 – 1837 гг., 15 арк.

- 1.3. *Спр. 2218.* Дело о противодействии монахов Владимирского униатского базилианского монастыря к переходу владимирских мещан-униатов в православие, 1836 г., 48 арк.
- 1.4. *Спр. 8672.* Рапорты Острожского земского суда генерал-губернатору от 24 января 1853 г. о поджоге сарая с хлебом принадлежащего священнику с. Подлисок Лозинскому, в чем подозревается работавший у него по найму крестьянин Селичук, 1851 г., 6 арк.
- оп. 49
- 1.5. *Спр. 371/2.* О предполагаемом поджоге крестьянином с. Большие Косовцы Ярчуком хлеба священника Германовского, 1870 г., 374 арк.
- оп. 136
- 1.6. *Спр. 109.* Дело по отношению Министра внутренних дел о греко-униатском священнике Полюжинском, который отвращает жителей с. Пелчи от православной веры, 1833 г., 45 арк.
- оп. 142
- 1.7. *Спр. 923.* Дело по жалобе управляющего Замшанским фольварком Гутовского на дьячка Микалевича за подстрекательство крестьян к неповиновению, 1835 г., 5 арк.
- оп. 144
- 1.8. *Спр. 323.* Дело по представлению Волынского губернатора о произнесении священником Гречиною дерзких слов против царя, 1836 г., 11 арк.
- оп. 147

- 1.9. *Спр. 808.* Дело по обвинению греко-униатского священника Гродского во вмешательство в преподавание треб православным прихожанам с.Вербовца и производстве богослужения в Вербовецкой каплице, 1838 г., 8 арк.
оп. 300
- 1.10. *Спр. 29.* Донесения волинського губернатора київському, подольському та волинському генерал-губернатору про заслання в Загорський монастир священника Лотоцького, 1861 р., 310 арк.
оп. 451/1848 р.
- 1.11. *Спр. 45, 91.* Дело о «подстрекательстве» крестьян Волынской губернии церковными служащими к неповиновению своим поміщикам, 1848 р., 25 арк.
- 1.12. *Спр. 56, 61, 95.* Дело о вмешательстве священников Волынской губернии в распоряжения помещика по управлению крестьянами, 1861 г., 20 арк.
оп. 451/1848 р.
- 1.13. *Спр. 100.* Дело о запрещении священникам Киевской, Подольской и Волынской губернии читать крестьянам инвентарные правила, 1854 г., 10 арк.
оп. 457
- 1.14. *Спр. 100.* Дело о запрещении священникам Киевской, Подольской, Волынской губерний читать крестьянам инвентарные правила, 1854 г. 8 арк.
оп. 533
- 1.15. *Спр. 158.* О состоянии сельских однокласных училищ, церковно-приходских школ в Волынской губернии, 1873 г., 123 арк.

оп. 544

- 1.16. *Спр. 188.* Дело по жалобе жителя г.Ковеля Мойсеенко на настоятеля Ковельського собора, розпространявшего слухи о принадлежности его и жены к тайному антиправительственному обществу о непосещении его семей церкви, 1891 г., 21 арк.

оп. 615

- 1.17. *Спр. 268.* Дело о преобразовании сельских школ в народные училища Министерства народного просвещения или церковно-приходские школы, 1885 г., 450 арк.

оп. 626

- 1.18. *Спр. 20.* О мерах по укреплению авторитета православного духовенства Волынской губернии. Из отчета губернатора, 1900 г., 121 арк.

оп. 782

- 1.19. *Спр. 100.* Справа про донесення Волинського архієпископа Інокентія про заклик польської шляхти до повстання приватним учителям, дворянином с. Лешки Пенчковським та про перевіз 50 пік у Подільську губернію, 1834 р., 88 арк.

оп. 783

- 1.20. *Спр. 91.* Справа про виселення з с.Комарівки монаха піарського ордену Юревича в Київ, Курськ і Вільно за пропаганду унії її зв'язки з громадянкою Ледуховською та її дочки Ковальської з польськими повстанцями, 1833 – 1834 рр., 32 арк.

- 1.21. *Спр. 129.* Справа про донесення Волинського єпископа Інокентія волинському губернатору про поширення шляхтичем м. Кокорова Драгаєвським відомостей про розгромлення російських військ в Царстві Польському поляками та французами, 1833 р., 17 арк.

- 1.22. *Спр. 165.* Дело о монахе пиаре Андрее Михаловиче, 1833 г., 13 арк.
- 1.23. *Спр. 189.* Розпорядження Волинського губернатора від 18 серпня 1833 р. про суворе засекречування інформаторів-донощиків з духовних кіл, 1833 р., 15 арк.
- 1.24. *Спр. 195.* Відношення Волинського єпископа Інокентія від 6 серпня 1833 р. про переслідування польськими поміщиками православних священиків Волинської і Подільської губерній, які доносили урядові про польських повстанців в 1831 р. та прохання про представлення таких священиків до нагород, 1833 р., 6 арк.
- 1.25. *Спр. 227.* Справа про донесення Волинського єпископа Інокентія про купівлю в м. Бердичеві польськими поміщиками великої кількості коней і сідел, про одягнення поляками білих картузів та поширення чуток про захоплення Варшави французами, 1833 р., 14 арк.
- 1.26. *Спр. 252.* Справа про винагородження священника О. Сеницького, проживавшого в 1831 р. у с. Ремчичах, за зроблене ним донесення про переховування в м. Домбровенці у кляшторі піярів складу гармат та іншої зброї, 1833 – 1834 рр., 17 арк.
- 1.27. *Спр. 253.* Справа по секретному рапорту уніатського священика с. Пельчі П. Солодкевича про висловлену погрозу вбивства царя під час його поїздки по Волинській губернії поміщиком с. Кнеруть Лясковським, 1833 р., 19 арк.
- 1.28. *Спр. 286.* Справа про видання друкарнею кармелітських священиків книжки з молитвою про повстанців, 1833 – 1834 рр., 14 арк.
- 1.29. *Спр. 309.* Справа по заяві Волинського єпископа Інокентія про вороже ставлення до царського уряду поміщиків Дубенського і Луцького повітів, 1833 – 1834 рр., 10 арк.

- 1.30. *Спр. 173.* Донесення волинського губернатора від 4 серпня 1834 р. про помилування учасника польського повстання священика лужицького піарського монастиря Адама Татури і виселення його у межиріцький піарський монастир рядовим монахом, 1831 р., 4 арк.
- 1.31. *Спр. 185.* Справа про знайдену у Радзивілівському костьолі написаної на картці паперу польською мовою вільнодумної молитви, 1834 р., 8 арк.
- оп. 786
- 1.32. *Спр. 182.* Донесення чиновника особливих доручень надвірного радника Богдановича від 6 листопада 1836 р. про вилучення у священика Межирічського піарського монастиря Адама Татури написаних ним польських революційних віршів, 1836 р., 245 арк.
- оп. 792 а
- 1.33. *Спр. 137.* Дело по доносу священника с. Великого Жеребка В. Постольського о переписке и связях помещика этого села К. Цирины со своим братом Игнатом, бывшем участником восстания 1831 г. проживающего в Галиции, 1842 – 1857 гг., 10 арк.
- оп. 805
- 1.34. *Спр. 255.* Дело о распространении ксендзом Олевского костьола В. Яцкевичем слухов об объявлении Австрией войны России и приближении неприятельских войск к Волынской губернии, 1855 г., 15 арк.
- оп. 810
- 1.35. *Спр. 182.* Переписка с Министерством внутренних дел киевским, подольским, волынским генерал-губернатором и Луцко-Житомирской римско-католической консисторией о разрешении ксендзам открывать при костелах в Киевской, Подольской и

Волынской губерниях школ для обучения детей крестьян-католиков, 1863 г., 218 арк.

оп. 811

- 1.36. *Спр. 247.* Дело по доносу священника с.Ярославича Ясинского о волостных писаре Янковском и старшине Шлихте ведших разговоры о восстановлении Польского государства, намеривавшихся найти учителя для обучения крестьянских детей польскому языку, 1861 – 1862 гг., 22 арк.

оп. 812.

- 1.37. *Спр. 16.* Отзыв тайного католическо-польского комитета митрополиту России Жиминскому о притеснении католиков в России. Обнаруженный при обыске у черкасского уездного предворителя дворянства Флиорковского, 1862 г., 132 арк.

оп. 817

- 1.38. *Спр. 219.* Дело о высылке в Костромскую губернию монаха Староконстантиновского монастыря за искажение проповеди по случаю покушения на Александра II, 1867 г., 63 арк.

оп. 833

- 1.39. *Спр. 13.* Дело по доносу о принадлежности священника с. Бубнова Мальчевского и его сыновей к «революционному сообществу», 1883 г., 3 арк.

оп. 844

- 1.40. *Спр. 289.* Переписка с Киевским ГЖУ и Волынским губернатором о распространении в селах Острожского уезда между крестьянами слухов о покушении высшего духовенства Петербурга на жизнь Николая II, 1894 г., 18 арк.

оп. 846

- 1.41. *Спр. 12.* Подання київського губернатора від 8 листопада 1896 р. про переведення з приходу в прихід ксьондзів Буяльського А. та Уляніцького І. згадується про ухилення ксьондза Уляніцького здійснити подячний молебень в день коронування Миколи II, 1896 г., 56 арк.
- 1.42. *Спр. 51.* Справа про звинувачення ксьондза Локачського римо-католицького приходу Гавронського і ксьондза Миропільського римо-католицького приходу Уляніцького у висловлюваннях проти царя, 1896 – 1897 гг., 28 арк.

оп. 847

- 1.43. *Спр. 424 а.* Дело о вредном, враждебном православию и русской народности, направлению настоятеля Куневского римско-католического прихода ксьондза Адольфа Капустянского., 43 арк.
- 1.44. *Спр. 424.* Донесение начальника Волынского ГЖУ от 30 июня 1897 г. «о враждебном православию» поведении настоятеля Куневского римско-католического прихода, выражающемся в отправлении треб в дни коронавания царя, 1897 г., 3 арк.

оп. 848

- 1.45. *Спр. 217.* Дело о «неблагонадежности» ксендза Злочевского римско-католического прихода Циходского превозносящего в своих проповедях догматы католической веры в ущерб господствующему в России православию, 1898 г., 9 арк.

оп. 849

- 1.46. *Спр. 436.* Сообщение волынского гражданского генерал-губернатора от 25 сентября 1899 г. об отказе настоятеля Лещинского римско-католического прихода ксендза Яблоновского

выдавать предбрачные метрические свидетельства католикам, вступающим в брак с православными, 1899 г., 4 арк.

оп. 854

- 1.47. *Спр. 309.* Донесение Волынского губернатора от 17 августа 1904 г. о враждебном отношении к русской православной церкви настоятеля Несвичского римско-католического прихода ксендза Жуковского, 1904 г., 4 арк.

Ф. 486. Київська палата цивільного суду

оп. 860.

- 1.48. *Спр. 67.* Циркуляр генерал-губернатора от 5 января 1903 г. о немедленном донесении ему о случаях отказа католических священников выдавать выписки католикам, вступающим в брак с православными, 1903 г., 39 арк.

Ф. 707. Укравління Київського учбового округу. 1832 – 1919 рр.

оп. 16

- 1.49. *Спр. 174.* О количестве учителей, служащих и учащихся в приходских училищах Волынской губернии с указанием сословия и вероисповедания, 1850 г., 90 арк.

оп. 225/1873 р.

- 1.50. *Спр. 11.* Рапорт учителя Мизочского приходского фундушного училища П.Жуковского о причинах нежелания крестьян отдавать своих детей учиться, 1873 г., 103 арк.

оп. 225/1882 р.

- 1.51. *Спр. 180.* Дело о рассмотрении жалобы священника Городницкой церкви Ганжулевича на учителя местной церковно-приходской школы Подмышалского за отобрание выделенной ему комнаты в школе и другие «неблаговидные поступки», 1882 г., 31 арк.
оп. 260/1833 р.
- 1.52. *Спр. 2.* Справа про перевірку достовірності свідчень повідомлених Луцьким протоієреєм Корнаковським в Синод, про зміну римсько-католицьким священником Пивницьким церемоніалу відкриття Луцької гімназії і виголошення промови на польській мові з висловлюваннями проти російського уряду, 1833 р., 10 арк.
- 1.53. *Спр. 7,10.* Дело об отстранении от должности законоучителей римско-католического вероисповедания в Луцкой и Винницкой гимназиях ксендзов Верховинского и Куявского в связи с высказываниями против русского правительства, 1833 – 1838 гг., 56 арк.
оп. 260/1840 р.
- 1.54. *Спр. 34.* Дело о вменении в обязанность смотрителя Луцкого уездного училища наблюдать за «действиями и толками» в связи с переездом Луцкого римско-католического епископа с клиром и консисторией в г. Житомир, 1840 г., 44 арк.
оп. 261
- 1.55. *Спр. 4.* Переписка з інспектором народних училищ волинської губернії з питання про звільнення смотрителя Заславського двохкласного училища Є. А. Андрієвського, одруженого на католичці і не присутнього останнім часом на сповіді, 1875 г., 12 арк.
оп. 261/1868

- 1.56. *Спр. 9.* Дело о присылке епископом Боровским инструкции законоучителям римско-католического вероисповедания в учебных заведениях округа с призывом сохранения и укрепления римско-католической веры путем чтения проповедей на польском языке вне стен учебных заведений, укрепления тех догматов веры, которыми она отличается от других, 1868 г., 11 арк.
оп. 261/1864 р.
- 1.57. *Спр. 12.* Лист архієпископа Волинського від 26 листопада 1865 р. з висловленням незадоволення з приводу відкриття народних училищ, 1865 р., 20 арк.
оп. 261/1873 р.
- 1.58. *Спр. 1.* Дело о принятии мер по ограничению влияния ксендза, проживающего в г. Заславле, Малецкого на учеников православного вероисповедания, 1873 г., 3 арк.
оп. 261/1868 р.
- 1.59. *Спр. 11.* Дело об увольнении законоучителя Ровненской гимназии, ксендза Хоцинского за агитацию против православия, употребления воспитанников римско-католического исповедания русского языка, а также чтения им проповедей на русском языке 6 декабря 1868 – 26 апреля 1869 рр., 14 арк.
оп. 544
- 1.60. *Спр. 173.* О враждебном отношении католического духовенства к православию и о мерах укрепления православия в Волынской губернии., 43 арк.

Ф. 1335. Волинське Головне жандармське управління. 1830 – 1917 рр.

оп. 1

- 1.61. *Спр. 20.* Циркуляр Департаменту поліції від 3 квітня 1884 р. про отримання свідчень щодо поведінки, способу життя і судимості неблагонадійних лиць духовного звання у місцевого єпархіального керівництва, 1884 р., 23 арк.

Ф. 2227. Колекція документів Волинського музею

оп. 1

- 1.62. *Спр. 379.* Справа про недостойну поведінку дяків Новоград-Волинського повіту Волинської губернії., 10 арк.
- 1.63. *Спр. 711.* Лист ксьондза Діонісія до луцько-житомирського єпископа про викладання католицького богослов'я в політехнічному інституті та доповідна записка невстановленій особі з цього питання., 44 арк.

Державний архів Волинської області, м.Луцьк

Ф. 35. Волинська духовна консисторія. 1703 – 1946 рр.

оп. 1

- 1.64. *Спр. 14.* Указы всероссийского самодержца о разрешении зачисления лиц римско-католического исповедания к православной вере, 1840 г., 328 арк.

Ф. 382. Луцька уніатська генеральна духовна консисторія. 1779 -1836 рр.

оп. 1

- 1.65. *Спр. 27.* Дело о публичном оскорблении, нанесенном Луцкому кафедральному канонику и визитатору Олыцкого деканата Стефану Журицкому настоятелем церкви с. Дидычи Дубенского повета, Яном Жужбицким, 1822 г., 33 арк.
- 1.66. *Спр. 74.* Переписка с монастырями и деканатами о снабжении монастырских школ математическими и физическими пособиями, 1825 г., 13 арк.
- оп. 2
- 1.67. *Спр. 58.* Обращение Луцкого бискупа об организации школ, 1804 г., 57 арк.
- 1.68. *Спр. 78.* Письма и рапорты духовных и светских лиц об установлении оплат, о занятиях в школах, строительстве церквей в г.Овруче, Забродах, 1805 г., 114 арк.
- 1.69. *Спр. 94.* Дело о ксендзе Шашкевиче, обвинявшем Логвицких без исповеди и объявления г.Камень-Каширский и дело о захвате супериором униатского базилианского монастыря ксендзом Сновалецким строения, посвященного в православную церковь, с. Белосток Луцкого повета, 1830 г., 84 арк.
- 1.70. *Спр. 101.* Дело о ксендзах Барыловиче, Богтаковским и других, обвенчавших лиц православной веры, 1826 г., 70 арк.
- 1.71. *Спр. 238.* Рапорты священников о переходе униатов к латинскому обряду, 1820 г., 11 арк.
- 1.72. *Спр. 254.* Обязательства приходских ксендзов не совершать духовных обрядов для лиц православной веры, 1818 г., 9 арк.
- 1.73. *Спр. 274.* Дело о нанесении оскорбления ксендзом Чайковским ксендзу Яворскому с.Ольшаров Владимирского повета и о привлечении ими лиц православной веры к униатскому исповеданию, 1819 г., 27 арк.

- 1.74. *Спр. 275.* Дело об униатском священнике Гродском обвинявшемся в исповедании лиц православной веры с. Вербовец, м. Выжгород Кременецкого повета, 1819 г., 10 арк.
- 1.75. *Спр. 276.* Дело о владимирских и загоровских священниках, обвинявшихся о привлечении православных лиц к униатскому исповеданию, 1826 г., 72 арк.
- 1.76. *Спр. 278.* Дело о ксендзе Левицком, обвенчавших лиц православного исповедания в Дубенском повете, 1815 г., 12 арк.
- 1.77. *Спр. 427.* Предписание консистории и рапорты деканов об обязательствах священников не принимать участия в тайных обществах, 1827 г., 10 арк.
- 1.78. *Спр. 394.* Дело о привлечении Дмитровской на латынский обряд ксендзом Ляляковским с. Холопов Владимирского повета, 1825 г., 13 арк.
- 1.79. *Спр. 435.* Сообщения консистора о ксендзах Шабловиче и Бойяковском, обвинявшемся в совершении церковных обрядов для православных в Овручском и Радомышльском поветах, 1828 г., 10 арк.
- 1.80. *Спр. 436.* Рапорт Овручского депутата о ксендзе Левицком, неправильно обвенчавшем Волковского с Болсуновским, 1828 г., 2 арк.
- 1.81. *Спр. 449.* Дело о не правильном обвенчании униатским священником Якубовичем православного Гораменчука, 1833 г., 5 арк.

Державний архів Житомирської області, м.Житомир**Ф. 1. Волинська духовна консисторія, 1741-1921 рр.**

оп. 3

- 1.82. *Спр. 255.* Рапорт волынского и житомирского епископа в Синод о собранных по епархии пожертвованиях с целью сбора новых сил для отражения нашествия французских войск, 1812 г., 143 арк.

оп. 14

- 1.83. *Спр. 163.* О прошении священника драгунского полка И.Залиткевича о напечатании в газете Волынские губернские ведомости басен Крылова переведенных им на украинский язык для изучения их крестьянскими детьми, 1856 г., 3 арк.

оп. 17

- 1.84. *Спр. 74.* Дело об объявлении благодарности с записями в послужной список священнику с. Здолвица Острожского уезда за своевременное содействие царским властям во время составления и ввода в действие уставных грамот для крестьян 1863 г., 7 арк

оп. 22

- 1.85. *Спр. 1254.* Отношение обер-прокурора Синода волинскому архиепископу о принятии мер к прекращению распространения слухов среди народа о предстоящем новом переделе земли, по котрому вся земля от помещиков и землевладельцев должна перейти к крестьянам и рапорты благочинных округов с подтверждением фактов распространения указанных слухов в приходах в результате мер принятых священником, 1881 г., 53 арк.

оп. 23

- 1.86. *Спр. 930.* Рапорт священника с. Сеянец Острожского уезда Волынской духовной консистории от 8 июля 1887 г. о самовольной порубке крестьянами церковного леса и использовании его в личных целях, 1887 г., 9 арк.

Ф. 70. Канцелярія Волинського губернатора, 1793-1917 рр.

оп. 1

- 1.87. *Спр. 232.* О подстрекательстве дьячком с.Хижинец Житомирского уезда Карповецких крестьян к неплатежу оброка помещику Сеницкому за выкупаемую землю., 8 арк.

Ф. 71. Дирекція народних училищ Волинської губернії, 1805 – 1918 рр.

оп. 1

- 1.88. *Спр. 224.* Отчеты Новоград-Волынского уездного училища и приходских училищ Новоград-Волынского уезда, 1834 – 1859 гг., 341 арк.
- 1.89. *Спр. 326.* Рапорты и ведомости о состоянии Новгород-Волынского уездного дворянского и подведомственных ему приходских училищ, 1836 г., 4 арк.
- 1.90. *Спр. 1481.* О состоянии учебных заведений Волынской губернии за 1865 – 1868 гг., 153 арк.

Державний архів Рівненської області, м.Рівне

Ф. 22. Острозький повітовий суд, 1796 – 1905 рр.

оп. 1.

- 1.91. *Спр. 154.* Дело на ксендза католического костела Бродницкого Анастасия, осужденного за запрещение вступать в законный брак православным с католиками, 1862 – 1806 гг., 146 арк.

Ф. 290. Парафияльная школа в г. Степани, 1823 – 1827 рр.

оп. 1.

- 1.92. *Спр. 1.* Указания Департамента народного просвещения об организации парафияльных школ, 1823 г., 120 арк.

Ф. 370. Дубенський повітовий суд, 1774 – 1877 рр.

оп. 3.

- 1.93. *Спр. 26.* Дело о публичном выступлении на сельській сходке дячка села Ступно Чудаковича за невыполнение крестьянами повинностей в пользу помещиков, 1862 – 1865 гг., 73 арк.
- 1.94. *Спр. 103.* Дело о возвращении земли и униатской церкви в с. Страклове конфискованных в 1812 г. казной и переданных православной церкви, 1840 – 1856 гг., 66 арк.
- 1.95. *Спр. 857.* Дело об отступлении от православия некоторых жителей г. Дубно, 1843 – 1859 гг., 175 арк.
- 1.96. *Спр. 858.* Дело о переходе некоторых жителей г. Дубно из православной веры в католическую, 1861 – 1864 гг., 17 арк.

Ф. 379. Рівненський повітовий справник, 1852 -1877 рр.

оп. 1

- 1.97. *Спр. 7.* Листування про збір відомостей на протоієрея церкви м. Рівне Клюковського, 1865 р., 14 арк.
- 1.98. *Спр. 9.* Листування з губернатором Волинської губернії щодо православних священників Рівненського повіту, 1865 р., 31 арк.
- 1.99. *Спр. 10.* Рапорт пристава 3-го стану Рівненського повіту про вчинок студента Дерптського університету О. Цвікліга та поміщика Є. Врочинського, які заспівали у костелі м. Березне церковну пісню на мотив забороненого польського гімну та листування з Дубенським повітовим судом з цього питання, 1865 – 1866 рр., 13 арк.
- 1.100. *Спр. 13.* Листування про усунення осіб римо-католицького віросповідання від служби у канцелярії поліції, 1868 р., 41 арк.
- 1.101. *Спр. 14.* Відомості про наявність сільських парафіяльних шкіл Рівненського повіту, 1868 р., 6 арк.
- 1.102. *Спр. 17.* Заява священника церкви у с. Городок Берестовського про невиконання церковних обрядів селянином Козярським, 1869 р., 5 арк.

Ф. 563. Дубенський земський суд.

оп. 1.

- 1.103. *Спр. 7.* Справа про спір за володіння Дубенським фільварком між уніатським священником Бочановським і Дубенською Ільїнською церквою, 1825 р., 69 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали

- 2.104. Акты, издаваемые Археографическою комиссиею, высочайше учрежденною в Вильне. – Т. XVI. Документы, относящиеся к церковной унии в России – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1889. – № 44. – С. 77.
- 2.105. Акты, издаваемые Археографическою комиссиею, высочайше учрежденною в Вильне. – Т. XVI. Документы, относящиеся к церковной унии в России. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1889. – № 49. – С. 82.
- 2.106. Акты, издаваемые Археографическою комиссиею, высочайше учрежденною в Вильне. – Т. XVI. Документы, относящиеся к церковной унии в России. В. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1889. – № 54. – С. 94.
- 2.107. Акты, издаваемые Археографическою комиссиею, высочайше учрежденною в Вильне. – Т. XVI. Документы, относящиеся к церковной унии в России. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1889. – № 56. – С. 94 – 97.
- 2.108. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. – К. : Университетская тип., 1859. – 654 с.
- 2.109. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т.6. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России. – К. : Университетская тип., 1883. – 938 с.
- 2.110. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т. 4. – Вильно: Печатня губернского правления, 1869. – 678 с.

- 2.111. Довбищенко М. В. Українські церковні архіви Литовсько-Польської доби: історична доля та перспективи реконструкції / М. В. Довбищенко // Арх. України. – 2001. – № 6. – С. 10-23.
- 2.112. Крижанівський О. П. Архівні документи про історію Церкви на Правобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст. / О. Крижанівська, О. Крижанівський // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – 68 с.
- 2.113. Луцьку 900 років. 1085-1985 // Збірник документів і матеріалів / упор. Н. О. Болдирева, Н. В. Галій та ін. – К. : Наукова думка, 1985. – 303 с.
- 2.114. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов – СПб :Синодальная Тип., 1907. – Т. 2. – 1631 с.
- 2.115. Полное собрание законов Российской империи: у 55 т. / 2-е собр. – СПб. : Тип. Второго отд-ния собств. Е.И.В. Канцелярии, 1825-1879. – Т. 3. – 1971 с.
- 2.116. Полное собрание законов Российской империи: у 55 т. / 2-е собр. – СПб. : Тип. Второго отд-ния собств. Е.И.В. Канцелярии, 1825-1879. – Т. 18. – 996 с.
- 2.117. Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів. : Каменяр, 1981. – 448 с.
- 2.118. Сборник документов уясняющих отношение латино-польской пропаганды к русской вере и народности. – Вильна: Тип. И. Блюмовича, 1865. – 134 с.
- 2.119. Уния в документах / [сост. В. А. Теплова] – Минск: Знание, 1997. – 518 с.

3. Статті в періодичних виданнях

- 3.120. Антонович П. Из недавнего прошлого Волыни // Волынские епархиальные ведомости. – 1909. – № 7. – С. 12-28.
- 3.121. В защиту монастырей и монашества // Волынские епархиальные ведомости. – 1874. – № 6, неоф. ч. – С. 192-212.
- 3.122. Воспоминания о прошедшем г. Кременца (от 1827 г. до настоящего времени) // Волынские епархиальные ведомости – 1868. – № 27, неоф. ч. – С. 880 – 894.
- 3.123. Город Заслав // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 20, неоф. ч. – С. 794-808.
- 3.124. Город Кременец // Волынские епархиальные ведомости. – 1874. – № 11, неоф. ч. – С. 417-428.
- 3.125. Действие латинской пропаганды в Алексинецком приходе Кременецкого уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1868. – № 18, неоф. ч. – С. 505 – 516.
- 3.126. Дерманский настоятель М. Смотрицкий, как деятель в пользу соединения православных с униатами (1627-1629) // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 19, неоф. ч. – С. 750-764.
- 3.127. Жертвы пьянства // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 4, неоф. ч. – С. 144-145.
- 3.128. Известия о св. Кирило-Мефодиевском братстве // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 12, неоф. ч. – С. 452-465.
- 3.129. Извлечение из отчета обер-прокурора Св. Синода графа Толстого // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 14, неоф. ч. – С. 567-577.
- 3.130. Из истории воссоединения униатов с православной церковью в конце XVIII века // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – № 7, неоф. ч. – С. 187-195.

- 3.131. Историко-статистическое описание с. Белосток и бывшего здесь монастыря // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 22, неоф. ч. – С. 727-736.
- 3.132. Историческая записка о Дерманском монастыре // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – № 9, неоф. ч. – С. 320-334.
- 3.133. Материалы для историко-статистического описания православных церквей Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 5, неоф. ч. – С. 158-166.
- 3.134. Материалы для историко-статистического описания православных церквей Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 19, неоф. ч. – С. 562-760.
- 3.135. Материалы для историко-статистического описания православных церквей Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. – 1868. – № 22, неоф. ч. – С. 676 – 681.
- 3.136. Меры против тайных школ Юго-Западного края // Волынские епархиальные ведомости. – 1890. – № 14, неоф. ч. – С. 436-437.
- 3.137. Местечко Вышневец Кременецкого уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 21, неоф. ч. – С. 915-926.
- 3.138. Местечко Крупец Дубенского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 12, неоф. ч. – С. 554-564.
- 3.139. Местечко Рахманов Кременецкого уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – № 5, неоф. ч. – С. 128-133.
- 3.140. Местечко Шумск Кременецкого уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – № 3, неоф. ч. – С. 77-86.
- 3.141. Местечко Шумск Кременецкого уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – № 4, неоф. ч. – С. 99-108.
- 3.142. Народные наречия или местный элемент в обучении // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 3, неоф. ч. – С. 127-132.
- 3.143. Об образовании и назначении женщины // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 24, неоф. ч. – С. 989-996.

- 3.144. Обращение римо-католического костыола в с. Старом Алексинце Кременецкого уезда в православную церковь и торжество освящения сей церкви // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 1, неоф. ч. – С. 12-26.
- 3.145. О Бачмановской церкви и ее принадлежностях // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – № 18, неоф. ч. – С. 626-638.
- 3.146. О Бачмановской школе // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 9, неоф. ч. – С. 301-304.
- 3.147. О внутреннем состоянии базилианского ордена в XVIII веке // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 13, неоф. ч. – С. 453-461.
- 3.148. О восоединении униатов с православною церковью // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 4, неоф. ч. – С. 181-187.
- 3.149. Описание кременецких градских православных церквей // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 1, неоф. ч. – С. 16-30.
- 3.150. О помещениях Волынской духовной семинарии // Волынские епархиальные ведомости. – 1874. – № 2, неоф. ч. – С. 41-55.
- 3.151. Пастырское наставление архиепископа Волынского и Житомирского Агафангела // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 6, неоф. ч. – С. 166-227.
- 3.152. Петров Н. Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии, в настоящее время не существующих / Н. Петров // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 8, оф. ч. – С. 444-460.
- 3.153. Петров Н. И. Очерк истории православной духовной школы на Волыни / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – Киев, 1867. – С. 183-198.
- 3.154. Положение о начальных народных училищах // Волынские епархиальные ведомости. – 1874. – № 15, оф. ч. – С. 364-374.

- 3.155. По поводу предполагаемого открытия грамотно-ремесленного училища при Почаевской Лавре // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 23, неоф. ч. – С. 901-919.
- 3.156. Правила для Почаево-лаврского научно-ремесленного училища // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – № 6, оф. ч. – С. 135-144.
- 3.157. Правила приема для поступления учеников в Штурманское училище // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 5, неоф. ч. – С. 206-211.
- 3.158. Рассказ о воссоединении униатов с православной церковью // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 2, неоф. ч. – С. 58-60.
- 3.159. Реликвии И. Кунцевича // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – № 8, неоф. ч. – С. 222-232.
- 3.160. Село Городище Заславского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 1, неоф. ч. – С. 8-16.
- 3.161. Село Дубицы Старокостянтиновского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1874. – № 1, неоф. ч. – С. 17-24.
- 3.162. Село Перевалы Владимир-Волынского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 6, неоф. ч. – С. 268-272.
- 3.163. Село Поляхов Заславского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1874. – № 19, неоф. ч. – С. 676-682.
- 3.164. Село Радзыхов Владимирского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1874. – № 4, неоф. ч. – С. 105-116.
- 3.165. Слово при освящении храма (обращенного из костьола), в с. Крупце Кременецкого уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 12, неоф. ч. – С. 393-400.
- 3.166. Статистика самоубийств // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 4, неоф. ч. – С. 144-145.

- 3.167. Теодорович М. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской губернии // Волынские епархиальные ведомости. – 1890. – № 26, неоф. ч. – С. 847-855.
- 3.168. Уездный город Кременец // Волынские епархиальные ведомости. – 1876. – № 24, неоф. ч. – С. 57-99.
- 3.169. Устав Волынского епархиального женского училища // Волынские епархиальные ведомости. – 1887. – № 16, неоф. ч. – С. 410-417.
- 3.170. Устав духовных училищ // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 4, оф. ч. – С. 135-157.
- 3.171. Устав епархиальных женских училищ // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 1, оф. ч. – С.2-24.
- 3.172. Фотинский О. Экскурсия по Волынской губернии для описания памятников старины / О. Фотинський // Киевская старовина. – 1900. – № 12. – С. 196-206.
- 3.173. Фотинський О. Опис памяток старовини Волинської губернії / О. Фотинський // Киевская старовина. – 1900. – № 71. – 198 с.
- 3.174. Фотинский О. Торжество в г. Житомире воссоединения Волыни с Русскою Империею и открытие Волынского церковного Древнехранилища // Волынские епархиальные ведомости. – 1893. – № 19, неоф. ч. – С. 550-560.

4. Епістолярій

- 4.175. Записки Иосифа митрополита Литовского: В 3-х т. – Спб., 1883. – Т.2. – 786 с.
- 4.176. Записки М. Чайковского (Садык-паши) // Киевская старина. – 1891. – Т. 32. – С. 40-72.
- 4.177. Зубко А. Воспоминание о греко-униатской церкви в Западном крае / А. Зубко // Холмский греко-униатский месяцеслов. – Варшава, 1866. С. 1-92.
- 4.178. Познанский Б. Воспоминания о польском восстании на Украине / Б. Познанский // Киевская старина. – Киев, 1885. – № 1. – С. 100-110.
- 4.179. Показания и записки О. Вайде. – М. : Наука, 1961. – 630 с.

Література

5. Монографії, брошури, статті

- 5.180. Антонович В. Б. Що принесла Україні Унія / В. Б. Антонович. – Вінніпег : Видавнича спілка «Екклезія», 1991. – 132 с.
- 5.181. Амвросий [Лотоцкий Афанасий]. Сказание историческое о Почаевской Успенской Лавре бывшего наместника Лавры архимандрита Амвросия, с дополнительными главами о позднейших покойных священно-архимандритах лавры, архиепископах: Агафангеле, Димитрии и Тихоне / Архимандрит Амвросий. – Почаев: 3-е изд. : Тип. Почаево-Успенской лавры, 1886. – 320 с.
- 5.182. Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині / Л. В. Баженов // Духовне відродження культури України : традиції, сучасність : матеріали і тези науково-практичної конференції. – 1994.– С. 76-78.
- 5.183. Баковецька О. О. Вплив польського повстання 1830-1831 рр. на положення римо-католицької церкви в Україні / О. О. Баковецька // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Серія : Історичне релігієзнавство. – 2012. – Вип. 6. – С. 13-22.
- 5.184. Баран С. І. Церковна Унія з Римом / С. І. Баран. – Мюнхен : Бібліотека «Християнського шляху», 1946. – 26 с.
- 5.185. Барсов Н. П. Школи на Волині и Подолии в 1862 году / Н. П. Барсов. – СПб. : Типография морского министерства, 1863. – 156 с.

- 5.186. Барсов Н. П. Народные школы в Юго-Западном крае, очерк их учреждения, устройства и современного состояния / Н. П. Барсов. – СПб. : Типография морского министерства, 1864. – 103 с.
- 5.187. Батюшков П. М. Волинь. Историчні долі Південно-Західного краю / П. М. Батюшков. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 200 с.
- 5.188. Білик В. А. Вклад василіан у розвиток культури Волині кінця XVIII – першої третини XIX ст. / В. А. Білик // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки: Історичні науки. - 2008. - № 11. – С. 5-8.
- 5.189. Білик В. А. Греко-уніатське парафіяльне духовенство першої третини XIX ст. : соціальне походження, освіта, матеріальне забезпечення / В. А. Білик // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство» - Острог, 2011. – Випуск 4. – С. 42 – 52.
- 5.190. Білоусов Ю. А. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія / Ю. А. Білоусов. – Житомир : [б.в.], 2000. – 193 с.
- 5.191. Бобровский П. О. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I / П. О. Бобровский – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1890. – 394 с.
- 5.192. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа – К. : Вид-во Інтел, 1996. – 421 с.
- 5.193. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863-1914 рр.). Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
- 5.194. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863-1914 рр.) / Д. Бовуа // Пам'ять століть. – 2001. – № 5. – С.42-70.
- 5.195. Бойко Б. В. Міжконфесійне протистояння на Волині наприкінці XVII-початку XIX ст. / Б. В. Бойко // Україна і Ватикан : серія зб. наук. пр. / [За заг. ред. А. Колодного]. – К. : Інтел, 2008. – Вип.1 : Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем. – С. 449-506.

- 5.196. Борисенко В. Й. Курс української історії : з найдавніших часів до ХХ ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.
- 5.197. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60-90-х років ХІХ ст. : [монографія] / В. Й. Борисенко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 161 с.
- 5.198. Борисенко В. Й. Суспільно-політична позиція учнівської молоді Півдня України (друга половина ХІХ ст.) : [монографія] / В. Й. Борисенко, А. В. Тарасов. – Кривий Ріг : Роман Козлов [вид.], 2013. – 216 с.
- 5.199. Борщевич В. Т. Волинське духовенство у ХХ столітті : ідентичність, статус, еволюція : [монографія] / В. Т. Борщевич. – Луцьк : Вид-во Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010 – 582 с.
- 5.200. Брославський В. Вплив державного регулювання на життєдіяльність польської та німецької національних меншин у ХІХ – на початку ХХ ст. на Правобережній Україні / В. Л. Брославський // Наукові записки історичного факультету ТДПУ ім.В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: В-во ТДПУ, 2004. – Вип.1. – С. 191–197.
- 5.201. Брославський В. Антипольські заходи київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова / В. Л. Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. – Вип.2. – С.41–46.
- 5.202. Брославський В. Шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) / В. Л. Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. – Вип.1. – С. 16–20.

- 5.203. Бунге Н. А. К вопросу о народном образовании в России / Н. А. Бунге. – К. : Знание, 1901. – 49 с.
- 5.204. Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : [монографія] / О. А. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.
- 5.205. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський. – Житомир, 2004 – 168 с.
- 5.206. Буравський О. А. Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. А. Буравський // Наукові Записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. М. Коцюбинського. – Вип.15. – Серія : Історія : [Збірник наукових праць / За заг. редакцією проф. П. С. Григорчука.] – 2009. – С. 46-51.
- 5.207. Буравський О. А. Польська шляхта та римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському національно – визвольному русі в 30-х рр. / О. А. Буравський // Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. – 2013. – С. 106-115.
- 5.208. Ваврик М. М. Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII-XX ст. : Топографічно-статистична розвідка / М. М. Ваврик. – Рим : Вид-во О. О. Василян, 1979. – 218 с.
- 5.209. Велика Волинь : історіографія освіти і культури : [монографія] [Андрійчук Н. М. та інші] / За редакцією проф. Левківського М. В. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 500 с.
- 5.210. Великий А. Г. Світла і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки / А. Г. Великий. – Рим : Вид-во О. О. Василян, 1969. – 217 с.
- 5.211. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я. В. Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.

- 5.212. Веременич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Веременич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.
- 5.213. Власовський І. Ф. Нариси історії Української православної церкви / І. Ф. Власовський. – Київ : Вид-во Київської Патріархії Української православної церкви Київського патріархату, 1998. – Т. IV. – 390 с.
- 5.214. Возняк С. М. Уніатство-знаряддя клерикального антикомунізму / С. М. Возняк. – Київ : Знання, 1987 – 45 с.
- 5.215. Гладкий С. О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ століття / С. О. Гладкий. – Запоріжжя : ЗДУ, 1997. – 49 с.
- 5.216. Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії : учасний український досвід (1991 – 2009 рр.) : [монографія] / В. Гончаревський. – Київ : Логос, 2011. – 220 с.
- 5.217. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – Київ : Освіта, 1992. – 192 с.
- 5.218. Девятисотлетие православия на Волыни 992-1892 г. / [Н. Н. Трипольський и другие] – Житомир : Типо-лит. Е. П. Льва, 1892. – 1245 с.
- 5.219. Дениско Л. М. Релігійні православні видання ХІХ – початку ХХ ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / Л. М. Дениско. – К. : НБУВ, 2001. – 200 с.
- 5.220. Дорошенко Д. І. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. І. Дорошенко. – Берлін : Вид-во Нація в поході, 1940. – 69 с.
- 5.221. Дудар В. Л. Громадсько-політична діяльність духовенства Почаївської Свято-Успенської лаври у ХІХ ст. / В. Л. Дудар // Наукові записки з української історії : Збірник наукових статей. – 2007. – Вип.19. – С. 129-133.

- 5.222. Дудар В. Л. Культурно-освітня діяльність Почаївського монастиря у XIX ст. / В. Л. Дудар // Наукові записки Тернопільського нац. пед. унів-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія : Історія / [ра заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – 2007. – Вип. 1. – С. 191-193.
- 5.223. Енциклопедія історії України / [Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Вид-во «Наукова думка», 2005. – Т.3. – 672 с.
- 5.224. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині / Л. М. Єршова // Психолого-педагогічні основи професійної підготовки вчителя-вихователя та сучасні технології навчання. – Т. 1., Ч. 1. – 1993. – С. 104-105.
- 5.225. Єршова Л. М. Історичні та соціальні умови розвитку церковної освіти на Волині / Л. М. Єршова // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем – 1997. – № 1. – С. 68-74.
- 5.226. Єршова Л. М., Єршов В. О. Василіанська школа в Любарі – становлення і занепад / Л. М. Єршова, В. О. Єршов // Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник. – 1997. – С. 39-41.
- 5.227. Єршова Л. М. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – початок XX ст.) / Л. М. Єршова // Шлях освіти. – 2000. – № 4. – С. 41-45.
- 5.228. Єршова Л. М. Волинські середні жіночі училища православного відомства : історія заснування та адміністративно-господарський лад / Л. М. Єршова // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2000. – № 5. – С. 77-101.
- 5.229. Єршова Л. М. Економічний стан жіночих училищ духовного відомства / Л. М. Єршова // Історія української науки на межі тисячоліть. Збірник наукових праць. Випуск 2. – 2000. – С. 35-43.
- 5.230. Єршова Л. М. Церковні школи на Волині / Л. М. Єршова // Початкова школа. – 2001. – № 5. – С. 49-51.

- 5.231. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917рр.) : [монографія] / С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко. – Острог : Нац. ун-т. «Остроз. академія», 2010 – 228 с.
- 5.232. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.
- 5.233. Жилюк С. І. Монастирі Волині [Текст] : Історико- краєзнавчий нарис / С. І. Жилюк, М. Ю. Костиця. – Житомир : М.А.К. Лтд, 1996. – 64 с.
- 5.234. Жилюк С. І. Теорико-методологічний дискурс релігієзнавчих досліджень : постмодернізм у пошуках нових парадигм / С. І. Жилюк // Наукові записки Нац. ун-ту «Остроз. академія». Сер. : Історичне релігієзнавство. – 2014. – Вип. 9. – С. 44-58.
- 5.235. Задворный В. Л., Юдин А. В. История католической церкви в России / В. Л. Задворный, А. В. Юдин. – Москва : Издание колледжа католической теологии им. св. Фомы Аквинского, 1995. – 556 с.
- 5.236. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліта в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. : [монографія] / Ю. С. Земський. – К : [б.в], 2011 – 350 с.
- 5.237. Земський Ю. А. Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці польського повстання 1863-1864 рр. / Ю. А. Земський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Вип.21. – 2010. – С. 149-161.
- 5.238. Зинченко А. Л. Секуляризация церковного землевладения на Правобережной Украине (конец XVIII – 40-е гг. XIX века) / А. Л. Зинченко. – Москва : Наука, 1983. – 300 с.
- 5.239. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской

- империи / А. Л. Зинченко // Исторические записки. – 1985. – № 112. – С. 98-125.
- 5.240. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : Промінь, 1994. – 136 с.
- 5.241. Зінченко А. Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. / А. Л. Зінченко // Укр. іст. журн. – 1984. – №1. – С. 101-112.
- 5.242. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом : українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. XIX ст. : [монографія] / Л. Г. Іванова. – К. : Дніпро, 2008. – 304 с.
- 5.243. Іванова Л. Г. Національна ідея в українській суспільно-політичній думці (I половина XIX століття) : навчальний посібник / Л. Г. Іванова. – К. : Нац. пед. ун-т. ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 184 с.
- 5.244. Іванова Л. Г. Українська суспільно-політична думка XVIII – XIX ст. : напрямки, форми, тенденції : наукові розвідки / Л. Г. Іванова. – К. : Нац. пед. ун-т. ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 337 с.
- 5.245. Ігнатуша О.М. Рух за модернізацію православної церкви в Україні як соціокультурне явище (1905-1914 рр.) // О. М. Ігнатуша. – Наук. пр. іст. фак. Запорізького держ. унів. – 2005. – Вип. 19. – С.130-137.
- 5.246. Історія релігій в Україні : [в 10 т.] / Редкол. : А. Колодний та ін. – К., 1999 – Т.3 : Православ'я в Україні / [За ред. П. Яроцького]. – 1999. – 560 с.
- 5.247. Історія православної церкви в Україні : Збірка наукових праць. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
- 5.248. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
- 5.249. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад / А. Каппелер. – Львів : Вид-во Українського Католицького університету, 2005. – 360 с.

- 5.250. Карашевич П. И. Очерк истории Православной церкви на Волыни / П. И. Карашевич. – Спб. : Тип. Королев и К, 1855. – 157 с.
- 5.251. Карліна О. М. Парафії греко-католицької церкви у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / О. М. Карліна // Релігія і церква в історії Волині : зб. наук. пр. / Під ред. В. Собчука. – 2007. – С. 161-172.
- 5.252. Карліна О. М. Шкільна освіта в Луцьку наприкінці XVIII – середині XIX ст. / О. М. Карліна // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2009. – № 22. – С. 43-50.
- 5.253. Карліна О. М. Греко-уніатська церква на Волині наприкінці XVIII – 30-х роках XIX ст. / О. М. Карліна // Kościół unicki w Rzeczypospolitej / W. Walczak. – 2010. – S. 39-53.
- 5.254. Касьян В. Філософія : відповіді на питання екзаменаційних білетів : Навч. посіб. / В. Касьян. – К. : Знання, 2008. – 347 с.
- 5.255. Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки : митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусскихъ униатовъ с православною церковію в 1839 / Г. Я. Киприанович. – Вильно : Типография И. Блюиовича, 1894. – 448 с.
- 5.256. Климчук А. М. Микола Теодорович – історик церкви і дослідник Волині / А. М. Климчук // На пошану київського митрополита Євгенія Болховітінова) / "Церква-наука-суспільство: питання взаємодії", міжнар. наук. конф. (2011; Київ) . – 2011 . – С. 136-138.
- 5.257. Ковальчук Я. С. Ксьондзи на Україні / Я. С. Ковальчук. – Харків : ДВУ, 1930. – 55 с.
- 5.258. Колодний А. М. Основи релігієзнавства. Курс лекцій / А. М. Колодний. – Дрогобич : Коло, 2006. – 168 с.
- 5.259. Коляденко С. М. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – поч. XX ст.) / С. М. Коляденко. – Житомир : ЖДПУ, 2002. – 131 с.
- 5.260. Коптюх Ю. В. Передумови та проведення реформування устрою православної церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII –

- початку XIX ст. / Ю. В. Коптюх // Українське релігієзнавство. – 2003. – № 26. – С. 100-107.
- 5.261. Коптюх Ю. В. Реформування матеріального забезпечення православного кліру у Правобережній Україні (наприкінці XVIII – першій половині XIX століть) / Ю. В. Коптюх // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип. 74. – Серія : Історія – 2004. – С. 16-19.
- 5.262. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой : [историческая монография] / Н. И. Костомаров. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. – 559 с.
- 5.263. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині крізь призму XX століття / М. Ю. Костриця. // Краєзнавство. – 2000. – № 1/2. – С. 26-31.
- 5.264. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині : До сотої річниці його заснування (1900–2000 рр.) / М. Ю. Костриця // Берегиня. – 2000. – № 2. – С. 3-11.
- 5.265. Костриця М. Ю. Священники – краєзнавці і дослідники Волині / М. Ю. Костриця // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського [та ін.]. – 2005. – Вип. 3. – С. 124-136.
- 5.266. Коструба Т. Т. Вибрані твори / Т. Т. Коструба. – Торонто : «Добра книжка», 1961 – Т. 4. : Як Москва нищила українську церкву. – 96 с.
- 5.267. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України : курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999 – 520 с.
- 5.268. Коялович М. О. История воссоединения западно-русских униатовъ старых времен / М. О. Коялович. – Минск : Лучи Софии, 1999. – 400 с.
- 5.269. Крачковский Ю. Ф. Пятидесятилетие воссоединения западно-русских униатовъ с православною церковию / Ю. Ф. Крачковский. – Вильно : [б.в.], 1889. – 63 с.

- 5.270. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища школа, 1991. – 125 с.
- 5.271. Кудрик В. О. Маловідоме з історії української Католицької Церкви / В. О. Кудрик. – Вінніпег : Вид-во Спільки «Тризуб», 1952. – Т. 1. – 251 с.
- 5.272. Левицкий О. И. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах / О. И. Левицкий. – К. : Тип. Т-ва Н.А. Гирич, 1906 – 27 с.
- 5.273. Левитский К. Высокопреосвященный Модест, архиепископ Житомирский и Волынский / К. Левитский. – Почаев, 1902. – 661 с.
- 5.274. Лещенко М. Н. Яскраві сторінки спільної боротьби : до сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні / М. Н. Лещенко. – К. : Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1963 – 40 с.
- 5.275. Лось В. Е. Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. / В. Е. Лось. – К. : Нац. б – ка України ім. В. І. Вернадського, 2013 – 300 с.
- 5.276. Лось В. Е. Освітня та видавнича діяльність Греко-Католицької Церкви (Правобережна Україна першої третини XIX ст.) / В. Е. Лось // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2005 – Вип. 10. – С. 75-90.
- 5.277. Лось В. Е. Уніатське духовенство Правобережної України першої третини XIX ст. : міжконфесійні конфлікти за майно і паству / В. Е. Лось // Końcioły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów. – 2005. – Т. 3. – С. 107-122.
- 5.278. Лось В. Е. Уніатська церква Правобережної України кінця XVIII – початку XIX століття : історіографія проблеми / В. Е. Лось // Рукописна та книжкова спадщина України : Археографічні

- дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – 2007. – Вип. 11 – С. 151-170.
- 5.279. Манько М. М. Острог – єпархіяльний центр Волині / М. М. Манько // Життя і слово. – 1995. – 17 черв. – С. 3 – 4.
- 5.280. Лотоцький О. Г. Автокефалія / О. Г. Лотоцький. – Варшава : 1938.
- 5.281. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – К. : Изд-во Киевского университета, 1967. – 258 с.
- 5.282. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века / Г. И. Марахов. – К. : Вища школа, 1981. – 160 с.
- 5.283. Миропольский С. И. Очерки истории церковно-приходской школы / С. И. Миропольский. – СПб. : Тип. Глазунова, 1910. – 222 с.
- 5.284. Миско М. В. Польское восстание 1863 года / М. В. Миско. – К. : Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 336 с.
- 5.285. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження / І. В. Мілясевич. – Львів : Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника, 2004. – 376 с.
- 5.286. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К.: Ін-т Історії України НАН України, 2005. – 318 с.
- 5.287. Мурович В. Греко-католицька Церква в житті українського народу / В. Мурович. – Мюнхен : Українське католицьке вид-во, 1962. – 60 с.
- 5.288. Нагаєвський О. І. Католицька Церква в минулому і сучасному Україні / О. І. Нагаєвський. – Філадельфія : Друк. «Америка», 1950. – 88 с.
- 5.289. Надольний І. Ф. Філософія : Навчальний посібник / [За ред. І. Надольного. – 2-ге вид., випр. й доп.] // І. Надольний, В.

- Андрущенко, І. Бойченко, В. Розумний та ін. – К. : Вікар, 1997 – 584 с.
- 5.290. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років : соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 270 с.
- 5.291. Назарко І. І. Київські і галицькі митрополити [Текст] : біографічні нариси : (1590-1960) / І. І. Назарко. – Рим : [б.в.], 1962. – 269 с.
- 5.292. Огієнко І. І. Українська культура : Коротка історія культур. життя укр. народу / І. І. Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 142 с.
- 5.293. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Свята Почаївська лавра / Упоряд. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 439 с.
- 5.294. Олексіюк Р. В. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861 – 1939) / Р. В. Олексіюк – Львів : б. в., 1970.
- 5.295. Омельчук В. В. Духовно-освітні традиції Волинського краю : Навчальний посібник / В. В. Омельчук. – Рівне : Знання, 2000 – 110с.
- 5.296. Омельчук В. В. Роль духовних відомств і закладів в напрямку поширення освіти у Волинському краї / В. В. Омельчук // Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю з дня відкриття в м. Мукачеві учительської семінарії. – 1995 – С. 26-28.
- 5.297. Омельчук В. В. Духовенство й освіта Волинського краю / В. В. Омельчук // Нова педагогічна думка. – 2000. – №1. – С. 127-131.
- 5.298. Омельчук В. В. Організаційно-методичні та змістові особливості Волинської духовної семінарії / В. В. Омельчук // Рідна школа – 2001. – №4. – С. 29-31.
- 5.299. Павлюк В. В. Польські таємні організації Правобережної України 20-х років ХІХ ст. / В. В. Павлюк // Гілея : науковий вісник. – 2011. – Вип. 48 (6). – С. 52-59.

- 5.300. Павлюк В. В. Римо-католицька церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. / В. В. Павлюк // Наукові записки . Серія «Історичне релігієзнавство» - 2011. – Вип. 4. – С. 138 – 145.
- 5.301. Переговский В. И. Материалы для истории Волыни / В. И. Переговський. – Житомир, 1879. – 496 с.
- 5.302. Полежаєва Н. О. Освітні реформи 60-х років XIX ст. / Н. О. Полежаєва // Теорія та методика навчання та виховання. – 2012. – Вип. 31. – С. 159-166.
- 5.303. Поліщук М. С. Стан початкової народної освіти на Правобережній Україні в 60-90-х рр. XIX ст. / М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1971.– № 3. – С. 69-75.
- 5.304. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. М. Поліщук – К.:НАН: України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2012. – 428 с.
- 5.305. Поліщук Ю. М. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Ю. М. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : Збірник наукових праць – 2007. – Вип. 33. – С. 6-21.
- 5.306. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис / О. О. Рафальський – К. : Поліс, 2000. – 447 с.
- 5.307. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

- 5.308. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст. : стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Український історичний журнал – 2000. – Вип. 2. – С. 3 – 24.
- 5.309. Рожко В. Є. Відродження Української Православної церкви на Волині (1917–2006 рр.) : іст.-краєзн. нарис. / В. Є. Рожко. – Луцьк : Волин. книга, 2007. – 348 с.
- 5.310. Рожко В. Є. Волинська Духовна семінарія (1796–2004 рр.) / В. Є. Рожко. – Луцьк : Медіа, 2004. – 256 с.
- 5.311. Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині X – XX ст. / В. Є. Рожко. – Луцьк : Медіа, 2002. – 280 с.
- 5.312. Рожко В. Є. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000) / В. Є. Рожко. – Луцьк : Медіа, 2001. – 672 с.
- 5.313. Рожко В. Є. Православні монастирі Волині та Полісся / В. Є. Рожко. – Луцьк : Медіа, 2000. – 692 с.
- 5.314. Рожко В. Є. Рівненська Духовна семінарія : іст.-краєзн. нарис. / В. Є. Рожко. – Луцьк : Медіа, 2006. – 230 с.
- 5.315. Рункевич С. Волынские епархиальные ведомости / С. Рункевич // Православная богословская энциклопедия. – Спб : Тип. А. Лопухина. – Т. 3. – 1902. – С. 798-803.
- 5.316. Саламаха М. П. Освітня діяльність чину Св. Василя Великого на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. / М. П. Саламаха // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – 2011. - Вип. 4. – С. 170 – 181.
- 5.317. Святненко А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. В. Святненко // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Вип.3. – 2013. – С. 170-176.
- 5.318. Сейко Н. А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т. ім. І. Франка, 2002. – 158 с.

- 5.319. Сергієнко А. А. Становище церковно-парафіяльного шкільництва в Російській імперії в період «великих реформ» Олександра II / А. А. Сергієнко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Історія. – 2010. – С. 46-48.
- 5.320. Сінкевич Н. О. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. : [монографія] / Н. О. Сінкевич. – К. : Кайрос, 2009. – 408 с.
- 5.321. Смолій В., Степанов В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст. : проблема державотворення / АН України. Ін-т історії України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 70 с.
- 5.322. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 1978. – 191 с.
- 5.323. Собчук В. Д. Почаївська Лавра і народна освіта / В. Д. Собчук // Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. пр. – 2007. – С. 117 – 151.
- 5.324. Срезневский В. И. Список русских повременных изданий с 1703 по 1899 год. Со сведениями об экземплярах, принадлежавших Библиотеке Императорской Академии наук. / В. И. Срезневский. – Спб. : Альфарет, 2011 – 568 с. – (Репринтное издание 1901 г.).
- 5.325. Степаненко Г. В. Культурно-просвітнянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. В. Степаненко // Український історичний збірник – 2000. – № 3. – С. 138-148.
- 5.326. Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст. : шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти. / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 184-196.
- 5.327. Степаненко Г. В. Детермінуючі чинники участі представників православного духовенства у процесі формування і активізації наукового потенціалу у сфері джерельної евристики та історичної регіоналістики (кінець XVIII ст. – 1860 – ті роки). / Г. В.

- Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2010. – Вип. 17. – С. 287-322.
- 5.328. Степаненко Г. В. Шкільна діяльність православного духовництва Правобережної України та процес підготовки парафіяльної та освітньої реформи 1864 р. / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2012. – № 20. – С. 279-280.
- 5.329. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : [монографія] / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ., ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.
- 5.330. Стоколос Н. Г. Драма Церкви : [монографія] / Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк. – Рівне : ПП ДМ, 2012. – 347 с.
- 5.331. Стрельбицкий И. Х. Пятидесятилетие воссоединения белорусских униатов (1839–1889) : ист. очерк / И. Х. Стрельбицкий. – Вильно : [б.и.], 1889. – 61 с.
- 5.332. Теодорович Н. И. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомств. ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ее в период времени с 1796 по 1900 годы / Н. И. Теодорович. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской Лавры, 1901. – 524 с.
- 5.333. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. / Н. И. Теодорович. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской Лавры, 1888-1903 гг. – Т. 1. – 1120 с.
- 5.334. Титов В. Д. Релігієзнавство : Підручник / Ред. В. Титов. – Харків : Право, 2004. – 272 с.
- 5.335. Толстой Д. А. Римский католицизм в России / Д. А. Толстой. – СПб. : Тип. В. Ф. Демакова, 1876. – Т. 1. – 548 с.
- 5.336. Толстой Д. А. Римский католицизм в России / Д. А. Толстой – СПб. : Тип. В. Ф. Демакова, 1876. – Т. 2. – 438 с.

- 5.337. Фальборк Г. А. Народное образование в России / Г. А. Фальборк, В. И. Чернолуцкий. – СПб., 1901. – С. 435-532.
- 5.338. Федірко А. М. Патріотична-освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII – XIX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 77-83.
- 5.339. Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII – XVIII вв. / О. Фотинский // Труды о-ва исследователей Волыни : В 14 т. – Житомир, 1910. – Т. 3. – С. 1-112.
- 5.340. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку ХХ століття. / Ю. В. Хитровська. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011. – 472 с.
- 5.341. Хитровська Ю. В. Приєднання уніатів до православної церкви (1839 р.) : витоки, хід, наслідки / Ю. В. Хитровська // Українське релігієзнавство. – 1999. – №9. – С. 14-22.
- 5.342. Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римокатолицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Ю. В. Хитровська // Сторінки історії. – К., 2010. – Вип. 30. – С. 26-42.
- 5.343. Хитровська Ю. В. Церква та таємні організації в Польщі й на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Ю. В. Хитровська // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 1999. – Випуск 45. – С. 31-39.
- 5.344. Хойнацкий А. Ф. Почаевская Успенская Лавра : Историческое описание / А. Ф. Хойнацкий. – Почаев. : Тип. Почаевской Лавры, 1897. – 524 с.
- 5.345. Чехівський В. М. Кому служить церковне панство на Україні / В. М. Чехівський. – К. : Вид. Робітничя книгарня № 2, 1918. – 102 с.
- 5.346. Чехівський В. М. За церкву, христову громаду проти царства тьми / В. М. Чехівський. – К. : Видання ВПЦР, 1922. – 52 с.

- 5.347. Чистович И. А. Состояние униатской церкви в царствование императора Александра I. Православный обзор. – б.и., 1879. – 60 с.
- 5.348. Чистович И. А. Пятидесятилетие воссоединения западно-русских униатов с православною церковью. Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I-го. – СПб., 1889. – 60 с.
- 5.349. Шип Н. А. Церковно-православный рух в Україні (початок ХХ ст.) : научное издание / Н. А. Шип // НАН України, Ін-т історії України. – Київ : [б. и.], 1995. – 64 с.
- 5.350. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) [Текст] : нариси для самостійного опрацювання з курсу "Історія України" / Н. А. Шип // Укр. академія зовн. торгівлі. – Київ : [б. и.], 2004. – 100 с.
- 5.351. Шкраб'юк П. В. Монаший Чин отців Василіан у національному житті України / П. В. Шкраб'юк. – Львів: ВВП «Місіонер», 2005. – 439 с.
- 5.352. Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / І. В. Шостак. – Острог, 2005. – 200 с.
- 5.353. Шостак І. В. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині після повстання 1830-1831 рр. / І. В. Шостак // Поляки на Волині : історія і сучасність : Наук. збірник "Велика Волинь". [Гол. ред. М. Костриця]. – Т. 30. – 2003. – С. 105-115.
- 5.354. Шостак І. В. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині у першій половині XIX ст. / І. В. Шостак // Ефективність державного управління : Зб. науков. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України / [за заг. ред. А. Чемериса]. – 2003. – Вип. 4. – С. 125-132.
- 5.355. Шостак І. В. Суспільно-громадська діяльність луцько-житомирського римо-католицького єпископа М. Пивницького (1831-1845 рр.) / І. В. Шостак // Волинський музей : історія та

- сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. – 2004. – С. 386-389.
- 5.356. Шостак І. В. Освітня діяльність римо-католицького духовенства Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX ст. / І. В. Шостак // Наукові записки : Історичні науки. – Вип. 4. – 2004. – С. 252-261.
- 5.357. Шостак І. В. Участь римо-католицького луцько-житомирського духовенства у розвитку початкового шкільництва на Волині в першій половині XIX ст. / І. В. Шостак // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – № 2-3. – С. 93-97.
- 5.358. Шостак І. В. Душпастирство єпископа К.-К. Цецішовського – приклад конфесійної толерантності / І. В. Шостак // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Випуск 291-292 : Філософія. – 2006. – С. 186-189.
- 5.359. Шостак І. В., Павлюк В. В. Суспільна діяльність луцько-житомирського римо-католицького єпископа М. Пивницького / І. В. Шостак, В. В. Павлюк // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 6. – 2006. – С. 159-169.
- 5.360. Шульгин В. Ю. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838 – 1853) / В. Ю. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – №5-6. – С. 5-131.
- 5.361. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
- 5.362. Щербак Н. О. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у XIX ст. / Н. О. Щербак // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Українознавство. – Вип. 9. – 2005. – С. 9 -12.

- 5.363. Ярмошик І. І. Польська історіографія 1800-1839 рр. суспільно-політичного і культурно-освітнього розвитку Волині : [монографія] / І. І. Ярмошик. – Житомир: Волинь, 2010 – 511 с.
- 5.364. Ярмошик І. І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX на початку XIX ст. / І. І. Ярмошик. – Житомир: Волинь, 1998 – 24 с.
- 5.365. Ярмошик І. Питання історії Волині в дослідженнях А. Ф. Хойнацького / І. Ярмошик // Волинський музей : історія і сучасність : тези та матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 65-річчю Волин. краєзн. музею та 45-річчю Колодяжнен. літ.-мемор. музею Лесі Українки / Волин. обл. упр. культури, Волин. краєзн. музей. – 1998. – С. 46.
- 5.366. Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania / J Bartoszewicz. – Kijow, 1912. – 102 s.
- 5.367. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko – ruskich : 1803 – 1832. – Lublin, 1991. – Т. II : Szkoły podstawowe i średnie. – 460 s.
- 5.368. Likowski E. Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. – Wyd . 2 – Warszawa – Kraków, 1906. – Cz. 1. - S. 125.
- 5.369. Loret M. Kościół katolicki w początku panowania Aleksandra I (1801-1815) / M. Loret. – Warszawa, 1900. – 27 s.
- 5.370. Osicki A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego rzecz czytana na zebraniu Gimnazjum Wołyńskiego 30 lipca 1813 roku / A. Osicki – Krzemieniec, 1816. – 414 s.
- 5.371. Rawita – Gawronski Fr. RókJ 1863 na Rusi: Ukraina, Wołyń, Podole / Fr. Rawita-Gawroński. – Т. 2. – Lwów, 1903. – 360 s.
- 5.372. Starczewski E. Zycie polskie na Ukraine / E Starczewski. – Kijow : Skład główny v księgarni N.Gierina, 1917. – 48 s.
- 5.373. Ckrsanowski I. W obronie sponiewieranej czci metropolity Kaspra Cieciszowskiego / I. Ckrsanowski. – Lvov, 1936. – 48 s.

- 5.374. Chmielowsij P. Tadeusz Czacki / P. Chmielowsij –Petersburg.–1898.–119s.
- 5.375. Zasztowt L. Kresy 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczpospolitej / L. Zasztowt – Warszawa, 1997. – 445s.

6. Автореферати дисертацій

- 6.376. Баженов Л. В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 / Лев Васильевич Баженов. – К., 1973. – 18 с.
- 6.377. Баженов Л. В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – преші десятиріччя XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук : спец.07.00.01 / Лев Васильович Баженов. – К., 1996. – 34 с.
- 6.378. Білик В. А. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Вікторія Андріївна Білик. – Луцьк, 2009. — 20 с.
- 6.379. Борщевич В. Т. Православне духовенство Волині у XX столітті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : 07.00.01 / Володимир Трохимович Борщевич. – Львів, 2011. – 23 с.
- 6.380. Гуржій І. О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX столітті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Іванна Олександрівна Гуржій. – К., 2011. – 19 с.
- 6.381. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно – духовного життя України (1861 – 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Анатолійович Денисенко. – К., 2008. – 22 с.

- 6.382. Денисенко В. А. Духовна освіта в Україні X - XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Анатолійович Денисенко. – Чернівці, 2011. – 31 с.
- 6.383. Денисюк В. І. Українсько-польські відносини на Волині в контексті національної політики російського уряду в 1795 – 1862 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Василь Іванович Денисюк. – Чернівці, 2012. – 16 с.
- 6.384. Дудар В. Л. Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Василь Леонідович Дудар. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 23 с.
- 6.385. Коптюх Ю. В. Реформи устрою Російської Православної церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Юрій Віталійович Коптюх. – К., 2005. – 16 с.
- 6.386. Костюк О. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початку XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 / Оксана Юріївна Костюк. – Житомир, 2007. – 20 с.
- 6.387. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Віталій Орестович Левицький – Запоріжжя, 2006. – 23 с.
- 6.388. Лось В. Е. Історія Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. : джерелознавчий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / Валентина Едуардівна Лось – К., 2007. – 279 арк.

- 6.389. Омельчук В. В. Розвиток освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 / Володимир Васильович Омельчук – К., 2002. – 21 с.
- 6.390. Опря Б. О. Повсякденне життя православного духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Богдана Олександрівна Опря – Кам’янець-Подільський, 2011. – 19 с.
- 6.391. Радчук А. О. Національно-культурницька діяльність Михайла Старицького (1860 – 1904 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Андрій Олександрович Радчук – К., 2013. – 20 с.
- 6.392. Сажок О. В. Культурно-просвітницька діяльність церковних православних братств Волинської губернії у другій половині XIX ст. – на початку XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Василівна Сажок. – Луцьк, 2012. – 20 с.
- 6.393. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Ганна Володимирівна Степаненко. – К., 2002. – 23 с.
- 6.394. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Надія Георгіївна Стоколос. – К., 2003. – 16 с.
- 6.395. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст. : інкорпорація до складу Російської імперії : автореф. дис. на здобуття ступеня д-ра іст. наук : 07. 00. 01 / Філінюк. – К., 2013. – 40 с.
- 6.396. Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIXст. :

- автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Юлія Валентинівна Хитровська. – К., 2001. – 19 с.
- 6.397. Шостак І. В. Луцько-Житомирська Римо-католицька дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Інна Віталіївна Шостак. – Л., 2004. – 26 с.
- 6.398. Яρμοшик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX століть : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Яρμοшик Іван Іванович. - Київ, 1998. - 16 с.
- 6.399. Яρμοшик І. І. Польська історіографія 1800 – 1839 рр. суспільно-політичного та культурно-духовного розвитку Волині. : автореф. дис. на здобуття ступеня доктора іст. наук : 07.00. 06 / Яρμοшик Іван Іванович. – К., 2011. – 38 с.

7. Електронні ресурси

- 7.400. Сейко Н. А. Едукаційні фондуші у системі діяльності навчальних закладів на Волині у XIX ст. [Електронний ресурс] / Н. А. Сейко // Режим доступу до книги : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Up/2011_8/seyko.pdf
- 7.401. Україна – 2014 : суспільно-політичний конфлікт і церква (інформаційні матеріали) режим доступу http://www.razumkov.org.ua/upload/1400155420_file.pdf с. 15
- 7.402. Шостак І. В. Роль римо-католицьких духовних семінарій у духовному житті Волині першої половини XIX ст. [Електронний ресурс] / І. В. Шостак // Режим доступу до книги : http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=708